

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО
ПРОСТОРУ
В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ
БАГАТОПОЛЮСНОГО СВІТУ:
ІСТОРИЧНІ УРОКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Збірник наукових праць

КИЇВ 2016

УДК 94(4-11)+327
ББК Т3(0)+Ф4(0)
К – 77

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 3 від 24 березня 2016 року)

Рецензенти:

Цветков О.Г., доктор історичних наук, професор
Мартинов А.Ю., доктор історичних наук, професор
Шайгородський Ю.Ж., доктор політичних наук, професор

Редакційна колегія:

Бульвінський А.Г., к.і.н., доц. (загальна редакція)
Рудяков П.М., д.філол.н., проф. (відповідальний редактор)
Стельмах В.О., к.політ.н. (технічний редактор)

Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи : збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – 268 с.

У збірнику наукових праць представлені статті, присвячені аналізу проблем модернізації в країнах пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу.

Автори збірника досліджують місце держав пострадянського простору та їх об'єднань у сучасному багатополюсному світі, проблеми соціально-економічного та політичного розвитку держав, які утворились після розпаду СРСР.

УДК 94(4-11)+327
ББК Т3(0)+Ф4(0)

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.
Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

© Національна академія наук України
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
ISBN 978-966-02-7888-2 2016

ЗМІСТ

ЧАСТИНА I

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ БАГАТОПОЛЮСНОГО СВІТУ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖРЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

Шморгун О.О. Світова геостратегія і пострадянський простір.....	5
Михальченко Н.Н. Методологические проблемы модернизации постсоветских стран.....	16
Толстов С.В. Сучасні міжнародно-політичні процеси як відображення еволюції міжнародної системи.....	26
Орлова Т.В. Зіткнення цивілізацій на пострадянському просторі і Україна.....	39
Чекаленко Л.Д. Нестійке сьогодні – запорука хиткого майбутнього (з досвіду СНД).....	47
Фомін С.С. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі: євразійська інтеграція.....	54
Асдінова М.А. Чорноморський регіон і проблеми міжнародної безпеки початку ХХІ ст.....	64

ЧАСТИНА II

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ДЕРЖАВ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: РЕТРОСПЕКТИВА, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Будкін В.С. Концептуальні основи обґрунтування процесів соціально-політичної модернізації у дослідженнях науковців європейських пострадянських країн.....	73
Шморгун О.О. Політологічний вимір модернізаційної моделі влади авторитарно-мобілізаційного типу.....	93
Набока С.В. Особливості суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку європейських держав пострадянського простору.....	120
Бульвінський А.Г. Проблема модернізації сучасної Росії у контексті імперської державної традиції.....	130

Васильєв О.А. Особливості суспільно-політичної модернізації Казахстану.....	157
Метельова Т.О. Туркменістан: особливий шлях чи неодеспотія?.....	164
Добровольська А.Б. Трансформація політичної системи Молдови: історія пострадянського періоду.....	178
Рудяков П.М. Пострадянська трансформаційна парадигма Молдови та елементи несистемно-асинхронної модернізації в ній.....	193
Богданович І.І. Республіка Білорусь: позиціонування між Сходом та Заходом	209
Фомін С.С. Білорусь: курс на створення соціальної держави	224
Васильєв О.А. Регіонально-інтеграційні чинники соціально-політичної трансформації: порівняльний досвід Союзної держави Росії і Білорусії та ОДЕР-ГУАМ.....	237
Рудич Ф.М. Влада в незалежній Україні як сучасне суспільне явище..	252
Відомості про авторів.....	265

ЧАСТИНА I
ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ БАГАТОПОЛЮСНОГО
СВІТУ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖРЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

УДК 327(4-11)

Шморгун О.О.

СВІТОВА ГЕОСТРАТЕГІЯ І ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР

В статті проаналізовано геостратигічні причини перманентної кризовості пострадянського простору та глибинні витоки українсько-російського конфлікту.

Ключові слова: геополітика, глобальна світосистема, Захід, Україна, США.

Шморгун А.А. Мировая геостратегия и постсоветское пространство.

В статье проанализированы геостратегические причины перманентной кризисности постсоветского пространства и глубинные истоки украинско-российского конфликта.

Ключевые слова: геополитика, глобальная мир-система, Запад, Украина, США.

Shmorgun O. World geostrategy and strategic analysis of post-Soviet space.

The permanent crisis origins of post-Soviet space and the background of Ukrainian-Russian conflict reviewed in an article.

Keywords: geopolitics, global world-system, West, Ukraine, USA.

За кулісами пропагандистських фейків

В інформаційному просторі Росії, Заходу та України нині існують лише позірно протилежні стереотипи, що базуються на знаменитому антирадянському «бренді» американської пропаганди епохи Р. Рейгана: протиставленні імперії зла – СРСР та імперії добра – США. Різниця лише в тому, що, якщо в якості «імперії зла» приймається сучасна Росія, то Україна оцінюється (і оцінюється цілком справедливо) як жертва агресії і анексії, як країна, народ якої який виступив проти кримінально-люмпенського режиму В.Януковича на Майдані Гідності, визначивши цим свою подальшу долю. Ціною крові своїх кращих синів українці остаточно здійснили європейський вибір, зробивши крок назустріч західній демократії, ринковій економіці, правовій державі. Україна довела всьому світові свою здатність гідно протистояти останній світовій імперії, яка застрягла у минулому (термін «застрягла цивілізація» належить А. Тойнбі) і весь час прагне протистояти загальносвітовим хвилям демократії.

Якщо ж за точку відліку береться ідеологічна позиція путінської Росії, то, навпаки, в якості «імперії добра» виступає російська неоімперія,

народ якої після багатьох років пострадянського руйнування, обумовленого західним і, насамперед, американським військовим, економічним та ідеологічним пануванням, нарешті, остаточно «піднявся з колін» і тепер не тільки відновлює свій радянський геополітичний статус, а й у якості унікальної за своїм духовним потенціалом, «духовними скрепами особливої «російської цивілізації» – православного «русского мира» покликаний (очевидно вищими силами) до порятунку світу від західного споживацтва та антидуховності.

За подібного підходу Україна виступає жертвою «происков мирового імперіалізму», яка так і не зрозуміла свого щастя – можливості єднання у сім'ї братніх народів на чолі з російським «старшим братом», дозволивши спокусити себе підступним західним ідеологам. А Росія, знищуючи економічний і людський потенціал і захоплюючи територію суверенної української держави (гарантом цілісності якої свого часу зголосилась виступати), звісно ж, веде військові дії не з Україною, а з блоком НАТО, який прагне на Схід з метою виходу безпосередньо на російські кордони для подальшої реалізації плану остаточного знищення російського військового і економічного потенціалу, а невдовзі і розчленування Росії, захоплення її території і величезних природних ресурсів.

Попри тотальну антиномічну протилежність цих підходів до розуміння пострадянських і світових геостратегічних перспектив, як це не дивно, вони мають одну спільну рису. Обидва передбачають довготривале непримиренне військово-економічне протистояння Росії із Заходом, фактично війну на знищення, яка триватиме доти, доки один з глобальних полюсів не ліквідує головну світову загрозу у вигляді чи то світового агресора – США чи світового «миротворця» – Росії.

Аналіз реального перебігу подій з моменту приходу до влади незамінного і практично незмінного російського «собирателя земель» категорично не підтверджує описаних версій. Саме за путінського правління знову проявилася економічна рецесія, замаскована зростанням цін на енергоносії, надходження від продажу яких на дві третини формують бюджет країни. В. Путін, попри оголошене кремлівською пропагандою запровадження нового економічного курсу і створення, за визначенням А. Чубайса, ліберальної імперії, фактично відновив започатковане ще за Б. Єльцина та «младореформаторів» на чолі з

Є. Гайдаром знищення створеного за часів СРСР не тільки технологічного, а й наукового потенціалу, здійснив остаточну переорієнтацію країни на модель сировинної колонії. Ці процеси в Росії (як і на пострадянському просторі) відбувалися і відбуваються на тлі масової еміграції всього непересічного, декваліфікації якісної робочої сили та представників розумової праці.

За підрахунками ряду економістів, за рахунок високих цін на нафту і газ протягом правління В. Путіна було отримано від 1,5 до 3 трильйонів доларових прибутків, що дало змогу не тільки кинути крихти з барського столу – підвищити рівень споживання населення, а й дещо модернізувати економіку, збільшивши її наукомісткість та інноваційність. Колосальні валютні надходження було переважно розтрачено на забезпечення надспоживання «новими русскими» і виведено ними ж в офшорні зони. Сьогодні ці надбагатії, разом з путінським кланом під умовною назвою «Кооператив «Озеро», складаючи близько одного відсотка населення, володіють майже 80% національного продукту [5]. Провідні російські приватні і державні компанії на сьогоднішній день вже накопичили понад сімсотмільярдний зовнішній борг.

Опозиція, зокрема відомий невідомий Б. Миронов, безпідставно закидає Путіну системне знищення не тільки економіки, а й військового потенціалу країни. У 2007 р. В. Путіним було призначено міністром оборони А. Сердюкова, який багато в чому встиг здійснити комерційну «реорганізацію» як збройних сил, так і вищих військових учбових закладів Росії, яка супроводжувалася небаченим пограбуванням величезних матеріальних і фінансових цінностей, підривом обороноздатності країни. Показово, що карику справу, розпочату проти колишнього міністра оборони, припинено.

Численні факти, що підтверджують звинувачення у підриві боєздатності ВС Росії, наведено у виступі В. Ілюхіна на «суді офіцерської честі», який відбувся в 2011 р. і виніс В. Путіну звинувачувальний вирок (як повідомляли російські ЗМІ, сам доповідач, а також група інших опозиційних генералів невдовзі після вчинених ними актів громадянської непокорності померли) [10].

Подібну стратегію фактичного одноосібного володаря Росії М. Старіков намагається пояснити тим, що на першому етапі свого

правління «святий Володимир», як справжній гебіст, був вимушений приховувати великодержавні наміри, вдаючи із себе союзника Заходу. Після «повернення» Криму у рідне імперське лоно і «звільнення» українського Сходу він начебто обов'язково скине із себе західне колоніальне ярмо і разом з остаточним збиранням земель – як мінімум поверненням до колишньої геополітичної конфігурації СРСР – нарешті, поверне їх минулу велич і, вживаючи радянську термінологію, «дасть гідну відсіч світовим імперіалістичним силам». Переломним моментом у путінській стратегії, за версією цього прокремлівського пропагандиста, стала відома Мюнхенська промова В. Путіна у 2007 р., в якій він звинуватив Захід і США в агресивних намірах щодо Росії [11, с.20–51]. На підтвердження цих слів невдовзі було затверджено розраховану до 2020 року програму переозброєння російських збройних сил загальною вартістю 20 трильйонів рублів [3], якою, зокрема, передбачено нарощення їхньої ракетно-ядерної складової [8].

Така «легенда» діяльності колишнього агента КДБ у статусі рятівника Росії не витримує жодної критичної оцінки. По-перше, згубну для Росії неоліберальну політику в царині економіки не змінено і нині, а запроваджений урядом Д. Медведева і Голови ЦБ Е. Набіуліної економічний курс навіть під час останнього президентського послання 2015 р. В. Путін оцінив як ефективний і єдино можливий. І це за умови, що вже у 2011 р., задовго до запровадження санкцій за максимально високих цін на нафту, яка в окремі моменти доходила до 118 дол. за барель, почалось падіння ВВП Росії. Навіть після цього жодних структурних змін в економіці не зачатковано.

Про загальні негативні тренди краще за показники ВВП свідчить той факт, що якщо за правління Б. Єльцина дотаційними були лише близько половини російських федеративних регіонів, то на сьогодні дотаційними є 80 з 86 суб'єктів Російської Федерації.

Позірна алогічність

Як слушно зазначають навіть пропутінські налаштовані економісти високого професійного рівня, такі, як М. Делягін, М. Хазін, В. Катасонов, В. Іноземцев, С. Глазьев, реалізація грандіозної «визвольної місії» Російської імперії – утвердження російсько-православних цінностей у

всесвітньому масштабі, в тому числі, за допомогою низки локальних війн на існуючому економічному базисі, в принципі, неможлива. Ці фахівці пророкують не лише неминучий подальший занепад економіки, а й важкі соціальні катаклізми аж до розпаду Росії. Вони ж активно пропагують альтернативний курс національно-економічного відродження.

Зокрема, протягом останніх років активно працювали Ізборський та Століпінський клуби, а також Московський економічний форум, учасники яких дали нищівну характеристику всім спробам стримати інфляцію за допомогою стиснення грошової маси і підняття відсоткової ставки за ситуації вкрай амортизованої, структурно деформованої, сировинно орієнтованої, імпортозалежної економіки, прогнозуючи прискорення економічного занепаду, який, за розрахунками російського економіста С. Жуковського, за умов накладення економічних санкцій та зростання військових витрат на ведення неоголошених війн та наростаючої втечі капіталу невдовзі обов'язково переросте у справжній колапс [5].

Констатується, що Центробанк Росії за своїм конституційно закріпленим статусом фактично є підконтрольним американській ФРС. Зокрема, він може здійснювати емісію карбованця лише у суворій відповідності з кредитними золотовалютними надходженнями. Тобто, економічна система Росії знаходиться в залежності від фінансових інститутів США, оголошених російською пропагандою, якщо не основним ворогом, то, принаймні, вицуватцем всіх нинішніх російських проблем.

Нещодавно було опубліковано чергову антикризову програму економічного розвитку, розроблену під керівництвом офіційного радника В. Путіна, академіка С. Глазєва. Суть цієї некейнсіанської програми полягає в тому, щоб різко, на 20 трильйонів рублів збільшивши монетизацію російської економіки з метою її модернізації, запустити 40% нині не завантажених промислових потужностей, відмовитися від стримування інфляції за допомогою політики дорогих грошей, що проводиться шляхом стиснення грошової маси і збільшення рублевих кредитних ставок, яка вбиває економіку. Це, на думку фахівців, можливо лише за умови зменшення доларизації економіки, блокування відтоку капіталу в офшори (тільки у 2015 р. ця цифра сягнула близько 150 млрд. на рік), виведення міжнародних резервів з долара та євро тощо [2]. Здавалося б, за ситуації, що склалася, В. Путін та його камарилья повинні були б

вхопитися за ці плани пришвидшеної модернізації Росії обома руками і вже давно провести низку заходів з так званої деолігархізації та деофшоризації Росії. Проте далі декларацій типу оголошення амністії для тіньового капіталу справа так і не пішла.

Поведінка новітнього «великого кормчого» видається просто таки абсурдною. Адже за загальновизнаною гіпотезою, він вирішив реалізувати свої імперські шовіністичні амбіції і прагне не тільки відновити територію колишньої Російської імперії, повернути геополітичні «завоювання» СРСР у Східній Європі, а й знову здійснити переділ зон світового неоімперського впливу, зокрема, в регіоні Близького Сходу, за який СРСР десятиліття змагався із США. Проте очевидно, що в сучасному світі намагатися вирішувати геополітичні та гео економічні проблеми, ігноруючи внутрішні економічні проблеми та реальний економічний потенціал – абсолютно марна справа.

Все це породило різноманітні версії щодо справжніх намірів російського лідера в діапазоні від його психічної неадекватності до того, що він є завербованим агентом американських спецслужб, своєрідним «троянським конем», перед яким поставлено завдання остаточного знищення Росії. Відомий ведучий аналітичної програми «Нейромир» І. Бошенко кілька років тому висунув гіпотезу, що все путінське оточення зацікавлене у розпаді Росії, позаяк це дозволить йому, остаточно перевівши свої активи у західні банки і перебравшись на проживання у розвинені країни Європи та США, уникнути будь-яких карних переслідувань з боку російських державних правоохоронних органів.

На що сподівається Путін?

Ми ж вважаємо, що у діях Путіна простежується чітка і зрозуміла логіка, яка за даної ситуації, з урахуванням особистих світоглядних і психологічних рис російського президента і його кланового оточення, є гранично послідовною, і, як це не сумно констатувати, навіть на тлі економічного і соціального занепаду Росії, не позбавленою шансів принаймні на частковий успіх.

В. Путін, сподіваючись на свою п'яту колону у владних, економічних і військових структурах держави, безумовно, розраховує на те, що «запас міцності у Росії» більший, ніж у України. Швидше за все,

при цьому навіть не йдеться про плани подальшого розширення окупації шляхом прямої збройної агресії, а радше про очікуваний обвал уже в короткостроковій перспективі всіх політичних і економічних інститутів України і вимушений радикальний перегляд Заходом свого ставлення до Росії як єдиної сили, спроможної виконати в Україні роль «регіонального поліцейського», який за допомогою власних «миротворчих сил» візьме під контроль «екстремістські націоналістичні елементи», що «сіють хаос і руйнування».

Це відбувається на фоні поглиблення як світової, так і внутрішньої системної кризи в США. А це, своєю чергою, означає лише одне: необхідність ще більше компенсувати свої економічні проблеми за рахунок зовнішніх чинників і наростання хаосу і нестабільності в зоні так званих периферії і напівпериферії, за рахунок чого штучно підтримується курс долара [12]. Тому не випадково Україна давно сидить на наркотичній голці зовнішніх кредитів, а її «ломка» уже в найближчий час може закінчитись зломом всієї соціальної структури суспільства. Саме цим в кінцевому підсумку пояснюється і більш, ніж дивна нещодавня оцінка американським віце-президентом Дж. Байденом українського президента, прем'єра і спікера як трійці справжніх реформаторів [1].

Ми вважаємо, що розумінням європейськими контр елітами того, що насправді відбувається на рівні геостратегії значною мірою обумовлює і зростання правих рухів в Європі, яка знаходиться у фарватері пануючого загальносвітового тренду [15]. Йдеться, зокрема, і про намагання США взяти під контроль економіку ЄС [4]. А тому оцінювати європейські націоналістичні партії і рухи лише як путінських запроданців й екстремістів, особливо на тлі радикалізації маргінально-емігрантських осередків у Європі, є вкрай небезпечною помилкою [13].

В. Путін, який вже давно перевірів на практиці рівень деградації, продажності і навіть криміналізації великої частини нинішніх західних еліт, безумовно чудово віддає собі звіт стосовно всіх вищезгаданих реалій. Адже він і його оточення, яке виросло, сформувалось під час «великої кримінальної революції» ранньої пострадянської доби, є «плоть від плоті» нинішньої неоколоніальної світ-системи (попри те, що вичерпаність капіталізму у формі так званого фінансового імперіалізму визнавалась навіть на останніх давоських форумах).

Геостратегічна ситуація у світі виключно складна і неоднозначна, тому наведені вище мотивації і сподівання кремлівського режиму не можна назвати цілком безпідставними. Цим пояснюється та непослідовність США і, особливо, ЄС в «українському питанні» [6].

З великою долею ймовірності путінська кліка усвідомлює, що Росію в її нинішньому стані практично неможливо модернізувати, зупинивши процеси наростаючої деградації. Усі нинішні опозиційні антикризові програми є утопічними. Наприклад, незавантажені промислові потужності навіть за умови відновлення держзамовлення, у переважній більшості не здатні виробляти конкурентоздатну продукцію в режимі імпортозаміщення. Тим більше за ситуації, коли в Росії практично знищено науково-технічний потенціал і механізми відтворення високоякісної робочої сили. Вже не кажучи про те, що реальні реформи виходять за межі власне економіки і пов'язані зі складними процесами націотворення, які в принципі не можливі в Росії, де імперія завжди розглядалась як більш ефективне геополітичне утворення порівняно з модерною політичною нацією. За такої ситуації навіть відносна м'якість західних санкцій (можливо, навіть заздалегідь врахована) лише сприятиме плавному спусканню нинішньої Росії «на гальмах».

«Коллективному Путіну» вкрай потрібна економічна і військова підтримка ззовні хоча б заради забезпечення своєму режиму і особисто собі пожиттєвого правління. Звідси і збереження прозахідного економічного блоку уряду і його безперспективної економічної політики. Ось чому персонально В. Путін, який насправді абсолютно позбавлений будь-яких патріотичних ідеалів, а тому і сентиментів щодо долі власного народу, всі роки свого правління проводить послідовно компрадорську стратегію, спрямовану на ліквідацію «зайвої» енерговитратної частини економіки (окрім ВПК) разом з «непотрібним» населенням і схвалює практику постійного збільшення Центробанком капіталовкладень в цінні папери американського казначейства, обсяг яких в певні періоди сягав 120 млрд. дол. Що ж до «заощаджень» російських олігархічних «патріотів» у західних банках, то, за деякими оцінками, вони вже сягнули півтрильйона доларів.

Дійсні причини знаменитої, витриманої у дусі холодної війни Мюнхенської промови В. Путіна, а потім форсування анексієвих дій по

відношенню до України і загравання з Китаєм, мають лише одну мету – набивання собі ціни задля збереження за допомогою Заходу статусу політика міжнародного масштабу і водночас «смотрящего» по Росії. До цього його спонукали події Арабської весни. Зокрема той факт, що незважаючи на те, що М. Каддафі виплатив величезне відшкодування жертвам авіаційних терактів, до яких була причетна Лівія, після чого Рада Безпеки ООН відмінила санкції проти цієї країни, та ініціював багатомільярдні економічні стосунки з європейськими країнами, було інспіровано заворушення, наслідком яких стало скидання і страта лівійського лідера. Також каталізатором для агресивності Путіна стали і події в Україні, наслідком чого була втеча «авторитета» державного масштабу В. Януковича.

Відчувши небезпеку застосування по відношенню до нього традиційної для західної колоніальної політики тактики періодичної зміни надто амбіційних туземних князьків (з одночасним вішанням на них провини за всі попередні роки руйнування держави), а потім отримавши відкоша від китайських лідерів, які не хочуть брати його на утримання і прагнуть досягти своїх геополітичних намірів мінімальною ціною, не вступаючи в конфлікт із Заходом, сьогодні за допомогою сирійської авантюри В.Путін робить відчайдушні спроби знову відновити «партнерські» стосунки з своїми колишніми покровителями. Російський політолог В. Белковський навіть вважає, що Путін взагалі не збирався йти на нове президентське «переобрання», і лише страх розділити долю відставних тиранів спонукав його до переходу у рішучий контрнаступ.

В. Путін та його оточення виходять з того, що є незамінними задля збереження і зміцнення системи вже не етатистсько комуністичного і не ультра націоналістичного, а екстремістського псевдолібералізму і можуть виконати унікальну місію, спрямовану на збереження, стабілізацію і навіть збалансування нині розбалансованої системи світового лихварства. Вони вважають, що Росія, яка геополітично розташована на євразійському просторі перебуває на рівновіддалені від Європи, Китаю, Близького Сходу, і, маючи ядерну зброю, зможе забезпечити в цьому величезному регіоні збалансування різноспрямованих геополітичних та геоекономічних векторів, що особливо важливо саме для США, які прагнуть посилити свій вплив на ЄС і стримати економічно-військову експансію Китаю

насамперед у регіоні Південно-Китайського моря (монопольний контроль над морським транзитом в цьому регіоні оцінюється в 1,5 трлн дол.) [7]. Все це, на думку правлячого в Росії клану дає їхньому ставленню право на статус геополітичного лідера напівпериферії, так би мовити, головного сателіта західної метрополії, незважаючи на економічну відсталість Росії і вкрай низьку питому вагу її економіки у світовому ВВП.

Точка неповернення

На наш погляд, стратегічна помилка політичного кумира переважної більшості росіян полягає в тому, що в кращих традиціях уявлення про стабільність як підмороженість (К. Леонтьєв) штучного імперського утворення, яке фактично гниє заживо, він вважає, що існування нинішньої Росії в стагнаційному статусі світового поставщика енергоносіїв можливе ще достатньо довгий час. Насправді, «точку неповернення» для сучасного російського неоімперського утворення, яке прагне протиставити себе модерній політичній нації, пройдено. І питання не тільки в економічному, соціальному і духовному колапсі нинішньої Росії.

Справа в тому, що цей неприродний поліетнічний конгломерат не тільки економічно, а й цивілізаційно різнотипних анклавів міг існувати лише за специфічних умов відсутності справжнього геополітичного та гео економічного тиску ззовні (чим і була обумовлена можливість просторового розширення, що ще більше аморфізувало політичну структуру і об'єктивно породжувало небачену бюрократично-корупційну централізацію цього «колосу на глиняних ногах»). Зараз же глобальне ставлення до російської території з боку сусідів майже по всьому периметру суходільних кордонів докорінно змінилось. Росія справді перетворюється на геополітичну воронку, в яку затягує її сусідів їхні геополітичні та гео економічні інтереси [14]. Якщо додати до цього демонстративну агресивність нинішнього російського лідера і постійне використання ним останнього козира – ядерного шантажу, і те, що, як справедливо вважає Б. Миронов Захід буквально жажнула успішна корупційна діяльність російських спецслужб в Старому і навіть Новому світах, у лідерів провідних країн просто не має іншої альтернативи, ніж демонтаж і спроба мирної фрагментаризації не просто режиму, а всього «русского мира» за моделлю розпаду СРСР [9].

Успіх хоча б відносно мирного сценарію розвитку подій у кінцевому підсумку буде залежати не тільки від того, наскільки швидко зможуть сформуватись і перебудуватись місцеві власне національні російські еліти, а від того, наскільки успішно буде відбуватись перебудова всього нинішнього глобального геополітичного простору на засадах максимально ефективної взаємодії національних і наднаціональних геополітичних утворень. Йдеться про процеси ренаціоналізації, контури якої попри всі етно-консервативні відхилення проглядають у Центрально-Східній Європі, в успішності яких є й запорука порятунку України.

Використані джерела та література:

1. Байден : Вместе Гройсман, Порошенко и Яценюк смогут создать по-настоящему свободную, единую и демократическую Украину. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gordonua.com/news/politics/Bayden-Vmeste-Groysman-Poroshenko-i-YAcenyuk-smogut-sozdat-po-nastoyashchemu-svobodnyu-edinuyu-i-demokraticeskuyu-Ukrainu.html>.
2. Глазьев предложил напечатать 20 трлн рублей для поддержки экономики. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.finanz.ru/novosti/valyuty/glazev-predlozhit-napechatat-20-trln-rublej-dlya-podderzhki-ekonomiki-1000800759>.
3. До 2020 года на армию РФ будет потрачено 20 триллионов рублей. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forum.vkt.ru/viewtopic.jsp?id=2057291>.
4. Европа пришла в бешенство от безрассудства США, которые «сеют лишь хаос». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://svidomonews.blogspot.com/2016/01/blog-post_69.html.
5. Жуковский В. 80% россиян через 1,5 года окажутся в состоянии хронической бедноты / В. Жуковский. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://philologist.livejournal.com/8106870.html>.
6. Киселев Е. Год «хромой утки»: 13 тревожных месяцев для Украины / Е. Киселев. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.eizvestia.com/news_politics/full/856-god-hromoj-utki-13-trevozhnyh-mesyacev-dlya-ukrainy-kiselev.
7. Неклесса А. Геоэкономическая формула мироустройства Траектории России в новом универсуме / А. Неклесса // Материалы научного семинара. Вып. № 1. – М. : Научный эксперт, 2009. – С. 9-56, 119-131.
8. Перспективы развития Вооруженных Сил Российской Федерации. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://goup32441.narod.ru/files/ogp/001_oporn_konspekt/2012/2012-07-3.htm.
9. План «Анактода» близится к завершению. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://svidomonews.blogspot.com/2016/01/blog-post_70.html.
10. Путина приговорили закрытым судом военного трибунала. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forum-msk.org/material/lenty/5500195.html>.
11. Стариков Н. Национализация рубля – путь к свободе России / Н. Стариков. – СПб: Питер, 2011. – 336 с.
12. США – 2015: 58 фактов настолько диких, что многим в них сложно поверить. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cont.ws/post/170892>.
13. У Європарламенті стурбовані відродженням Центрально-Східної Європи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://banderivets.org.ua/u-yevroparlamentisturbovani-vidrodzhennyam-tsentralno-shidnoyi-yevropy.html>.

14. Шморгун О. Єдиним виходом є докорінна зміна суспільно-економічного ладу / О.О. Шморгун. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page168-2618.html>.
15. Шморгун О. Економічна і духовна неоднорідність в ЄС більша, ніж була до його заснування. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page174-2710.html>

УДК 316.422(4-11)

Михальченко Н.И.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ МОДЕРНИЗАЦИИ ПОСТСОВЕТСКИХ СТРАН

В статье рассматриваются проблемы модернизации с точки зрения цивилизационного подхода. Предлагается оригинальное видение сущности модернизации, а также оптимальной модернизационной модели для Украины и других постсоветских стран.

Ключевые слова: модернизация, цивилизационный подход, трансформация, глобализация.

Mikhailchenko N. **Methodological problems of modernization of post-Soviet countries.**

The article deals with the problems of modernization in terms of civilizational approach. It is proposed the original vision of modernization essence, as well as the optimal model for the modernization of Ukraine and other former Soviet countries.

Keywords: modernization, civilizational approach, the transformation, globalization.

В научной и публицистической литературе модернизация все чаще рассматривается под углом зрения цивилизационного фактора. Один подход, по нашему мнению, односторонний, рассматривает модернизацию как приобщение к европейской (христианской) цивилизации. Другой, более взвешенный, рассматривает модернизационные процессы в границах концепции плюрализма развития мировых цивилизаций, когда модернизация рассматривается как естественный, но ускоренный процесс освоения уже имеющихся цивилизационных достижений в рамках «своей» цивилизации и включение в общественную жизнь страны достижений других цивилизаций.

Во втором подходе нередко проходит «красной нитью» тезис не только об освоении научно-технологических достижений цивилизаций, но и духовных принципов устройства обществ. В данном случае есть основание говорить, что современная великая, глобальная трансформация обществ все больше зависит от духовной сферы взаимодействия

цивилизаций, поскольку технологическое развитие в мире идет относительно равномерно во всех регионах или же идет интенсивный обмен достижениями технологической революции. А социокультурная специфика разных цивилизаций серьезно влияет на специфику модернизации в разных регионах и странах.

Каждая историческая цивилизация сочетает в себе набор многих вариантов развития, создающих возможность поворота в любом направлении, в том числе и возможность взаимодействия с другими цивилизациями. Хотя есть цивилизации более открытые для взаимодействия и менее открытые.

Многомерный подход к цивилизациям позволяет более глубоко рассматривать конкретные типы цивилизационного устройства обществ и вариантов тех изменений, которые в них происходят. А также проводить сравнительный анализ характерных черт политических, духовных и социокультурных структур конкретных регионов, обществ и целых цивилизаций.

Существуют разные точки зрения на сущность модернизации как в рамках цивилизационного, так и формационного подходов. Одни исследователи считают модернизацией переход от традиционного общества к современному (рассуждая довольно абстрактно); другие – отмечают два модернизационных перехода: от аграрного к индустриальному обществу и от традиционного к современному; третьи – считают модернизацию единым процессом, который, начавшись то ли революцией в Нидерландах 1580 г., то ли английской революцией 1642 г., то ли французской революцией 1789 г., до сих пор не завершился, четвертые – предлагают рассматривать модернизационный процесс в каждой стране отдельно¹. Мы же склонны считать модернизацией любое динамичное, сознательно регулируемое и качественное улучшение в экономической, политической, социальной и культурной сферах.

Можно выдвигать много концепций модернизаций. Можно рассматривать модернизацию глобально во временном и

---

¹ Группа российских исследователей расценивает модернизационный проект в России как уникальный и выделяет три этапа: первый, начиная с реформ Петра I до первой мировой войны (1689-1914 гг.), второй — социалистический (1917- 1981 гг.), третий — постсоциалистический (начался в 1992 г.). См. работы российских исследователей — Козловского В. В., Милецкого В. П., Кантора В. Н., Федотовой В. Г., Яковлева И. П. и др.

пространственном аспектах, регионально, как европейскую, азиатскую или африканскую модернизации и т.п. Нас, в данной работе, больше интересует современная модернизация, которая осуществлялась в XX в. Исходя из модернизационных процессов XX в., мы и определяем понятие «модернизация», а также рассматриваем другие понятия, при помощи которых описываются процессы, происходящие в Украине сегодня.

Для характеристики развития Украины применяют много терминов: «изменения», «преобразования», «трансформация» и др. В том или ином ракурсе исследователи могут применять эти термины, хотя они не всегда точно раскрывают специфику ситуации в Украине. Некоторые исследователи пытаются анализировать развитие Украины в разрезе понятий «революция – эволюция», «регресс – прогресс» и т. п.

В то же время можно применить к ситуации в Украине и понятие «модернизация», поскольку в стране делаются попытки модернизировать экономику, политическую и социальную системы. Иное дело, как эти попытки способствуют реальной трансформации общества? В данном случае мы рассматриваем модернизацию как часть более широкого процесса трансформации.

Задача ускоренной модернизации украинского общества очевидна. Предыдущие задачи модернизации – индустриализация, урбанизация, развитие среднего и высшего образования и другие в значительной мере решались. Хотя, например, задача индустриализации сельского хозяйства в рамках СССР, и в частности в Украине, не была решена. То же самое можно сказать о сфере обслуживания.

Поэтому в Украине необходимо срочно решать проблемы не только в аспекте догоняющей модернизации, чтобы сравняться с развитыми странами мира, а и опережающей модернизации. То есть, необходимо не только привлечь передовые мировые технологии в промышленность, сельское хозяйство, сферу обслуживания, политический и образовательный процессы, в науку и культуру, но и создавать свои новые научно-технические и образовательные технологии, которые были бы конкурентоспособны на мировом рынке материальных и духовных ценностей.

Понятие «модернизация», употребляемое западными исследователями, часто сильно заужено в своей трактовке. Поэтому

порождает скепсис по отношению к теориям модернизации, которые могут в полной мере описать более глубокие и обширные современные модернизационные процессы. Понятие «модернизация», по нашему мнению, распространяется не только на процессы перехода от традиционных обществ к современным, но и на процессы совершенствования современных обществ. По аналогии с развитием техники и технологий (хотя такая аналогия довольно условна), любой механизм, в том числе социальный, любую технологию, в том числе социальную, можно улучшать, совершенствовать, делая их функции более эффективными. Поэтому модернизационный подход можно и нужно распространять и на современные западные и незападные общества. Тогда отпадает необходимость в рыхлых концепциях «постмодернизации», которые снижают строгость политологического, экономического и социологического анализа.

Понятие «модернизация» акцентирует внимание на аспект улучшения, совершенствования социальных институтов, общественных отношений. И тем самым отличается от понятий «развитие», «трансформация», «изменение», которые более нейтральны по отношению к динамике общественного процесса, к его прогрессивным тенденциям. Трансформация, изменение, развитие могут быть ориентированы на изменение реалий куда угодно: вперед, назад, в сторону, по кругу и т.д. Модернизация же ориентирует общество и его структуры, сферы на совершенствование, продвижение вперед, на разработку и реализацию новых целей, задач, приоритетов, стратегий. Модернизация – это творчески-преобразующая функция развития. Но специфическая – как средство обновления обществ. Модернизация, действительно, незавершенный проект, и никогда незавершаемый в глобальном измерении проект. Общество, которое завершило модернизационный проект, может отправиться на историческую свалку.

Рассмотрение модернизационных попыток Украины нельзя оторвать от идей трансформации, о которых довольно часто говорят сегодня. Тем более, что предпринимаются попытки применить теорию трансформации к Украине на современном этапе.

Исследования, проведенные нами в этой сфере, дали неоднозначные результаты, концентрированная суть которых состоит в ряде тезисов.

Во-первых, современное обществознание не выработало специфической научной парадигмы, которая бы позволила создать хотя бы открытую (не завершённую) теорию трансформации обществ. Большинство ученых, работающих в данной сфере, ограничиваются общеизвестными истинами – все общества трансформируются, направления трансформации могут меняться довольно резко, есть революционные и эволюционные трансформации, поступательные и возвратные, системные и бессистемные и т.д.

Во-вторых, то, что выдается за теорию трансформации постсоциалистических стран на Западе, это скорее гипотеза о трансформации постсоциалистических государств к преимущественно рыночной организации экономики и демократическим политическим институтам западного типа.

В-третьих, в результате разрушения части государственных систем культурного и социального обеспечения должны быть созданы новые, основанные на муниципальном и частном интересе, но регулируемые и поддерживаемые государством: здравоохранение, образование, пенсионная система, система гарантий по безработице.

В-четвертых, все перечисленные выше процессы должны происходить одновременно. Основой такого тезиса является утвердившееся в социологии представление о системном характере общества и убеждении в том, что изменение в каком-то одном звене, сегменте общества вызывает системно ориентированные изменения в других сегментах.

К сожалению, эти тезисы часто «не работают» на постсоветском пространстве. Например, реформирование экономики не сопровождается демократизацией общества, то есть утрачивается демократическая сущность процесса трансформации. Далее, экономические и политические реформы не удается синхронизировать, поскольку каждое из этих изменений возможно только в том случае, когда уже произошло другое изменение, то есть они детерминируют друг друга и выступают в качестве собственной необходимой предпосылки.

Если же основополагающие тезисы так называемой «теории» трансформации становятся условными, то тогда эта «теория» трансформации утрачивает свои коренные характеристики, а

общественная трансформация начинает восприниматься как открытый процесс, который развивается под действием исходных базисных и привходящих ситуационных обстоятельств, целей и средств их достижения в деятельности людей. Это саморегулирующийся, самокорректирующийся процесс и он преимущественно свободен от концептуальной заданности результатов, которые присутствуют в проектах модернизации и реформах.

Старые теории и старые учебники, описывающие трансформацию западных обществ, в том числе и работы К. Маркса и Ф. Энгельса, описывающие европейское и североамериканское общества XIX в., малопригодны как справочники для наших реформаторов. Даже европейские реалии конца 40-х – начала 60-х гг. XX в., когда Западная и часть Центральной Европы восстанавливались после Второй мировой войны, не соответствуют постсоветским условиям на рубеже XX и XXI ст. «Тогда» и «сегодня» – разные исторические условия, качественно различные техника и технологии, качественно изменились международные экономические и политические отношения, разные люди в Западной Европе и на постсоветском пространстве. И то, что постсоветские страны в большинстве ориентируются на западные ценности, мало влияет на темпы трансформации и модернизации.

Рассмотрение трансформационных процессов и модернизации, как специфического типа трансформации, следует «увязать» с анализом революций, тоже своеобразным типом общественной трансформации.

Модернизация может осуществляться эволюционным или революционным путем. Революция же, как специфический тип трансформации² и модернизации, является их предельным моментом перехода общества из одной фазы в другую. Революции являются наиболее драматичными и кардинальными попытками осуществить общественные изменения на макросоциальном уровне. Целями революции могут быть реальные и утопические идеалы. Общим для всех революций является ориентация на будущее как центральный компонент революционной идеологии.

Идеальный, «чистый» образ революций описывает Ш. Эйзенштадт

---

² Хотя сами революции тоже трансформируются. Но это особый тип трансформации одного класса общественных явлений.

на основе обобщения работ многих ученых. Главными ее признаками он считает насилие, новизну и всеобщность перемен³.

Действительно, большинством исследователей революция характеризуется как самый интенсивный, насильственный и осознанный тип общественного процесса. Особое значение в революционном движении играют идеалы равенства, прогресса, свободы, нового справедливого социального порядка. Общеизвестно, что предпосылками революций становятся фундаментальные социальные противоречия, резкие проявления несправедливости, обострения борьбы элит и классов за власть, социальные и духовные аномалии в обществе, вовлечение в политическую жизнь массовых социальных групп и их политических организаций.

Последствия и механизмы революций всегда многосторонни, кардинальны. Во-первых, это насильственное изменение политического и экономического строя. Во-вторых, замена правящей элиты. В-третьих, кардинальные изменения в институциональной сфере. В-четвертых, радикальный разрыв с прошлым образом мышления и жизни (хотя бы в первый период после революции). В-пятых, кардинальное изменение системы воспитания и образования, чтобы сформировать новое мировоззрение и новую нравственность социальных групп и личностей. Эти черты всякой «великой» революции подчеркивали А. Токвиль, К. Маркс, Э. Ледерер, Т. Гейдер, В. Ленин, О. Розеншток-Хюсси, Ш. Эйзенштадт, Г. Алмонд, Д. Белл и другие ученые и политики.

Важной характеристикой революционных преобразований является синхронизация социальных изменений в различных сферах общества. Ход изменений и их последствия оцениваются в соответствии с идеально-типической схемой революции, которая бывает «мягкой» и «жесткой». «Мягкие» идеально-типические схемы революции характерны для так называемых буржуазных революций, например, для Американской революции (1761–1776 гг.) и Французской революции (1787–1799 гг.)⁴. «Жесткие» идеально-типические схемы революции характерны для так называемых «пролетарских» революций – Парижская Коммуна (1870–

³ Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 44.

⁴ Здесь «мягкость» рассматривается в идеологическом плане, что не исключает применения политического террора.

1871 гг.) революция в России (1917–1921 гг.) и Китае (1911–1948 гг.). Применение жестких схем революции, особенно обоснованных тоталитарной идеологией, ведет к массовому террору и установлению тоталитарных или авторитарных режимов власти.

Поскольку революции не являются предметом нашего углубленного анализа, лишь отметим, что социологическая и политологическая литература сфокусирована на различиях между революционным и эволюционным путях преобразований, между настоящими, всеобъемлющими революциями и частичными изменениями обществ в результате переворотов, на анализе образов «чистой» революции в разных регионах и условиях.

Анализ теории и практики модернизации в Украине, поиск стратегий модернизации постоянно находятся в фокусе внимания отечественных исследователей⁵. Эти исследования опираются на уже разработанные начала теории модернизации, которые ориентированы на преодоление пессимистических концепций общественного развития, представленных О. Шпенглером, А. Тойнби, П. Сорокиным, К. Ясперсом, Дж. Оруэллом и другими учеными, которые рассматривали различные аспекты кризиса современной цивилизации, а также на критическое осмысление марксистских сверхоптимистических прожектов построения общественного Рая к концу XX ст. В последние пятьдесят лет вычленились теории экономической, политической, научно-технологической, культурной модернизаций. Видимо, сформируется теория идеологической модернизации.

Можно условно выделить три этапа развития глобальной теории модернизации как некой совокупности конкретных теорий, разработанных и разрабатываемых в сферах экономики, политики, культуры различными исследовательскими коллективами и авторами.

Первый этап (середина 1940-х – 60-е гг. XX ст.). Завершение Второй мировой войны породило два глобальных направления модернизационных

---

⁵ См.: Михальченко М. Журавський В. С., Танчер В. В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К.: Логос, 1997. – 180 с.; Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К.: Логос, 1999. – 264 с.; Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARC-Ukraine, 1996. – 794 с.; Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К.: Інститут соціології НАНУ, 1999. – 687 с.; Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Академія, 1999. – 240 с. и другие.

теорий. Первое направление – в традициях западного либерализма. Западные обществоведы слишком оптимистично оценили свою часть победы над Германией, Италией, Японией и их союзниками как в экономическом, так и в политическом и идеологическом планах. Особенно в экономическом, как победа их способа общественного производства. Исходя из идеи однолинейного развития, что все страны, несмотря на разные ступени развития, в своем становлении проходят одни и те же этапы, предлагалось перенести в технологически отсталые капиталистические страны и страны «третьего мира» американские или английские модели экономических и политических систем и на этой основе преодолеть разрыв между развитыми и не развитыми странами.

Второе направление – модернизационные теории марксистской ориентации. СССР и их союзники представили свою часть победы во Второй мировой войне как важный этап коммунистической революции, победу над капитализмом и империализмом. И сразу же стали разрабатывать утопический модернизационный проект – победы коммунистической революции во всемирном масштабе, используя «третий мир» как экспериментальное поле такого проекта. Оба направления были заидеологизированы, хотя исходили из экономического и технологического детерминизма.

Второй этап (1970-е – 80-е гг.) характеризуется переоценкой идеи первого этапа с обеих сторон на предмет практической реализации. Противостояние «мира социализма» и «мира капитализма» в военном аспекте фиксируется по шахматной терминологии, как «патовая ситуация». Намечается долговременная борьба на уничтожение, но не ядерными средствами, хотя так называемые «Берлинский кризис» и «Кубинский кризис» могли породить и ядерную войну. Запад меняет стратегию модернизации, делая упор на осуществление научно-технической революции. «Социалистический лагерь» улавливает перемены в стратегии, но в силу целого ряда идеологических, политических и экономических причин не может полномасштабно провести научно-техническую революцию и тем предрекает свой глобальный модернизационный проект на поражение. «Модернизационные муляжи» типа концепции «развитого социализма» лишь прикрывают начало конца – стратегический проигрыш более

динамичным западным государствам, успешно осуществляющим экономическую и политическую модернизацию на основе достижений научно-технической революции.

При этом надо ясно видеть, что западные (немарксистские) теории модернизации тоже подвергались серьезной критике «изнутри», поскольку их американоцентрический и евроцентрический характер не дал ожидаемого эффекта в большинстве стран Азии, Африки, Латинской Америки. Немарксистские теоретики пришли к выводу, что необходимо признать существенную независимость экономического развития от «жестких» идеологий и политических схем западного типа и важность сохранения национальных и региональных традиций, которые помогают сохранять устойчивые формы социальной организации и обеспечивают мирные пути политического развития.

Третий, нынешний, этап развития глобальной теории модернизации (как системы конкретных теорий), начало которого можно датировать концом 1980-х годов, протекает в условиях распада мировой социалистической системы, когда постсоциалистические страны пытаются путем модернизации влиться в мировое сообщество народов, строящих цивилизованные социальные государства, где соблюдаются права и свободы личности, общественных организаций.

Многие ученые, анализирующие проблему модернизации обществ, приходят к выводу, что опыт механического перенесения западных и социалистических моделей в регионы, где для них нет исторических условий, оказался ошибочным. В настоящее время теория модернизации трансформируется в инструмент познания и пояснения новых путей развития на основе накопления опыта технологично и социально передовых стран мира, который носит универсальный, всеобщий характер и гармонично сочетается с историческими традициями и другими ценностями определенных обществ. То есть осуществляется переход от стихийно-сознательных процессов модернизации, где сознательный элемент находится на втором месте, к сознательным стратегиям модернизации, когда практические действия осуществляются на основе теории.

В этом случае модернизация предстает как ряд этапов:

1) определение целей модернизации (теоретически и практически);

2) консолидация и мобилизация значительных групп политической, экономической и культурной элит на реализацию этой цели; 3) этап реализации теоретических программ в практике преобразований общества; 4) консолидация общества на новой модернизированной основе (экономика, политика, культура). При этом процесс модернизации в каждой отдельной стране – это не простое приложение абстрактно-универсальной схемы, а конкретная по привязке к историческим условиям теоретическая и практическая модель, которая получает реализацию через деятельность социальных субъектов. Из этих конкретных модернизационных проектов проистекают общие характеристики процесса модернизации, которые, в свою очередь, служат средством познания модернизационных процессов и их регулирования в различных сферах общественной жизни.

УДК: 327:94

Толстов С.В.

СУЧАСНІ МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ

Тенденції глобального розвитку вказують на перехід від однополярного домінування США і євроатлантичного співтовариства до більш децентралізованої, поліцентричної моделі. На основі сучасних показників можна передбачити, що соціально-економічна диференціація залишатиметься однією з головних характеристик глобальної економіки. Слабкість міжнародних інституцій посилює можливість виникнення та загострення нових локальних конфліктів, які не обов'язково безпосередньо зачіпають інтереси провідних гравців. Окремі дослідники вважають, що зміни в конфігурації влади створюють ефект «Нового Середньовіччя», коли попри складну економічну взаємозалежність політичні відносини все більше набуватимуть автономного й самодостатнього значення. Вибіркове ставлення урядів країн євроатлантичної спільноти до конфліктних проблем у різних регіонах світу слугує зручною формою позиціонування, дозволяючи застосовувати відмінні за змістом функціональні схеми до локальних конфліктів у периферійних зонах міжнародної системи.

***Ключові слова:** міжнародна система, великі держави, диференціація, поляризація, взаємозалежність, криза, конфлікт.*

Толстов С.В. Современные международно-политические процессы как отражение эволюции международной системы.

Тенденции глобального развития указывают на переход от однополярного доминирования США и евроатлантического сообщества к более децентрализованной, полицентрической модели. Социально-экономическая дифференциация будет оставаться одной из главных характеристик глобальной экономики. Слабость

международных институтов усиливает возможность возникновения и обострения новых локальных конфликтов, не обязательно непосредственно затрагивающих интересы ведущих игроков. Отдельные исследователи считают, что изменения в конфигурации власти создают эффект «Нового Средневековья», когда, несмотря на сложную экономическую взаимозависимость, политические отношения все больше приобретают автономный и самодостаточный характер. Избирательное реагирование правительств стран евроатлантического сообщества на конфликтные проблемы в разных регионах мира служит удобной формой позиционирования, позволяя применять функционально различные схемы в отношении локальных конфликтов на периферии международной системы.

Ключевые слова: международная система, великие державы, дифференциация, поляризация, взаимозависимость, кризис, конфликт.

Tolstov S. Contemporary international political processes as a reflection of the international system's evolution.

Global trends reflect the transition from the unipolar dominance of the US and the Euro-Atlantic community to a more decentralized polycentric model. The socio-economic differentiation will remain a principal feature of the global economy. The weakness of international institutions will increase the possibility of emerging and aggravating local conflicts which shouldn't obviously affect the major powers' interests. Some researchers suggest that changes in the power shift will look like the 'New Middle Ages' when despite the complex economic interdependence the political relations will become more and more autonomous and self-sustaining. The governments of the Euro-Atlantic states will apply a 'selective response' tactics towards different conflict issues in various regions that looks a convenient form of positioning. Such approach allows the use of functionally different schemes in respect of local conflicts on the periphery of the international system.

Keywords: international system, the great powers, differentiation, polarization, interdependence, crisis, conflict.

У системному вимірі теперішній етап глобального розвитку уособлює перехід від однополярного домінування США і евроатлантичного співтовариства до більш децентралізованої, поліцентричної моделі. В зазначеному контексті суттєву роль відіграють чинники соціально-економічної диференціації та політичної поляризації, які безпосередньо позначаються на сучасних глобальних економічних і політичних процесах, насамперед на відносинах між спільнотою розвинених країн, державами БРИКС та деякими іншими країнами, що розвиваються.

Політична складова міжнародних відносин на глобальному рівні знаходить прояв у загостренні суперечностей між державами системного ядра та «новими» центрами сили. Ознакою загального зростання напруженості виступає посилення поляризації, яке гальмує й ускладнює досягнення узгоджених рішень з проблем глобального характеру. Соціально-економічна диференціація залишається вагомим фактором

спрямування розвитку сучасних міжнародних відносин, насамперед у формі впливу на процеси регіональної та трансрегіональної інтеграції, технологічної та ресурсної конкуренції, регулювання правил міжнародної торгівлі та доступу до технологій.

Порівняння основних критеріїв диференціації, які застосовуються у сучасних експертних оцінках, свідчить, що окрім традиційних критеріїв оцінки (за рівнем ВВП, ступенем індустріально-технологічного та інформаційного розвитку, характером політичних систем) застосовуються й нові аналітичні моделі. Серед них – диференціація за станом якості управління (керованості процесами внутрішнього розвитку), за принципом встановлення успішності адаптації держав до процесів глобалізації, подальші спроби конкретизації ролі та місця окремих суб'єктів у «світ-системі» глобального капіталізму, використання індексів «державної слабкості» країн, що розвиваються, «крихкості держав», ступеня їх «конфліктності» чи нестабільності. В політичному сенсі новітні концепції глобального розвитку позначені спробами обґрунтувати доцільність «відгородження» передових за рівнем розвитку країн від нестабільної глобальної периферії, яка вважається джерелом поширення небезпеки. Для характеристики проблемних зон у колишньому «третьому світі» застосовуються різноманітні визначення, такі як «вразливі держави», «держави, що занепадають», «держави, що не відбулися», «квазі-держави» тощо. Процеси в таких країнах чим далі частіше, і в тому числі – в офіційних документах, розглядаються як джерело потенційної дестабілізації чи пряма загроза міжнародній безпеці.

Проблематика нестабільних країн ґрунтовно висвітлюється в доповідях Світового банку [1], ОЕСР [2] та інших міжнародних організацій. У документах ОЕСР стан «слабких держав» порушується в контексті дискусії про визначення, впровадження цілей сталого розвитку на період після 2015 р. та скорочення масштабів бідності, що видається можливим лише за сприяння становленню мирних і згуртованих суспільств та передбачає обмеження насильства в усіх його формах [2]. Позицію із цього питання сформульовано і в останній редакції Стратегії національної безпеки США (2015 р.) [3, с. 1,4,10,11]. Відзначаючи зміни в розподілі влади в сучасному світі, адміністрація США висловлює готовність сприяти розвитку спроможності для запобігання конфліктам

між державами та всередині держав, а також співпрацювати з тими «слабкими країнами», котрі мають власне політичне прагнення до «встановлення законного правління для своїх народів» [3, с.10].

У прикладному розумінні ідеї раціоналізації та посилення ефективності допомоги, яка надається країнам нестабільної периферії, тлумачаться як спосіб захисту суспільств та політичних систем розвинених країн від соціальних хвороб, екологічних, демографічних та інших антропогенних загроз. З іншого боку, такі оцінки виступають імпульсом до якісного підвищення рівня регулювання та управління в «успішній» частині світу. Логічним розвитком цих уявлень можна вважати концепцію «безполярного світу», яка припускає не тільки відсутність у сучасному світі консолідованого центру, але й неухильне посилення хаосу – як у політичній площині міжнародних відносин, так і в контексті зростання загрози природних і антропогенних катастроф, які підривають стабільність та потенціал позитивного розвитку загальнолюдської цивілізації.

Процеси глобалізації та регіоналізації віддзеркалюють ґрунтовні протиріччя по осі «Північ-Південь». На початку ХХІ ст. понад 70% світових закордонних інвестицій припадало на капіталовкладення США, країн ЄС і Японії в економіки один одного. Якщо напередодні другої світової війни інвестиції США до країн Європи становили не більше 28% американських зовнішніх капіталовкладень, то на початку ХХІ ст. до ЄС спрямовувалося близько 60% американських інвестицій. Схожі тенденції спостерігалися і в торгівлі. Понад 60% товарообігу країн ЄС становить «внутрішня» торгівля між його членами. Натомість країни Африки на початку ХХІ ст. одержали не більше 2%, або вп'ятеро менше, ніж у 1950 р. Якщо в 1953 р. індустріальні держави спрямовували до країн з аналогічним рівнем розвитку 38% обсягів свого загального експорту, то в 1990 р. цей показник зріс до 76% [4]. На початку ХХІ ст. в структурі експорту країн ЄС 18,5% припадало на США, 5% – на Японію, 14% – на країни СНД і 34% – на країни, що розвиваються.

Швидкі темпи економічного зростання низки країн, що розвиваються, за винятком Китаю, не супроводжувалися накопиченням у їх банківському секторі значних обсягів власних фінансових ресурсів. Така ситуація сприяла певному зближенню позицій США і ЄС у питаннях контролю глобальних фінансово-економічних процесів, що виявилось,

зокрема, у певній синхронізації фаз і обсягів грошової емісії з метою централізованої підтримки власних економічних систем.

Попри прогнози Світового банку про перспективу зростання в світовому балансі частки інвестиційного капіталу країн Східної Азії та Латинської Америки, успіхи в економічному розвитку окремих країн, що розвиваються, не забезпечили «вирівнювання» їх можливостей з державами економічного ядра світової системи, які є осередком формування світового багатства та нагромадження фінансових активів. За прогнозом Світового банку «Капітал для майбутнього: заощадження та інвестиції у взаємозалежному світі» (2013 р.), частка країн, що розвиваються, в загальному обсязі світових інвестицій, яка в 2000 р. становила близько 20%, в 2030 р. збільшиться до 60% з виразним домінуванням Китаю та Індії, на які припадатиме близько 38% обсягу світових інвестицій [5, с.2,5].

Експерти Світового банку окреслюють два можливих сценарії, які визначатимуть співвідношення економічних потенціалів у перспективі до 2030 р. Базові припущення, покладені в основу повільного та динамічного конвергентних сценаріїв, передбачають, що середній темп зростання світової економіки становитиме 2,6% та 3% відповідно, а темпи зростання країн, що розвиваються, коливатимуться від 4,8% до 5,5% [5, с.1–2]. За повільним конвергентним сценарієм внесок країн, що розвиваються, у глобальне економічне зростання збільшиться з 73% у 2015 р. до 87% у 2030 р., а за динамічним сценарієм цей показник досягне 93%. За обома сценаріями зайнятість у сфері послуг у країнах, що розвиваються, зросте до 60% від загальної зайнятості. Їх витрати на продовольчі товари подвояться, а частка у світовій торгівлі перевищуватиме 50% [5, с. 2].

За приблизними оцінками, за останні 10 років інвестиції Китаю в країнах Африки на південь від Сахари становили близько \$120 млрд. Згідно з повідомленням керівника Департаменту зовнішніх інвестицій та економічного співробітництва Міністерства торгівлі КНР Чжоу Люцзюня (9 грудня 2015 р.), прямі інвестиції Китаю у нефінансові галузі економіки зарубіжних країн за перші 10 місяців 2015 р. становили \$ 95,21 млрд., що на 16,3% більше, ніж за аналогічний період 2014 р. [6]. Очікується, що до 2030 р. частка Китаю у накопиченні капіталу сягне 30%. Разом з Бразилією, Індією та Росією, на які припадатиме понад 13% глобального

інвестиційного капіталу, показники цих країн перевищуватимуть частку США та інших країн з високими доходами, в тому числі за обсягами інвестицій у промислове виробництво. На групу країн з високими доходами припадатиме лише 40% світового обсягу інвестицій [5, с.2].

Станом на 2030 р. обсяги інвестиційних пакетів «нових ринків» і групи сучасних розвинених держав можуть становити \$15 трлн і \$10 трлн (в цінах 2010 р.). Проте скорочення частки США та інших розвинених країн в інвестиційному капіталі не супроводжуватиметься втратою ними технологічних переваг. Зростання середнього рівня доходів у країнах умовного «Півдня» буде відносно скромним. За повільним конвергентним сценарієм, у провідних країнах, що розвиваються, доходи на душу населення зростуть по відношенню до рівня країн з високим рівнем доходу з 8% в 2010 р. до 16% в 2030 р. За динамічним сценарієм рівень доходів у домінуючих країнах «Півдня» в 2030 р. досягне 19% від рівня доходів у країнах теперішнього системного ядра [5, с.1]. Окрім цього, автори прогнозу Світового банку вважають, що до 2030 р. рівень розвитку фінансових послуг у Бразилії, Індії та близькосхідних країнах лише досягне якісних показників, які відповідали ступеню розвитку фінансової системи США на початку 1980-х рр.

Перехідний етап еволюції міжнародної системи позначений посиленням суперечностей між державами системного ядра та «новими» центрами сили. Конфронтаційна політика Росії, політичне керівництво якої пішло на цілеспрямоване загострення відносин з США і НАТО та порушення низки міжнародно-правових нормативів, ставить за мету заперечення домінуючої ролі США, системи західних політичних та безпекових інституцій і руйнування однополярної гегемонії.

Після глобальної фінансово-економічної кризи 2008 р. загострення стосунків Росії з США і НАТО набуло нових форм, включаючи розгортання військової інфраструктури в зоні безпосереднього сусідства та посилення небезпеки випадкових воєнних інцидентів. Згадана тенденція позначена активізацією військово-політичного співробітництва в межах НАТО, партнерства між НАТО і ЄС та поступовим переглядом критеріїв європейської безпеки.

Водночас спроби російського керівництва стимулювати розкол в міжнародній системі з метою встановлення «квазібіполярної» розстановки

сил між Росією та США не зустріли схвалення урядів більшості країн, що розвиваються, та навіть найближчих союзників Росії по євразійських інтеграційних об'єднаннях, включаючи ОДКБ та Євразійський економічний союз. Спостерігаючи за перебігом змагання між Росією та Заходом, політичні кола країн Китаю та інших країн БРІКС схилиються до спостережно-вичікувальної позиції, яка не ставить під сумнів глобальну економічну взаємозалежність та поступовий процес розширення їх впливу на формування правил гри в фінансово-економічній сфері.

Наміри Росії прискорити руйнування міжнародної системи, побудованої на домінуванні США та їх союзників, загострили дискусію довкола методів «глобального управління». Початкові сподівання на саміти G20, які мали визначити загальноприйнятні правила складної взаємозалежності в сучасному світі, поступово змінилися визнанням посилення ролі політичних інтересів у якості рушійних чинників світової економіки. Події останніх років суттєво вплинули на визначення ієрархії загроз міжнародній безпеці, додавши до їх традиційної номенклатури загрозу поширення «Ісламської держави» на Близькому Сході та в Центральній Азії, міграційну кризу в Європі, нестабільність у ЄС, загострення проблеми локальних конфліктів та загальне посилення напруженості між низкою держав у Західній Азії.

Загострення суперечностей між низкою провідних держав набуває структурних ознак, оскільки скорочує можливості одночасної асиметричної співпраці нейтральних і позаблокових країн з учасниками протилежних угруповань, наприклад з США і країнами НАТО, з одного боку, та Росією і ОДКБ, – з іншого. До певної міри можливості автономного позиціонування зберігають лише Китай та деякі інші потужні в економічному відношенні країни, що розвиваються, включаючи Індію, Бразилію, Туреччину, Саудівську Аравію та Іран. Попри загострення відносин між США та Росією та військово-політичні суперечності з США, Китай активно розвиває співпрацю з ЄС та його окремими країнами (Німеччина, Велика Британія, Греція) та продовжує стратегічний діалог із США.

Аналіз офіційних документів зовнішньої політики США та прогнозів західних дослідницьких центрів свідчить про усвідомлення серйозності загроз політичному лідерству США в сучасному світі. Основу

стратегічного позиціонування США становлять концепції «глобального лідерства», «стримування і залучення» та «обмеженого втручання», які різною мірою враховують особливості міжнародного позиціонування інших ключових акторів світової системи. Основними ознаками бажаного світового порядку американські експерти вважають поступовий перехід від однополюсного світу, де домінували США, до відносно безструктурної ієрархії старих держав і нових країн – центів сили, а також перерозподіл глобального впливу між державними і недержавними акторами.

Серед факторів, які впливатимуть на формування глобальної стратегії США, американська адміністрація звертає увагу на п'ять тенденцій. Серед них відзначено посилення динаміки балансу влади між державами («power among states»); вихід владних ресурсів за межі національної держави; безпрецедентне посилення зв'язків між окремими людьми, групами людей і державами унаслідок зростаючої взаємозалежності глобальної економіки і стрімких темпів технологічного розвитку; загострення боротьби за владу між та всередині багатьох країн Близького Сходу та Північної Африки; суттєві зміни на глобальному енергетичному ринку [3, с.4–5].

З урахуванням об'єктивних і суб'єктивних чинників адміністрація Б.Обами планує стратегію США як спосіб впливу, який може «змінювати траєкторію» міжнародних процесів, використовувати їх потенціал та «управляти ризиками, котрі вони створюють». У політичному сенсі адміністрація США визнає вплив G20 на вирішення глобальних економічних проблем та зростання ролі країн Азії, Латинської Америки та Африки, які в перебігу змін у балансі економічної влади можуть посилити вплив на міжнародні відносини. При цьому відзначається, що зміни в динаміці влади призводять «як до створення можливостей, так і ризиків для співробітництва». Серед факторів, які найбільше вплинули на розвиток міжнародних відносин, СНБ США–2015 відзначає зростання потенціалу Індії, піднесення Китаю та російську агресію [3, с.4].

Суттєві ризики можуть виникати в сфері державного управління. Якщо політичні системи окремих країн виявляться неспроможними пристосуватися до процесів децентралізації, активізації громадянського суспільства та зростання «глобального середнього класу» з вищими вимогами до урядування та економіки, поглиблення соціальних

суперечностей та нестабільність «здатні викликати зворотну реакцію в вигляді авторитарних режимів, що прагнуть зберегти державну владу» [3, с.4]. Окрім цього, новітні ризики та виклики можуть супроводжувати інтенсифікацію процесів «взаємопов'язаності глобальної економіки та стрімких темпів технологічного розвитку». Вони можуть виникати внаслідок взаємозв'язку різних систем і секторів через загрозу зміни клімату, шкідливу діяльність у кіберпросторі, пандемії, міжнародний тероризм та іншу кримінальну діяльність.

Суттєвим джерелом небезпеки визнаються процеси на Близькому Сході, поштовхом до яких стали війна в Іраку (2003 р.) та «Арабська весна». Водночас відзначається суттєве посилення ролі США на глобальному енергетичному ринку, що сприятиме збереженню «ринкових поставок і цін, сприятливих для економічного зростання» [3, с.5]. Щодо інших обставин відзначено, що видобування енергоносіїв на Близькому Сході та в інших регіонах залишається життєво важливим для глобального ринку, а також висловлено стурбованість з приводу залежності Європи від поставок російського природного газу та готовності Росії використовувати енергетику в політичних цілях.

Важливим чинником збереження глобального лідерства США та спроможності забезпечувати впорядкування безпеки міжнародної системи вважається збереження традиційних союзницьких відносин з основними дружніми країнами та залучення до ініціатив та довготермінових проєктів держав-партнерів. Водночас спостерігається виразне посилення проявів асиметричності інтересів провідних міжнародних акторів, які впливають на визначення їх стратегічних планів та поточну взаємодію. З одного боку, така асиметричність ускладнює та до певної міри гальмує взаємодію між країнами євроатлантичного співтовариства, зокрема в питаннях протидії російському ревізіонізму в Східній Європі та дотриманні режиму санкцій проти РФ. З іншого боку, асиметрія інтересів скорочує можливості інституціоналізації об'єднання БРІКС у формі структурної противаги групі G7. Позиції країн-учасниць БРІКС збігаються в прагненні зміни правил міжнародної фінансової системи та сприяння взаємному економічному розвитку, проте залишаються цілком автономними щодо основних проблем міжнародної безпеки.

Реагування США і західних інституцій на зміни в міжнародних відносинах свідчить про подальше зміцнення співпраці у сфері безпеки. Ставлення США та урядів провідних країн ЄС до Росії та російсько-українського конфлікту вимірюється намірами протидіяти російській політиці ревізйонізму на пострадянському просторі. Серед заходів, застосованих США і країнами ЄС після анексії Криму (2014 р.), домінували такі, як підтвердження гарантій безпеки східноєвропейським членам НАТО з боку США та Німеччини, розміщення військової інфраструктури у країнах Балтії, Польщі, на Балканах (Румунія), активізація військових навчань, розвиток і модернізація Сил швидкого розгортання.

Враховуючи свідоме небажання адміністрації США використовувати проти Росії заходи військового тиску, санкції, які були запроваджені в 2014 р. вважаються головним важелем впливу з метою повернення Москви до дотримання норм міжнародного права та відмови від намірів продовжувати агресію в усіх її формах, включаючи дестабілізацію країн у прилеглих чи територіально близьких регіонах (Східна Європа, Балкани, Центральна Азія).

У рамках спільного реагування на втручання Росії в Україні США і ЄС підтвердили принципове небажання втягуватися до геополітичного торгу та розподілу з Росією сфер впливу не тільки в умовному євроатлантичному, але і в євразійському просторі. Так само, євроатлантичне співтовариство витримує лінію на ігнорування започаткованого В. Путіним євразійського інтеграційного проекту попри непоодинокі натяки з боку А. Меркель, Ф. Олланда та інших європейських політиків.

Становлення багатополярності в міжнародних відносинах вочевидь не виглядає поступовим і безхмарним. В якості прямих результатів застосування політики Росії, зорієнтованої на силову перебудову міжнародної системи на засадах поліцентризму, доцільно відзначити фрагментацію простору європейської безпеки на окремі зони з різними режимами гарантій безпеки та стабільності. При цьому відносини між основними гравцями розподіляються на різні тематичні та смислові блоки з різними співвідношенням збігу підходів та рівня конфліктності.

З точки зору «ревізійоністів» багатополарність вважається формою організації міжнародної системи, яка пропонує альтернативу однополярному світу, очолюваному США. В теоретичному сенсі багатополарність ґрунтується на асиметрії потенціалів та інтересів провідних суб'єктів. Попри нерівність об'єктивних показників, які визначають співвідношення сил, різні держави мають змогу концентрувати свої зусилля на пріоритетних напрямках, досягаючи ситуативної силової переваги на важливих для їх правлячих кіл локальних театрах. Враховуючи різний ступінь готовності чи неготовності позарегіональних гравців реагувати на ті чи інші конфліктні ситуації, окремі держави, спроможні мобілізувати свої військові та економічні ресурси для досягнення конкретних цілей.

За умов слабкості міжнародних інститутів багатополарність посилює невизначеність та зумовлює ризик загострення конфліктів. За таких обставин окремі держави намагаються грати на випередження та дотримуватися тактики превентивного реагування. Прикладами такого позиціонування можна вважати політику Росії щодо локальних конфліктів у пострадянському просторі, будівництво Китаєм штучних островів у Південно-Китайському морі та спроби Туреччини встановити зону контролю в північних районах Сирії та Іраку.

Як відзначають міжнародні оглядачі, така практика набуває ознак сталої тенденції, позначеної готовністю регіональних гравців застосовувати силу та реалізувати власні концепції безпекової конфігурації в окремих регіонах.

Новітні політичні процеси суттєво позначилися на ситуації на пострадянському просторі. Силкові заходи Росії щодо України призвели до послаблення її економіки та втрати частини економічного потенціалу. Російське керівництво дістало змогу використовувати локальний збройний конфлікт у Донбасі як чинник воєнної загрози, спрямований на соціальну та політичну дестабілізацію ситуації в Україні.

Російське керівництво використало набуття чинності Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі між Україною та ЄС як привід для «призупинення» дії Договору про вільну торгівлю між державами СНД щодо України, хоча такий захід не передбачений у тексті самої угоди. Відповідне рішення, схвалене всіма гілками влади РФ у грудні 2015 р.,

актуалізувало питання про розпад «пострадянського простору» як певної історичної спільноти держав, що виникли внаслідок розпаду СРСР.

Станом на 2015 р. з п'ятнадцяти колишніх республік СРСР чотири не мали між собою дипломатичних відносин (Вірменія та Азербайджан, Росія та Грузія). Визнавши незалежність Абхазії і Південної Осетії та наважившись на анексію Криму, російське керівництво порушило ст. 5 Угоди про створення СНД та Алма-Атинську декларацію 1991 р., які проголошували територіальну цілісність та непорушність кордонів пострадянських республік. Впровадження економічних обмежень щодо Молдови (2014 р.) та одностороннє рішення РФ про припинення умов вільної торгівлі в відносинах з Україною (2015 р.) означало свідоме припинення традиційних економічних зв'язків між країнами СНД та знаменувало використання торговельного режиму в якості чинника політичного тиску. За таких обставин відносини на просторі СНД втрачають базові ознаки прагматичної вигоди, загострюючи конкуренцію між різними інтеграційними проектами.

З точки зору Москви створення Євразійського економічного союзу має стимулювати економічну реінтеграцію колишніх республік СРСР. Натомість Європейський Союз, керівництво якого наполягало на неможливості одночасної участі країн Східної Європи в зоні вільної торгівлі з ЄС та митному союзу Росії, Білорусі та Казахстану, не здатне запропонувати країнам регіону адекватних форм підтримки, у тому числі в форматі символічного інструменту «Східне партнерство», яке має поширювати зовнішній вплив ЄС, однак не має жодних ознак реального інтеграційного залучення.

За таких обставин в межах багатополусної міжнародної системи східноєвропейський регіон перетворюється на зону гострої напруженості та гри без правил. Об'єктивна розстановка сил не дозволить країнам регіону ані скористатися кон'юктурою транзитного становища, ані продовжувати балансувати між різними центрами сили, що стримуватиме розвиток економіки та болісно позначиться на темпах економічного відновлення.

Становище України у такій специфічній силовій конфігурації виглядає чи не найскладнішим. Розрахунки на підтримку з боку США і ЄС у конфлікті з Росією мають включати поправку на неможливість надання

реальних гарантій безпеки у будь-якій бажаній для Києва формі. Як відзначає співробітник Ініціативи стратегічного прогнозування Атлантичної ради США Р.Меннінг, дії В.Путіна в Україні можуть розглядатися як «кривава розплата за розпад Радянського Союзу і розширення НАТО». Проте і на Заході, і в Москві усвідомлюють що США «не будуть ризикувати ядерною війною з приводу Грузії чи України», території яких, на відміну від США, «Москва розглядає як зону своїх життєво важливих інтересів» [7].

Узгодження рамкової схеми врегулювання конфлікту в Донбасі на основі Мінських угод 2014-2015 рр. не усуває принципові розбіжності в інтересах головних учасників конфлікту (Україна та Росія) та країн – потенційних посередників, підходи та дії яких ґрунтуються на власних інтересах та уподобаннях. Таким чином, залучення зовнішніх акторів до переговорів у «нормандському форматі» не гарантує врегулювання конфлікту з дотриманням принципових інтересів України та залишає можливість довготривалого збереження локальних зон «холодної війни» в відносинах Росії з Україною та, можливо, з Туреччиною.

Вибіркове ставлення урядів країн євроатлантичної спільноти до конфліктних проблем у різних регіонах світу слугує зручною формою позиціонування, оскільки дозволяє застосовувати відмінні за змістом функціональні схеми до локальних конфліктів у периферійних зонах міжнародної системи. Такий підхід надає США і ЄС можливість координувати з Росією заходи, спрямовані на протидію «Ісламській державі» на Близькому Сході, застосовувати стратегію стримування Росії на східному кордоні НАТО та провадити довгострокову політику поступового послаблення російської економіки з метою перешкоджання модернізації військового потенціалу і скорочення її фінансових можливостей щодо продовження курсу геополітичного ревізйонізму на пострадянському просторі.

Використані джерела та література:

1. Harmonized list of fragile situations FY15 / The World Bank. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://siteresources.worldbank.org/EXTLICUS/Resources/511777-1269623894864 /FY15 FragileSituationList.pdf>.
2. States of Fragility 2015. Meeting Post-2015 Ambitions; Revised edition. – Paris : OECD Publishing, June 2015. – 120 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/dac/governance-peace/publications/documentuploads/SOF2015.pdf>.

3. Obama B. National security strategy / B. Obama. – Washington : The White House, February, 2015. – III, 29 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf.
4. Иноземцев В.Л. Глобальный конфликт XXI ст. : размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий / В.Л. Иноземцев, Е.С. Кузнецова // Полис. – 2001. – № 6. – С. 131–139.
5. Capital for the Future: Saving and Investment in an Interdependent World [Global Development Horizons]. – Washington, DC: International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2013. – XV, 150 p.
6. Прямые инвестиции Китая за рубеж увеличились на 16,3% // Глобальные факторы российской торговли, 9 декабря 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gft.ru/news/economy/china_s_direct_investments_abroad_increased_by_16_3/
7. Manning R.A. What Does Putin Want? / R.A. Manning // Foreign policy. – 2015. – December, 18. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://foreignpolicy.com/2015/12/18/what-does-putin-want/>

УДК 94(100):94(477) «20»

Орлова Т.В.

ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ І УКРАЇНА

У світлі концепцій «зіткнення цивілізацій» С. Хантингтона і «третьої хвилі» Е. Тоффлера розглянуто цивілізаційні процеси на пострадянському просторі та їхні впливи на ситуацію в Україні.

Ключові слова: цивілізація, пострадянський простір, суспільна модель, православ'я, православизм, візантизм, гібридна війна, інволюція, лімітроф, лімес, євроінтеграція.

Орлова Т.В. Столкновение цивилизаций на постсоветском пространстве и Украина

В свете концепций «столкновения цивилизаций» С. Хантингтона и «третьей волны» О. Тоффлера рассматриваются цивилизационные процессы на постсоветском пространстве и их влияние на ситуацию в Украине.

Ключевые слова: цивилизация, постсоветское пространство, общественная модель, православие, православизм, византизм, гибридная война, инволюция, лимитроф, лимес, евроинтеграция.

Orlova T. **Clash of Civilizations on the Post-Soviet space and Ukraine**

From the prospect of S. Huntington's "clash of civilizations" and A. Toffler's "third wave" concepts, revised are the civilization processes that take place in the Post-Soviet space and their influence on the situation in Ukraine.

Key words: civilization, post-Soviet space, social model, Orthodoxy, Othodoxism, Bysantism, hybrid warfare, involution, limitrophe, limes, eurointegration.

У червні 1993 р. у журналі «Foreign Affairs» вийшла стаття всесвітньо відомого американського політолога С. Хантингтона «Зіткнення цивілізацій?» [11], яка пізніше переросла в книгу з такою ж назвою [12].

Публікації викликали жваву дискусію у наукових і політичних колах багатьох країн. Думки розійшлися діаметрально. Коментарі, що виходили російською мовою (тобто на пострадянському просторі), переважно не погоджувалися з висунутою концепцією. Головним контраргументом виступало твердження про формування єдиної світової цивілізації. Ця ідея віддзеркалювала, з одного боку, ідеалізацію перспектив подальшого розвитку, а з іншого, існування одного з визначень поняття «цивілізація» як усього людства, яке живе на планеті Земля. Поняття «цивілізація» є полісемантичним. Не заглиблюючись у питання, звернемо увагу на стадіальний підхід, що визначає ступені еволюції – аграрна, індустріальна, постіндустріальна – цивілізації, а також поділ людства на локальні цивілізації – культурно-історичні спільноти, обмежені у часі і просторі.

С. Хантингтон, як відомо, виокремив вісім локальних цивілізацій: західна, ісламська, індійська, синська (китайська), японська, латиноамериканська, православна, африканська. Коли з'явилася його стаття, на пострадянському просторі, в Україні цивілізаційний підхід до історичного процесу був новим. Початок 1990-х рр. – період кризи історичної науки, в якій тривалий час домінувала марксистсько-ленінсько-сталінська формаційна концепція. Конфлікти, які виникали на території колишнього СРСР, пояснювалися тим, що на поверхню вийшли національні протиріччя: вони існували впродовж довгих десятиріч, але «були загнані вглиб і довго не вирішувалися». Про «зіткнення цивілізацій» боязко було говорити. Питання набуло актуальності в останні роки, про що свідчить поява низки наукових і публіцистичних статей [1; 2; 3; 4; 5; 8; 9].

Тож, зіткнення між якими цивілізаціями спостерігаються нині на пострадянському просторі? І як вони відчуються в Україні? Відповідаючи на це запитання варто звернути увагу, насамперед, на конфлікт православної (російської, євразійської) цивілізації та цивілізації західної (євроатлантичної, яка часто поділяється на європейську і північноамериканську). Власне, попередня історія дає чимало прикладів існування такого конфлікту.

Сьогодні конфлікт між російською та західною цивілізаціями набуває особливої гостроти, бо торкається всіх, хто мешкає в Україні. Її прагнення вийти з орбіти впливу Росії і повернутися до європейської культурно-історичної спільноти, частиною якої у свій час була Київська

Русь, викликало агресивну реакцію з боку РФ – гібридну війну проти нашої країни. Неабияку роль у цьому відіграє усвідомлення російськими елітами того, що процеси в Україні ставлять під сумнів існуючий стан справ у Росії. А це – небезпека для її правлячих кіл і тих соціальних прошарків, яких задовольняють існуючі російські реалії. Ідея «Русского мира» є не лише підставою для «захисту прав російськомовного населення» (навіть якщо воно про те не просить), тобто прикриттям імперських інтенцій, а й інструментом відстоювання й поширення своєї суспільної моделі, яка протиставляється західній.

На межі 1980–1990-х рр. прояв зіткнення цивілізацій такого плану вже мав місце в Естонії, Латвії, Литві. Відторгнуті у 1940 р. від Європи, балти ніколи не забували про неї. Вони першими поставили питання про неправомірність радянської (російської) агресії і тим значно вплинули на процес дезінтеграції СРСР. Прагнення до незалежності тодішнє радянське керівництво намагалось придушити. Так, 11–13 січня 1991 р. до Литви були кинуті війська, під час штурму вільнюського телецентру загинули 16 його захисників. Надалі Москвою використовувалися економічні методи тиску, зокрема, й енергетичний шантаж. Однак нові незалежні держави Балтії, населення кожної з яких є меншим за населення Києва, а територія дорівнює території двох-трьох областей України, твердо стали на шлях євроінтеграції. Результатом цих зусиль став їхній вступ у 2004 р. до НАТО та Європейського Союзу. Нині саме керівництво країн Балтії активно виступає на боці України в її євроінтеграційних прагненнях.

Можна виявити прояви зіткнення цивілізацій і у сусідній з Україною Молдові. З одного боку – прагнення керівництва повернути країну до Європи (у Вільнюсі на саміті Східного партнерства у листопаді 2013 р. було підписано угоду про асоціацію Молдови з ЄС, а у липні 2014 р. парламент її ратифікував). З іншого – наявність у міжнародно визнаних кордонах держави форпосту Росії в регіоні – Придністров'я. Про нього нині часто згадують проводячи аналогію з можливим статусом Донецької і Луганської народних республік. У 1990 р. курс, взятий владою Молдови на об'єднання з Румунією, призвів до кривавих зіткнень у Гагаузії (у 1994 р. одержала статус автономії), а також до утворення Придністровської Молдавської Республіки і до військових дій влітку 1992 р. У них на боці придністровців відкрито взяла участь 14-та російська армія. За

посередництва Росії конфлікт між Кишиневом і Тирасполем перейшов до стадії деескалації, набувши, проте, характеру «замороженого».

Сутнісні риси російської цивілізації у теперішній час мають прояви у політиці президента РФ В. Путіна. Його лінія щодо України – виклик всій Європі, усьому світові, який веде до порушення усього світопорядку. Для реалізації такого політичного курсу необхідне ідеологічне прикриття. Як за часів Середньовіччя поширювалася на чужі землі влада Арабського Халіфату під гаслами боротьби за «істинну віру» – іслам, так в наш час для аналогічних цілей використовується ідея «Русского мира», який має запанувати і в Україні.

В основі того чи іншого способу життя лежать певні цінності. Якщо вести мову про культурно-історичні спільноти, то фундаментальні цінності кожної з них визначаються насамперед релігією. Цінностям «прогнилого Заходу» протиставляється особлива «духовність» православ'я. Проблема ролі православ'я у сучасному світі, на пострадянському просторі є складною і багатогранною. У даному випадку важливо акцентувати увагу, принаймні, на двох аспектах. Перший, власне, цивілізаційний. Відомо, що православ'я є східною гілкою християнства, яка виросла з візантійської цивілізації. У Росії до сьогодні сильні традиції візантизму. Цим терміном позначається культурно-історичний комплекс релігійних, державно-політичних, філософсько-моральних, художньо-естетичних ідей і відповідних форм соціальної практики, які генетично походять від візантійських зразків і зумовлюють відмінність російської (православної) цивілізації від європейського Заходу.

Зокрема, можна прослідкувати вплив візантизму на поширення корупції на землях православних. У Візантії посадові зловживання і злочини не підпадали під кримінальну відповідальність. Хабарі були офіційно узаконені як дари офіційним особам. Існували фіксовані такси за ту чи іншу послугу, залежно від рангу чиновника. З прийняттям візантійського християнства у Київській Русі активізувалася система підкупу сильних світу цього. У незалежній Україні традиція вирішення з чиновниками потрібного питання через хабар також зберігається. Візантизм, крім усього іншого, визначає взаємини церкви і держави. На відміну від Заходу, де існував дуалізм світської і церковної влад, у Візантії, а потім і там, куди прийшло православ'я, домінування над церквою

одержала держава. Тому не дивною є позиція керівництва РПЦ, яка повністю підтримує політику Кремля, зокрема щодо України.

Другий аспект – поява православізму. Цей термін позначає релігійну ідеологію, яка не вимагає від її adeptів віри, передбачаючи жорстко визначений вектор політичних цінностей. Відносно Росії доречно говорити про прояви «політичного православ'я». Стисло його можна визначити як проект ресакралізації політики і водночас політизації релігії. Політичне православ'я є орієнтованим на підтримку національної державності, особливо, російської державності, шукаючи її витoki у доктринальних засадах самої православної віри. Допускається експансія в якості засобу «національного саморозвитку», а також виправдання для кожного, хто несе «божественне Одкровення народам» (що б він не робив, і як би народи до цього не ставилися). Прикладом цього є створення Російської православної армії, де добровольці декларують рішучість захищати «свої цінності», а також «братів і сестер» (тобто російськомовне населення) на чужій території, «не пустити фашизм в свій дім», борючись з ним «на Україні».

Існує напруга різного ступеня і різних проявів у взаєминах російської цивілізації з іншими цивілізаціями, що також пов'язано з Україною. Після анексії Криму і курсу на створення Новоросії Росія протиставила себе світові. Шукаючи тих, хто буде на його боці, Кремль всіляко намагається встановити союзницькі відносини з Китаєм. Однак китайське керівництво завжди додержувалося древнього принципу: «Два тигри б'ються в долині, а третій сидить на горі і чекає, чим все закінчиться». У 2015 р. КНР випустила дев'яту «Білу» книгу», присвячену питанням оборони. У зв'язку з тим, що у деяких країнах розглядають в якості удаваних супротивників Пекіну Вашингтон і Токіо, Китай пояснив, що він не укладає союз з Росією, не виступає проти США і не намагається помститися Японії. Саме на цих трьох «не» базується стратегія країни.

Китайська військова могутність зростає з року в рік. Часто з'являються аналітичні матеріали на тему, коли Китай почне війну, у тому числі проти Росії. Однак слід згадати про іншу стародавню китайську стратегію, яка передбачає не відкрите військове зіткнення, а «тихе поглинання». Без зайвого галасу китайці відбирають шматки землі у сусідів, включаючи Росію. У 1969 р. радянські прикордонники гинули в боях за острів Даманський на річці Амур, а 1991 р. він офіційно був

переданий Китаю М.Горбачовим. Згідно угоди вже 2004 р. з Росією Китай отримав ще 337 км² спірних територій на р. Амур.

У вирішенні головного питання ресурсів сучасна китайська цивілізація впевнено перетворює Росію на свій сировинний додаток. Не загострюючи відносин із сусідкою, Піднебесна сприяє міграції свого надлишкового населення за кордон. Зокрема, у 2015 р. було підписано угоди про передачу китайцям в оренду на 49 років 115 тис. га забайкальських земель. За Уралом, де на неосяжних територіях спостерігається надзвичайно низька щільність населення, все більше китайців, які згодом можуть поставити питання про возз'єднання з історичною Батьківщиною. Не виключено, що у таких обставинах Китай ухвалить рішення про захист своїх братів і сестер від «утисків» за кордоном.

Стосунки з Японією для Росії також не є безпроблемними. Токіо постійно тримає в полі зору проблему «Північних територій», які було втрачено в результаті поразки у Другій світовій війні і включено до складу СРСР. Не дивно, що Японія відразу стала на бік України к питанні Криму й прагне допомагати Києву у розв'язанні складних екологічних і транспортних проблем, сприяючи нашому просуванню вперед.

СРСР можна, умовно кажучи, розглядати в якості «реінкарнації» російської (православної) цивілізації. С.Хантингтон у своїй роботі не виокремлює радянську цивілізацію, деякі інші дослідники вважають правомірним протилежний підхід. Фундаментальну двотомну працю під назвою «Радянська цивілізація» у 2001 р. опублікував російський автор С.Кара-Мурза [6]. У ній обґрунтовується висновок, що внаслідок «тектонічних зсувів» сформувалася нова радянська цивілізація. З таким кардинальним висновком можна погоджуватися чи не погоджуватися, однак не можна заперечувати, що за сім десятиріч, дійсно, сформувався Homo soveticus. Хоча, якщо розбиратися досконально, у його характеристиках виявляється дуже багато рис, зумовлених православ'ям, а також особливостями російської цивілізації. Це такі риси, як: сервілізм, безвідповідальність, традиціоналізм, патерналізм, конформізм, зрівняльні настрої, утриманство, низька здатність до самоорганізації тощо. Саме ці настрої – головна рушійна сила більшості населення в Криму, Донецькій і Луганській обл.

У протиборстві із Заходом СРСР проголошував створення найпередовішого ладу в історії людства. Проте російська/радянська цивілізація, виявилася неспроможною перейти до інноваційного типу розвитку. З часів Петра I робляться спроби проривів до модернізації. Для цього необхідні кардинальні зміни у цінностях, проте суспільство не в змозі рухатися таким шляхом. І раз по раз відбувається інволюція, відкочування назад. Яскравий тому приклад – можливості демократизації початку 1990-х рр., які швидко зникли, поступившись місцем традиційному для Росії авторитаризму.

Стосовно зіткнень цивілізацій на пострадянському просторі у стадіальному аспекті доречно згадати працю американського філософа і соціолога Е. Тоффлера «Третя хвиля» [10]. Він запропонував розглядати історію як послідовне накопчування хвиль змін. Перша хвиля – втілення аграрної цивілізації, друга – індустріальної, третя – постіндустріальної. Зараз на територіях пострадянських держав з різною інтенсивністю і результатами стикаються всі три хвилі.

Особливо слід звернути увагу на те, що «третя хвиля» передбачає перехід до економіки, яка все менше залежить від сировинного компоненту, від вуглеводнів. Вона ще тільки розпочалася, а боротьба за енергоносії є чи не визначальним фактором сучасності. Це – окрема велика тема. Зверну увагу лише на кілька моментів. Перший – прагнення Росії використовувати свої ресурси з метою тиску на інші країни, зокрема на Україну. Другий – сама Росія вражена «голландською хворобою економіки». Термін використовується у випадку, коли держава «сидить» на експорті товарів з низькою часткою доданої вартості, і в неї немає стимулів розвивати високотехнологічні галузі. Росія продовжує екстенсивний шлях розвитку, намагаючись захопити або контролювати чужі ресурси. Третій – трубопровідна війна на Кавказі, яка розпочалася у 1992 р. Четвертий – захоплення Росією чорноморських газовидобувних потужностей України після анексії Криму у 2014 р. Окрім того, доречно було б згадати ще й боротьбу РФ з іншими державами за шельф Північного Льодовитого океану та підтримку Москвою Б. Асада, аби Сирія не погодилася на будівництво трубопроводів для постачання енергоносіїв в обхід Росії та ін.

Історично склалося так, що Україна перебуває у лімітрофі – проміжному просторі між суперетнічними системами або утвореннями імперського типу, або у лімесі – нестійких окраїнах імперій або цивілізацій. Зараз на її території відбуваються численні і різноманітні у своїх проявах зіткнення цивілізацій. Колись видатний англійський історик А. Тойнбі пояснював рух історії у такий спосіб: Вищий Розум кидає тому чи іншому суспільству Виклик. Якщо суспільство дає адекватну відповідь, воно розвивається. Якщо ні – занепадає. Зіткнення цивілізацій так само кидає виклик. Наприклад, у середині XIX ст. представники Заходу зламали тривалу ізоляцію японської цивілізації. Був кинутий виклик. Перед Японією постала перспектива перетворитися на колонію, як це сталося з Індією, або напівколонію, якою тоді був Китай. Японія прийняла виклик і рушила шляхом оновлення. Значущість модернізації для того, аби витримувати конкуренцію у сучасному світі, з часом усвідомили Китай й Індія, досягнувши в цьому плані значних успіхів. 11 вересня 2009 р. у своєму зверненні до країни «Росія, вперед!» президент РФ Д. Медведев поставив питання або – або: або реалізація нової стратегії і модернізація економіки, або деградація і смерть [7]. Його заклик повис у повітрі. Країна все глибше занурюється у кризу.

Підбиваючи підсумки, можна згадати китайський ієрогліф, що позначає слово «криза». Він складається з двох інших – «катастрофа» і «шанс». Україна нині в кризі. Її шанс вижити в катастрофі – модернізація, яка є головним орієнтиром західної цивілізації. Проблема полягає у тому, що українське суспільство є традиційним із сильними впливами російської і радянської цивілізацій. Проте змінювання у відповідності до змін оточуючого середовища є необхідною умовою розвитку.

Використані джерела та література:

1. Божко Я. Кримський вузол як символ зіткнення цивілізацій / Я. Божко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://initiativenational.blogspot.com/2015/01/crimea-is-ukraine.html>.
2. Войтенко Ю. М. Зіткнення цивілізацій і Україна : геополітичний вимір / Ю. М. Войтенко // Гілея : науковий вісник. – 2014. – Вип. 85. – С. 295–298.
3. Гавриш С. Зіткнення цивілізацій / Степан Гавриш. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gavrysh.org.ua/view_article.php?id=115.
4. Гречка М. Зіткнення цивілізацій чи «євразійська альтернатива» / Михайло Гречка // Персонал плюс. – 2008. – № 18. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.personal-plus.net/270/3224.html>.

5. Дрогомирецький В. Хантингтон предупреждал... / В. Дрогомирецький. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/07/15/7031876/>.
6. Кара-Мурза С. Советская цивилизация. В 2-х томах / Сергей Георгиевич Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2001.
7. Медведев Д. Россия, вперед! / Дмитрий Медведев. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/5413>.
8. Нічога М. Зіткнення цивілізацій посеред України ... / М. Нічога. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765/>.
9. Пасько В. На теренах України відбувається «війна цивілізацій» / В. Пасько. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kobu.kiev.ua>.
10. Тоффлер Е. Третя хвиля / Елвін Тоффлер / Пер. з англ. – К. : Видавничий дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / Сэмюэль Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.
12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Сэмюэль Хантингтон / Пер. с англ. – М. : АСТ, 2003. – 576 с.

УДК 327.5(СНД)

Чекаленко Л.Д.

НЕСТІЙКЕ СЬОГОДЕННЯ – ЗАПОРУКА ХИТКОГО МАЙБУТНЬОГО (З ДОСВІДУ СНД)

У статті викладено становлення СНД як міжнародної організації. Зосереджено увагу на питаннях недотримання Росією положень договірних актів з країнами СНД, зокрема з Україною і Грузією.

Ключові слова: СНД, власність СРСР, ядерне роззброєння, саміти, Росія – держава-агресор.

Чекаленко Л.Д. Неустойчивое настоящее – залог хиткого будущего (из опыта СНГ)

В статье представлено формирование СНГ как международной организации. Автор делает акцент на вопросах несоблюдения Россией положений договорных актов со странами СНГ, в частности Украины и Грузии.

Ключевые слова: СНГ, собственность СССР, ядерное разоружение, саммиты, Россия – государство-агрессор.

Chekalenko L. Unsustainable Present is the guarantee of fragile Future (the experience of the CIS).

The article summarized information on the formation of the CIS as an international organization. The Author emphasizes on the issues of non-compliance by Russia with provisions of the treaties with CIS countries, including Ukraine and Georgia.

Keywords: Russia is the aggressor, CIS, ownership of USSR, nuclear disarmament of Ukraine, CIS' summits.

Після розпаду СРСР у 1991 р. пострадянські республіки об'єдналися у Співдружність Незалежних Держав (далі – СНД). Організація мала

забезпечити поступовий перехід країн-членів до нового формату існування та взаємодії. Це дало б змогу провести політичні та економічні реформи в новоутворених країнах пострадянського простору, докорінно перебудувати економічні засади державного розвитку нових суб'єктів міжнародного права.

Одним з принципів СНД, закріплених у Статуті організації [1], є гарантія безпеки, захисту, економічного розвитку і взаємодопомоги, навіть незважаючи на те, що не всі вони увійшли під ядерний захист Російської Федерації. Міждержавні домовленості мали забезпечити безпеку, гарантувати внутрішньодержавну стабільність, протистояти внутрішнім викликам і сепаратистським тенденціям. Гарантом мирного врегулювання конфліктів на пострадянському просторі виступила Росія, хоча до деяких миротворчих проектів залучалася й Україна. Перша – як найпотужніша ядерна держава, друга – як стабільний чинник регіону. Через систему безпеки для всіх країн, яка спирається на двосторонні відносини, Україна забезпечувала і власну безпеку.

СНД об'єднала дванадцять країн колишнього єдиного радянського геополітичного простору, які взяли на себе зобов'язання розвивати рівноправне взаємовигідне співробітництво, розбудувати загальноєвропейський і євразійський ринки, співпрацювати у питаннях митної політики, дбати про навколишнє середовище, координувати зусилля в гуманітарній та інших сферах. Протягом 1990-х років спостерігалася поступове зростання ВВП, хоча на початку цього періоду більшість держав пережила глибоку економічну кризу.

Серед гальмівних причин розвитку країн Співдружності можна виокремити: складність процесу переходу на ринкові засади; меншу ефективність одноосібних дій порівняно з колективними зусиллями; поступову переорієнтацію зовнішньоекономічних зв'язків на західні країни; відсутність концепції політичного та економічного розвитку структури СНД; боротьбу за лідерство в регіоні; явну й завуальовану конкуренцію, яка гальмувала розвиток окремих країн, нівелюючи заходи щодо просування на світовий ринок; небажання розвивати спільні інтеграційні проекти, зокрема зону вільної торгівлі; домінування двостороннього співробітництва над багатостороннім.

Протягом двадцятип'ятирічного існування Організації члени СНД формували різноманітні субрегіональні структури на цьому просторі, серед яких – ЄврАзЕС, ГУАМ, ОДКБ, СЕП, «кавказька четвірка», Союзна держава РФ і РБ, Митний союз. За участі деяких країн Співдружності – Центрально-Азійське співробітництво, ОЧЕС і ШОС [4]. Аналізуючи процеси, які відбуваються в СНД, можна дійти висновку, що всі названі утворення виявилися неповноцінними об'єднаннями. Одним не вистачає правової основи для розвитку всеосяжної діяльності та утвердження у світовій системі міжнародних координат, іншим – економічної і політичної могутності, що вивело б об'єднання на міжнародний простір інтеграційного спілкування на паритетних засадах.

Процес утвердження України в СНД був тривалим, характеризувався особливою позицією держави у ставленні до наддержавних структур цієї організації. 01 грудня 1991 р. в Україні відбувся Всеукраїнський референдум, у результаті якого держава була проголошена незалежною. 08 грудня 1991 р. керівники Росії, Білорусі й України – Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич, Президент РРФСР Б. Єльцин і Президент України Л. Кравчук на саміті недалеко від м. Мінська – у с. Віскулі Біловезької Пущі підготували і підписали Біловезькі домовленості: Заяву глав держав і Угоду про створення СНД. В Угоді, що складається з 14 статей, констатується про припинення існування СРСР, появу нових незалежних держав, утворення нового формування – СНД. У документах йшлося про те, що СНД є відкритим міждержавним утворенням, і до нього може приєднатися будь-яка країна.

Ми не випадково нагадуємо про відомі події початку 1990-х рр., оскільки вже 10 грудня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила спеціальний документ «Про ратифікацію Угоди про створення СНД» із застереженнями. Серед них – питання про єдиний контроль над ядерною зброєю, її повну ліквідацію; проведення узгодженої політики соціального захисту і пенсійного забезпечення військовослужбовців та їхніх сімей; створення на паритетній основі координаційних інститутів у межах СНД; вирішення суперечок шляхом переговорів на основі міжнародного права; дотримання територіальної цілісності та недоторканності кордонів країн-учасниць СНД та ін.

Таким чином, застереження свідчили, що Україна, спираючись на норми міжнародного права, намагалася всіляко протидіяти перетворенню СНД у наддержавну структуру.

Коливалися щодо остаточного рішення про своє приєднання до СНД, створеного трьома країнами, й інші республіки. 13 грудня 1991 р. президенти азійських республік колишнього СРСР на саміті у м. Бішкек в результаті обговорення складних питань подальшого існування в межах пострадянського простору прийняли непросте рішення – приєднатися до СНД.

21 грудня 1991 р. в м. Алма-Ата всіма державами було підписано Декларацію (Алма-атинська) про приєднання до Співдружності Казахстану, Киргизстану, Узбекистану, Таджикистану, Туркменістану, а також Вірменії, Молдови й Азербайджану. Крім Декларації, було прийнято Угоду про координаційні інститути СНД. В Алма-Аті обговорювалися і важливі питання правонаступництва. Рішенням глав держав місце СРСР у міжнародних організаціях передавалося Росії. Було підписано Угоду про спільні зусилля з питання ядерної зброї. Усі учасники погодилися з тим, що тактичну ядерну зброю буде вивезено з території ядерних держав – України, Білорусі і Казахстану до Росії до 01 липня 1992 р. [3].

На третьому саміті СНД, що відбувся в Мінську 30 грудня 1991 р., було ухвалено Угоду щодо стратегічних сил, Угоду щодо власності колишнього СРСР за кордоном, кілька протоколів. У документі щодо власності йшлося про розподіл майна колишнього СРСР та нерухомості за кордоном відповідно до внеску кожної республіки. Частка України становила 16,34%. Серед протоколів саміту привертають увагу такі, як: про допомогу в ліквідації наслідків землетрусу у Вірменії (м. Спітак), про небезпечний екологічний стан Аралу, про ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи, про збереження рибних ресурсів Каспійського моря. Крім того, було підписано Угоду про спільну діяльність у дослідженні та використанні космічного простору, яку Україна підписала з деякими застереженнями, Угоду про збройні сили і прикордонні війська, тимчасові угоди про Раду глав держав СНД і Раду глав урядів СНД.

В Угоді про збройні сили та прикордонні війська в результаті відмови України укладати подібні документи, зафіксовано визнання з боку СНД з січня 1992 р. права України на власні збройні сили і захист кордонів

своїми прикордонними військами та відмову від спроб командувати ними Головнокомандувачем спільних збройних сил СНД. Усього на засіданні в Мінську було розглянуто 9 міждержавних та 6 міжурядових угод.

Четверте і п'яте засідання глав держав СНД (16 січня 1992 р., м. Москва і 14 лютого 1992 р., м. Мінськ) мали суттєво військове спрямування: розглядався проект Договору про колективну безпеку (Ташкентський), підписаний 15 травня 1992 р. Прийнято Заяву глав держав-учасниць СНД з військових питань, підписано Угоду про військову присягу у стратегічних силах (Україна не підписала), Угоду про статус стратегічних сил (Президент України Л. Кравчук підписав цей документ із застереженням щодо того, що Україна може вийти з угоди наприкінці 1994 р.), про принципи забезпечення збройних сил держав-учасниць СНД, Декларацію про дотримання принципів співробітництва, Угоду про правові гарантії військовослужбовців, звільнених з військової служби, Угоду про Сили спільного призначення (Україна не підписала), Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження, рішення про раду міністрів оборони СНД (Україна не підписала), Протокол про реформування і статут збройних сил колишнього СРСР (у документі не йшлося про Чорноморський флот), а також протокол про військово-морську символіку (Україна не підписала).

Обережну позицію щодо рішень СНД, окрім України, зайняла Грузія. Україна, будучи засновницею Співдружності, не приєдналася до Статуту СНД та інших глобальних угод у межах об'єднання, водночас Грузія, що приєдналася до СНД у 1993 р., не підписала більшості спільних документів, а 22 січня 2010 р. внаслідок війни з Росією вийшла із СНД [4].

Рішення, прийняті країнами на перших самітах, створили фундамент для функціонування об'єднання, відіграли певну роль у його подальшому розвитку. Фактично на перших самітах країн СНД було вироблено принципи політичного та економічного розмежування новоутворених країн на просторі СРСР, закладено засади розвитку цього регіонального союзу, окреслено параметри майбутніх субрегіональних об'єднань у межах Співдружності.

Дезінтеграційні й відцентрові процеси в СНД дедалі більше давалися взнаки, підтвердженням чого були постійні торгівельні війни Росії із своїми партнерами з числа членів Організації, військові дії Росії проти

Грузії 2008 р. і проти України 2014—2016 рр., анексія Росією Кримського півострова (2014 р.) тощо.

Серед проблем, що є актуальними для СНД й нині, є ціла гама безпекових, політичних, економічних і гуманітарних питань. Намагання Кремля підпорядкувати СНД власним інтересам націлюється на спротив. Зокрема, спроби Москви зробити особливий акцент у діяльність СНД на гуманітарних питаннях, оскільки протягом 70-ти років радянська влада «перемішувала» населення, створюючи нового громадянина – радянську людину, фактично було провалено.

Питання захисту громадян країн СНД було внесено до функцій консульських установ усіх держав-учасниць, періодично обговорювалося спеціально створеною Консультаційною радою керівників консульських служб МЗС держав-учасниць, в основу роботи якої було покладено положення Мінської конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 1993 р. Саме цей документ був важливим інструментом забезпечення прав та інтересів громадян країн СНД. Проте й він не був дотриманий російською стороною. Особлива увага при цьому зосереджувалася на громадянах України, які перебували у РФ. Українська сторона неодноразово наголошувала на необхідності врегулювання диспропорцій у процедурах реєстрації громадян України на території Російської Федерації і Республіки Білорусь та громадян Російської Федерації і Республіки Білорусь на території України. Вже після анексії Криму в результаті загарбницької політики Росії з 01 листопада 2015 р. російська сторона в односторонньому порядку скасувала пільговий режим перебування в Росії громадян України [5], зберігши пільги лише для біженців з Донецької та Луганської обл.

Договірною-правова основа Співдружності вражає своїми розмірами і наповненням, проте лише незначну кількість угод було ратифіковано всіма державами. Більшість документів підписано вибірково, із застереженнями або з винятками, або не підписано взагалі. Диференційоване ставлення країн до СНД, протилежна зовнішня і безпекова політика, боротьба за лідерство на просторі Співдружності призвели до виокремлення в її межах двох центрів — російського та українського. Навколо Росії згрупувалися Білорусь, Казахстан, Киргизстан та Узбекистан. Ці країни (крім

Узбекистану) домовилися про утворення Митного союзу (1995 р.), який згодом переріс у Євразійську економічну спільноту (2002 р.). Туркменістан дотримувався виважено-відокремленої позиції, закріпивши, вкотре-решт, нейтральний статус. Азербайджан і Молдова більшість рішень ігнорували: парламенти цих країн не ратифікували Угоду про утворення СНД. До кола країн, які намагалися вивільнитися з-під російського тиску, тяжіли Азербайджан, Грузія, Молдова, до яких пізніше приєднався Узбекистан.

Позиція України залишалася незмінною: вона послідовно виступала противником утворення наддержавних виконавчих структур у рамках СНД:

- спільної військової організації, очоленої Росією;
- об'єднаних прикордонних військ, які мають захищати кордони усієї Співдружності;
- ідеї формування парламентської асамблеї країн-учасниць СНД;
- підписання Статуту СНД, в якому ст.11 і 12 суперечать суверенітету будь-якої держави [1].

Деяко схожої позиції на перших етапах становлення Співдружності дотримувалися Білорусь (до 1995 р.) і Туркменістан (до 1995 р.). Білорусь категорично ухилялася від формування військово-політичного союзу СНД доти, доки новий президент країни О.Лукашенко не прийняв позитивного рішення щодо участі країни у згаданих структурах.

Насамкінець зазначимо, що країни-учасниці СНД протягом існування Співдружності віддавали перевагу двостороннім відносинам порівняно з багатосторонніми. Однак, і в системі двосторонніх відносин країн СНД досі не вирішено проблемні питання геополітичної пострадянської спадщини: територіальної цілісності і суверенітету, державного кордону, ядерних гарантій [6]⁶, розподілу радянської власності тощо.

Відсутність механізмів захисту територіальної цілісності країн на міжнародному рівні та у межах СНД призвела до загарбницьких війн з боку Російської Федерації, яка розчленувала Грузію (2008 р.) і намагається розчленити Україну.

⁶ Сучасна концепція міжнародного життя інтерпретує відмову від ядерної зброї наступним чином: ні — втраченим боєприпасам, ні — новим боєприпасам, ні — ядерним державам. Поза тим, вона вимагає суворіших правил щодо міжнародного контролю над ядерними матеріалами.

Використані джерела та література:

1. Статут Співдружності Незалежних Держав. Статус Статуту див. (997_747) (Поправки до Статуту додатково див. в Рішенні СНД (997_663) від 19.09.2003). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_033.
2. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України : підручник для ВНЗ / Л.Д.Чекаленко. – К. : ДАУ, 2015. – 360 с.
3. О Содружестве Независимых Государств. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cis.minsk.by/page.php?id=174>.
4. Грузія остаточно вийшла з СНД. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/svit/gruziya-ostatochno-viishla-z-snd.html>.
5. В Росії перестав діяти пільговий режим перебування в Росії громадян України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/society/1170643-urosiji-skasovano-pilgoviy-migratsiyniy-rejim-dlya-ukrajintiv.html>
6. Чекаленко Л. Ядерні гарантії України: лише на папері. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.viche.info/journal/4134.

УДК 339.166.137.2

Фомін С.С.

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ЄВРАЗІЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ

Статтю присвячено аналізу інтеграційних процесів на пострадянському просторі та основних етапів євразійської інтеграції. Розглянуто наслідки такої інтеграції для країн-членів Євразійського економічного союзу. Висвітлено економічні стосунки України з країнами-членами Євразійського економічного союзу.

Ключові слова: євразійська інтеграція, регіональна економічна інтеграція, зона вільної торгівлі, митний союз, єдиний економічний простір, економічний союз.

Фомин С.С. Интеграционные процессы на постсоветском пространстве: евразийская интеграция.

Статья посвящена анализу интеграционных процессов на постсоветском пространстве и основных этапов евразийской интеграции. Рассматриваются последствия такой интеграции для стран-членов Евразийского экономического союза. Освещаются экономические отношения Украины со странами-членами Евразийского экономического союза.

Ключевые слова: евразийская интеграция, региональная экономическая интеграция, зона свободной торговли, таможенный союз, единое экономическое пространство, экономический союз.

Fomin S. Integration Processes in the Post-Soviet Space: Eurasian Integration.

The article analyses the integration processes in the Post-Soviet space, in particular, the main stages of the Eurasian integration. The consequences of this integration for the countries-members of the Eurasian Economic Union are considered as well as the economic relations between these countries and Ukraine.

Key words: Eurasian integration, regional economic integration, free trade area, customs union, single economic space, economic union.

Євразійська економічна інтеграція за останні роки розвивається досить швидкими темпами, створюючи передумови для більш динамічного розвитку країн, які беруть участь в інтеграційних процесах (Росія, Білорусь, Казахстан, Армения, Киргизстан). Створення Митного союзу, Єдиного економічного простору (ЄЕП) і Євразійського економічного союзу призвело до того, що торговельно-економічні стосунки України із цими країнами будуватимуться не лише на двосторонньому рівні, а й з міждержавним інтеграційним угрупованням. Створення Євразійського економічного союзу – це нова економічна реальність у відносинах України з країнами-членами цього угруповання, яка несе з собою нові проблеми. Мета статті – проаналізувати основні етапи євразійської інтеграції, її економічні наслідки для країн-членів Євразійського економічного союзу, а також для України.

Серед робіт, присвячених даній тематиці, врато виділити дослідження таких російських авторів, як Л. Косикова, С. Астахова, німецьких економістів Х. Адомайта, Ю. Шульц, доповідь «Нові незалежні держави: порівняльні підсумки соціально-економічного розвитку», підготовлену співробітниками Центру пострадянських досліджень Інституту економіки РАН під керівництвом Л. Вардомського.

24 вересня 1993 р. у Москві уряди дев'яти держав СНД – Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану і Узбекистану - підписали Договір про створення Економічного союзу. 24 грудня того ж року його підписав Туркменістан. Документ визначав етапи інтеграції, подібні до тих, які були передбачені Римським договором про створення ЄС. Зокрема, мова йшла про поетапне поглиблення інтеграції через зону вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок товарів, послуг, капіталів і робочої сили, економічний союз. Проте, жодна країна СНД цей Договір не ратифікувала. 15 квітня 1994 р. було підписано Угоду про створення у межах СНД зони вільної торгівлі, яку підписала й Україна. Ця Угода також не вступила в дію, оскільки не всі країни її ратифікували. Та ж сама доля спіткала й Угоду про створення Платіжного союзу, підписану 21 жовтня 1994 р. Україна, Молдова і Туркменістан не ратифікували навіть Статут СНД [2, с.60–61]. Проте національні економічні інтереси спонукали більшість країн СНД до

підписання двосторонніх угод про створення зон вільної торгівлі. 1993 р. таку угоду уклали між собою Україна та Росія.

Незабаром країни СНД розділилися на тих, хто обрав шлях більш тісного інтеграційного зближення, і тих, хто бажав обмежитися лише створенням зон вільної торгівлі. До перших відносяться Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан. До других – всі інші, включаючи Україну. 6 січня 1995 р. було підписано рамкову Угоду про Митний союз між Російською Федерацією і Республікою Білорусь, 20 січня того ж року – Угоду про Митний союз між Російською Федерацією, Республікою Білорусь і Республікою Казахстан. 29 березня 1996 р. до угоди про Митний союз приєднався Киргизстан, 26 лютого 1999 р. – Таджикистан. У 2000 р. спроби поглиблення інтеграції п'яти вищезгаданих країн ознаменувалися підписанням документів про заснування Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС), метою якого було створення між країнами-членами єдиного ринку товарів і послуг.

Хоч рамкову угоду про формування Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану було підписано ще 1995 р., реально його було створено у відповідності до Договору від 6 жовтня 2007 р. З 1 січня 2010 р. функціонує єдина митна територія Білорусі, Казахстану та Росії з єдиним митним тарифом і єдиною системою заходів митного регулювання, з 6 липня 2010 р. діє Єдиний митний кодекс цих країн. 9 грудня 2010 р. у Москві президенти Білорусі, Казахстану і Росії підписали останні три документи із загального пакету із сімнадцяти документів, необхідних для формування Єдиного економічного простору (ЄЕП), зокрема, договір про проведення узгодженої макроекономічної політики, договір про створення умов на фінансових ринках для вільного руху капіталів, договір про узгодження принципів валютної політики. Решта чотирнадцять угод було підписано перед тим на рівні прем'єр-міністрів та віце-прем'єрів, зокрема, угоди про регулювання діяльності природних монополій, взаємодію в сфері енергетики, державних закупівель, конкуренції, послуг, інвестицій, надання державних субсидій, міграційної політики, технічного регулювання, проведення узгодженої політики у сфері транспортування нафти по системі магістральних нафтопроводів, про правила доступу до послуг природних монополій у сфері транспортування газу по ГТС, в сфері залізничного транспорту та у сфері електроенергетики, включаючи

питання ціноутворення та тарифної політики у цих галузях. З 1 січня 2012 р. на базі Митного союзу почав функціонувати Єдиний економічний простір (СЄП) Білорусі, Казахстану і Росії.

Угоду про створення Євразійського економічного союзу було підписано 29 травня 2014 р. в Астані. Відповідно до неї, союз, який включає в себе Митний союз і СЄП, почав функціонувати з 1 січня 2015 р. Керівними органами ЄАЕС є Вища євразійська економічна рада, до якої входять голови держав країн-членів, а також Євразійська міжурядова рада, до складу якої входять голови урядів країн-членів. Усі рішення цих органів ухвалюються консенсусом. Крім того, було створено Євразійську економічну комісію, яка складається з Ради комісії, членами якої є заступники голів урядів країн-членів, і Колегії комісії, яка виконує поточну організаційну роботу. Рішення Комісії залежно від ступеня їхньої важливості, приймаються або консенсусом, або більшістю у дві третини голосів. Якщо якась країна не погоджується з рішенням Комісії, питання передається на розгляд Суду Євразійського економічного союзу.

Президент Білорусі О. Лукашенко спочатку мав намір не підписувати договір про створення Євразійського економічного союзу, пояснюючи це тим, що Росія в торгівлі з Білоруссю зберігає зворотні мита на перероблену в Білорусі російську нафту, внаслідок чого Білорусь втрачає до 3 млрд. доларів на рік. Проте напередодні зустрічі президентів країн-членів МС в Астані, конфлікт між Білоруссю і Росією вдалося врегулювати. Мінськ сподівається на те, що у 2016 р. зворотні мита буде остаточно скасовано. Крім того, Росія обіцяла надати Білорусі кредит у 2,5 млрд. дол. [1, с.74–75].

10 жовтня 2014 р. в Мінську відбулися засідання Ради голів держав СНД, Міждержавного комітету ЄврАзЕС і Вищої євразійської економічної ради. Президенти країн-членів ЄврАзЕС підписали угоду про припинення з 1 січня 2015 р. діяльності цієї організації, економічні функції якої було передано Євразійському економічному союзу. Договір про його створення парламенти Білорусі, Казахстану і Росії ратифікували незадовго до Мінського засідання. У ході цього засідання було підписано договір про приєднання до Євразійського економічного союзу Вірменії, яка в січні 2015 р. стала його членом. Киргизстан став членом ЄАЕС у травні 2015 р.

Крім участі в ЄАЕС, Росія і Білорусь розвивають інтеграцію на двосторонньому рівні. Ще в квітні 1996 р. Білорусь і Росія підписали двосторонній Договір про створення Співтовариства суверенних республік, а в 1999 р. – Договір про створення Союзної держави, який передбачає формування російсько-білоруської союзної держави, утворення спільних наднаціональних органів, єдиного економічного простору, впровадження спільної грошової одиниці. Хоч було сформовано керівні, представницькі, законодавчі і робочі органи Союзної держави, основні цілі Договору (реальне об'єднання обох держав, розробка єдиної конституції і законів, впровадження спільної грошової одиниці) не було реалізовано. Головною причиною цього є те, що президент О. Лукашенко та білоруський правлячий клас, налякані можливістю поглинання Росією Білорусі, відмовилися від реальної політичної інтеграції, наполягаючи лише на подальшому розвитку економічної інтеграції.

Білорусь зацікавлена у розвитку російсько-білоруської економічної інтеграції через те, що вона забезпечує вільний вихід білоруських товарів на величезний російський ринок, дає можливість розвивати науково-технічну і виробничу кооперацію з Росією, що особливо важливо для білоруської промисловості, яка ще з радянських часів залишається частиною єдиного виробничого ланцюга, який міцно зв'язує білоруські і російські підприємства.

Достатньо висока рентабельність білоруських підприємств забезпечується тими преференціями, які Білорусь отримує від Росії: низькими (у порівнянні зі світовими) цінами на природний газ, нафту та інші природні ресурси, дешевими кредитами і субсидіями. Так, наприклад, у 2006 р., закупивши 15 млн.т. російської нафти за ціною 268 дол. за тону, Білорусь реекспортувала до країн Євросоюзу 14,8 млн.т. за ціною 454,6 дол. За оцінками МВФ, реекспорт російської нафти забезпечував в 2004-2006 рр. щорічне зростання ВВП Білорусі в розмірі 5% [3, с. 45]. Німецький економіст Х.Адомайт наводить дані, відповідно до яких, в 2010 р. Росія субсидіювала поставки газу і нафти в Білорусь на суму 4,6 млрд. дол.[4, с. 395]. За оцінками експертів, 16% ВВП Білорусі формується за рахунок дотацій з боку Росії [1, с. 68].

В 2007 р. Білорусь продала «Газпрому» 50% акцій «Белтрансгазу» за 2,5 млрд.дол., в 2011 р. – інші 50% ще за 2,5 млрд.дол., таким чином

«Газпром» став власником білоруської газотранспортної системи. Ціну на газ для Білорусі було знижено майже на 50% до 163 дол. за 1 тисячу кубічних метрів (в 2015 р. ціна дорівнювала 142 дол.). Цей продаж був дуже вигідним для Білорусі, оскільки білоруська ГТС, побудована ще за радянських часів, застаріла і знаходилася у край незадовільному стані. Крім того, вона має невелику пропускну потужність (до 16 млрд. кубометрів газу на рік). Зараз «Газпром» проводить її модернізацію. Також ще в 1990-і рр. «Газпром» спорудив новий газопровід «Ямал-Європа», який проходить територією Білорусі. «Ямал-Європа» є власністю «Газпрому», його потужність складає більше 34 млрд. кубометрів газу на рік. Таким чином, «Газпром» володіє двома газопроводами на території Білорусі, для керування якими на базі колишнього «Белтрансгазу» було створено нову компанію «Газпром трансгаз Беларусь» – дочірню компанію «Газпрому», 100% акцій якої належать «Газпрому».

Ще в грудні 1998 р. було підписано Договір між Російською Федерацією та Республікою Білорусь про рівні права громадян, а також Угоду про створення рівних умов для суб'єктів господарювання. У січні 2006 р. був підписаний пакет документів, які деталізують рівні права громадян Росії і Білорусі на території Союзної держави, а саме: угоди про рівні права російських і білоруських громадян на свободу пересування, вибір місця перебування і проживання на території Росії і Білорусі; угоди про співробітництво Росії і Білорусі у галузі соціального забезпечення; угода про надання медичної допомоги російським громадянам у Білорусі і громадянам Білорусі у Росії; протокол про забезпечення рівного підходу до оподаткування громадян Білорусі, які працюють у Росії, і громадян Росії, які працюють у Білорусі. З 2000 р. президент О. Лукашенко є Головою Вищої Державної Ради Союзної Держави.

Білорусь є союзником Росії, має спільну з Росією систему протиповітряної оборони. На білоруській території розташовано декілька російських військових об'єктів, зокрема: радіолокаційна станція «Волга» (в селищі Озеречье), яка є частиною російської системи попередження про ракетний напад та 43-й вузол зв'язку ВМФ Росії (м. Вілейка), який забезпечує зв'язок Головного штабу ВМФ Росії з атомними підводними човнами, які перебувають на бойовому чергуванні в Атлантичному, Індійському і частково Тихому океані. Значна частина білоруського

офіцерського корпусу отримала або отримуватиме військову освіту у російських військових закладах і академіях. Білоруські і російські збройні сили регулярно проводять спільні військові вчення, країни тісно співпрацюють у військовій промисловості, зокрема, щорічно планується і реалізується спільне оборонне замовлення, здійснюються союзні програми озброєння.

Говорячи про торговельно-економічні стосунки України з країнами-членами ЄАЕС, слід нагадати деякі факти, які відображають політику України по відношенню до процесів євразійської інтеграції. Як відомо, на саміті в Ялті у вересні 2003 р. Україна підписала рамкову угоду про створення Єдиного економічного простору з Білоруссю, Казахстаном та Росією (ЄЄП). 20 квітня 2004 р. Верховна Рада України більшістю у 265 голосів ратифікувала рамкову угоду по ЄЄП. При цьому було збережене застереження, зроблене Україною при її підписанні в Ялті, а саме: що Україна братиме участь у формуванні і функціонуванні ЄЄП тільки в тих межах, які відповідають Конституції України, не передбачаючи делегування Україною частки свого суверенітету жодним наднаціональним органам. Це застереження було, по суті, відповіддю Росії, позиція якої зводилася до необхідності створення в рамках ЄЄП митного і економічного союзу. Російська сторона пропонувала здійснювати координацію інтеграційних процесів в ЄЄП шляхом спільних дій міждержавних і наднаціональних органів з поступовим зростанням ролі останніх. Що стосується України, то своє місце в ЄЄП вона розглядала лише як участь в зоні вільної торгівлі з країнами ЄЄП. Зона вільної торгівлі, на відміну від більш високих ступенів економічної інтеграції (таких як митний і економічний союз), не передбачає ані створення наднаціональних органів, ані проведення спільної зовнішньоекономічної і митної політики, тому розглядалася українськими політиками як ідеальна форма відносин з Росією й іншими країнами СНД, оскільки зберігала для Києва свободу дій відносно Євросоюзу.

На думку українських політиків, зона вільної торгівлі в межах ЄЄП не повинна була мати будь-які товарні вилучення і обмеження. Проте, на практиці режим вільної торгівлі в існуючих у світі зонах вільної торгівлі охоплює лише більш-менш обмежене коло товарів. Це пояснюється такими причинами, як намагання деяких країн-учасниць зон вільної торгівлі захистити певні національні підприємства або навіть галузі

виробництва від конкуренції з боку імпорту з інших країн зони, а також відсутністю у країн-членів зон вільної торгівлі спільного митного тарифу та єдиної митної і торгової політики щодо третіх країн, тобто характеристик, притаманних митному союзу, єдиному економічному простору або економічному союзу. Якщо країни-члени зони вільної торгівлі застосовують різні тарифи в торгівлі з третіми державами, виникає загроза того, що будь-яка країна, яка не є членом такої зони, може безперешкодно, на пільгових умовах вийти на внутрішній ринок зони через територію тієї країни-члена, ставки імпортного мита якої по відношенню до третіх країн мінімальні. Іншими словами, в такому випадку зростає загроза реекспорту з третіх країн. Така ситуація є особливо реальною у тому випадку, якщо деякі країни-члени зони вільної торгівлі мають двосторонні угоди про вільну торгівлю з третіми країнами. Тому існуючі зони вільної торгівлі мають передк товарів, вилучених з режиму вільної торгівлі Так, наприклад, в Північно-Американській зоні вільної торгівлі (НАФТА), куди входять США, Канада та Мексика, з режиму вільної торгівлі вилучені 1,5 тисячі товарних позицій, в латиноамериканському інтеграційному об'єднанні МЕРКОСУР – 10% товарів, якими торгують між собою країни-члени [3, с. 60].

У жовтні 2011 р. в Петербурзі Росія, Білорусія, Казахстан, Україна, Молдова, Киргизстан і Таджикистан підписали договір про створення зони вільної торгівлі, яка скасовує абсолютну більшість митних зборів на товари у взаємній торгівлі країн-членів, хоча зберігаються експортні мита на енергоносії, а також ввізні мита на цукор і деякі інші товари. 2014 р. між Україною і Євросоюзом було підписано Угоду про асоціацію, яка передбачає створення між ними зони вільної торгівлі. В той же час між країнами-членами ЄАЕС і Євросоюзом аналогічної зони немає. На думку керівництва Росії, одночасне членство України у двох зонах вільної торгівлі, тобто, з одного боку – з Росією та іншими країнами ЄАЕС, з іншого, – з Євросоюзом, може призвести до вільного, безмитного реекспорту в Росію та в інші країни-члени ЄАЕС через територію України товарів з Євросоюзу, на які, за законодавством Росії та ЄАЕС, накладається мито. За таких умов Росія заявила про можливе скасування угоди про вільну торгівлю між Росією і Україною і перехід на ті ж умови, на яких Росія здійснює торгівлю з країнами Євросоюзу. Тобто на товари з

України, які експортуються в Росію, буде накладено імпорتنі мита. Крім того, оскільки Україна приєдналася до санкцій Євросоюзу проти Росії, то на українські продовольчі товари буде запроваджено ембарго.

Економічна інтеграція в межах ЄАЕС не перешкоджає урядам країн-членів висловлювати різні точки зору з приводу різних політичних подій, що відбуваються в світі. Так, наприклад, жодна з країн-членів ЄАЕС не висловила публічну підтримку політиці Росії щодо України, жодна з країн-членів ЄАЕС не приєдналася до ембарго на імпорт продовольчих товарів із західних країн, яке Росія запровадила у відповідь на західні економічні санкції. Лідери країн-членів ЄАЕС неодноразово підкреслювали, що цей союз створюється, перш за все, для розвитку економічного і науково-технічного співробітництва. Тобто метою ЄАЕС є суто економічна інтеграція, яка не передбачає інтеграції політичної, як це має місце в Євросоюзі.

Саме намагання створити тісний політичний союз, майже федерацію, члени якої повинні виконувати вказівки єдиного брюссельського центру, в значній мірі сприяли виникненню кризових явищ в Євросоюзі. Життя показало, що спроби брюссельської бюрократії обмежити національний суверенітет у таких сферах, як міграційна політика, спільна валюта, проблеми оподаткування, аграрна політика тощо, – наштотхнулися на опір з боку урядів низки країн-членів Євросоюзу. До того ж, розширення ЄС за рахунок менш розвинених країн Східної Європи призвело до зниження його ефективності як організації, не принісши цим країнам тих результатів, на які вони сподівалися. Їх основні найбільш рентабельні підприємства перейшли під контроль великих західноєвропейських та міжнародних корпорацій (при цьому тисячі національних підприємств були закриті), мільйони спеціалістів і кваліфікованих працівників мігрували в країни Західної Європи, в США, Канаду. Німецький економіст Ю. Шульц відносить країни Східної Європи, які були прийняті в члени Євросоюзу, до категорії «периферійного капіталізму». Вона пише: «Ці країни залежать від припливу капіталів з-за кордону. В міжнародному поділі праці ці країни перш за все є ринками збуту для продукції з країн «старих» членів Євросоюзу, а також резервуаром дешевої робочої сили. Згідно до неокласичної концепції ідеального ринку, це лише тимчасове, звичне становище для країн, що знаходяться у фазі наздоганяючого

розвитку. Проте така концепція не враховує, що сподівання на імпорт інвестицій і недостатня опора на внутрішні джерела формування капіталу неминує призводити до залежності від іноземного капіталу. Найбільш яскравим прикладом такої залежності є Польща»[5, с. 47].

Не дивлячись на всі проблеми і суперечки, які виникають між країнами-членами ЄАЕС, їхні лідери розуміють, що економічна інтеграція є необхідною умовою їхньої конкурентоспроможності й економічного зростання в умовах глобалізації. Найповніше режим вільної торгівлі товарами і послугами, а також виробнича і науково-технічна кооперація можуть бути реалізовані тільки у більш високих формах економічної інтеграції, таких, як економічний союз.

У межах економічного союзу, на відміну від менш ефективних зон вільної торгівлі, вільна торгівля між країнами-членами здійснюється без будь-яких товарних вилучень. Крім того, у торгівлі між країнами-членами ЄАЕС відміняються не тільки мита, але і процедури митного оформлення товарів, які надовго затримують пересування комплектуючих між підприємствами, що здійснюють між собою виробничу кооперацію. Країни-члени економічного союзу вводять єдині митні тарифи по відношенню до третіх країн, єдині технічні, санітарні, фітосанітарні і екологічні стандарти, здійснюють уніфікацію і гармонізацію зовнішньоекономічного і внутрішнього соціально-економічного законодавства.

Членство в ЄАЕС дає можливість його членам користуватися низькопроцентними кредитами з Антикризисного фонду ЄАЕС, як стабілізаційної спрямованості, так і для фінансування інвестиційних проєктів, а також брати участь у роботі Центру високих технологій ЄАЕС, який опікується узгодженням та координацією інноваційної політики країн-членів, створенням механізму фінансування інноваційних програм цих країн, створює умови для залучення інвестицій в інноваційну сферу. Країни-члени ЄАЕС отримують з Росії енергоносії, зокрема, природний газ, за нижчими цінами, ніж інші країни.

Серед інших переваг ЄАЕС слід згадати створення єдиного ринку різноманітних послуг, єдиного транспортного простору з єдиним тарифом на перевезення для всіх країн-членів ЄАЕС, єдиного ринку праці, внаслідок чого трудові мігранти-громадяни країн-членів ЄАЕС

користуються соціальними правами країни перебування. Остання обставина особливо важлива для тих країн-членів ЄАЕС, громадяни яких працюють в Росії. Створення ЄАЕС значно поширить надходження до країн-членів іноземних інвестицій з третіх країн, бо ринком збуту для підприємств з іноземними інвестиціями стане вся безмитна територія ЄАЕС.

Використані джерела та література:

1. Астахова С. Белоруссия: актуальные аспекты экономического и политического развития / Софья Астахова // Россия и новые государства Евразии. – ИМЭМО РАН. – 2014. – II (XXIII). – С. 68–76.
2. Доклад Института экономики РАН «Новые независимые государства: сравнительные итоги социально-экономического развития» / Под ред. Л.Б. Вардомского // Российский экономический журнал. – 2012. – №3. – С. 36–73.
3. Косикова Л. Экономическая политика России в постсоветском регионе (ретроанализ, оценка итогов, предложения) / Лидия Косикова // Российский экономический журнал. – 2010. – №3. – С. 44–71.
4. Adomeit H. Integrationkonkurrenz EU-Russland / Hannes Adomeit // Osteuropa. – 2012. – № 6–8. – S. 383–406.
5. Schulz J. Peripherer Kapitalismus / Justyna Schulz. – Osteuropa. – 2010. – №6. – S. 47–60.

УДК 327.5(4)

Аєдінова М.А.

ЧОРНОМОРСЬКИЙ РЕГІОН І ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті розглянуто специфіку Чорноморського регіону як об'єкта міжнародних відносин, зокрема, визначено геополітичні інтереси провідних країн світу та претензії кожної з них, які обумовлюють загрози безпеці регіону. Автор доводить визначальну роль стабільності у басейні Чорного моря у формуванні «нового світового порядку».

Ключові слова: Чорноморський регіон, міжнародна безпека, регіональна безпека, міжнародні відносини.

Аєдінова М.А. Черноморский регион и проблемы международной безопасности начала XXI ст.

В статье рассмотрена специфика Черноморского региона как объекта международных отношений, в частности, определены геополитические интересы ведущих стран мира и претензии каждой из них, обуславливающие угрозы безопасности региона. Автор доказывает определяющую роль стабильности в бассейне Черного моря в формировании «нового мирового порядка».

Ключевые слова: Черноморский регион, международная безопасность, региональная безопасность, международные отношения.

Aedinova M. **The Black Sea region and the problems of international security at the beginning of the XXI century.**

The article seeks the specificity of the Black Sea region as an object of international relations leading countries, in particular, to determine their geopolitical interests and claims that lead to security threats in the region. An analysis of the author proves decisive role in security in the Black Sea in the formation of a "new world order".

Keywords: Black Sea Region, international security, regional security, international relations.

З розпадом Радянського Союзу та соціалістичного табору у світі утворилася смуга з нових незалежних країн, які стали самостійними суб'єктами міжнародних відносин. Охоплюючи величезний регіон «Балтія – Чорномор'я – Каспій», вони розташовуються у ключовій частині «геополітичної серцевини» чи «heart-land» [1], визначеної ще в 1904 р. британським дослідником Х. Макіндером, та на лінії цивілізаційних розломів за С. Гантінгтоном. Головне ж полягає в тому, що ця смуга невдовзі після її виникнення стала породжувати загрози міжнародній безпеці через зіткнення в ній інтересів інших держав. Особливо це стосується Чорноморського регіону, який є головним об'єктом дослідження цієї публікації.

Унікальне географічне становище Чорноморського регіону та його зростаюча роль в транзиті енергоресурсів не лише зумовили його значущість, але одночасно збільшили його уразливість у сфері гарантування безпеки. В статті ставиться за мету дослідити, яким чином геополітичні інтереси провідних країн світу в цьому регіоні впливають на його стан. Особливої актуальності ця проблема набуває з огляду на анексію Криму 2014 р., коли боротьба за вплив у Чорномор'ї поряд з внутрішньополітичними реаліями Росії стала рушійною силою істотних геополітичних змін.

Історіографія проблеми дослідження досить небагата. У більшості праць увага звертається насамперед на захист національних інтересів країн регіону. Серед сучасних українських досліджень слід відзначити доробок Українського центру економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова, Центру сприяння вивченню геополітичних проблем і євроатлантичного співробітництва Чорноморського регіону «Чорноморська безпека», публікації журналу МЗС України «Зовнішні справи» («UA Foreign Affairs»), окремі статті у науково-теоретичному виданні Міністерства оборони України «Наука і оборона».

Серед дослідників цієї проблематики необхідно зазначити провідного співробітника НІСД Б.Парахонського, у сфері наукових інтересів якого перебуває проблематика глобальної та регіональної безпеки. У колективній праці «Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки» дослідник визначає основні причини появи інтересу до регіону, характеризуючи Причорномор'я як ланку, що з'єднує Європу та Азію в єдиний енергетичний простір, виявляючи при цьому «певні спільні риси, завдяки яким регіон можна вважати певною цілісністю». Серед них він називає: по-перше, спільне комуністичне та радянське минуле нових держав регіону, яке визначає «периферійні» особливості існування; по-друге, перебування нових держав регіону у «вакуумі безпеки», що ускладнює зовнішньополітичні орієнтації цих країн; по-третє, ресурсний і транзитний потенціал регіону, який на початку ХХІ ст. актуалізувався для світових економічних центрів сили (Європа, Далекий Схід) [2, с. 34].

На думку Б.Зажигаєва, таке специфічне геополітичне утворення як Балтійсько-Чорноморський регіон на протязі століть сформувало власну проміжну цивілізацію, яка визначила унікальні умови ізоляційного розвитку для Європи та Євразії [3, с. 120]. В умовах глобального світу цей регіон не можна розглядати як самостійний центр сили.

Пильну увагу регіону приділяв видатний американський політолог, провідний теоретик американської зовнішньої політики З.Бжезінський. Ще у 1992 р. він розробляє Балто-Понтійську доктрину, яка припускала можливий союз України, Білорусі та Литви після розпаду СРСР, доводячи, що Балто-Чорноморський союз цікавий для США як пояс, що замикає Росію з її експансіоністськими намірами в Азії. У фундаментальній праці «Велика шахівниця» дослідник позначив Великий Чорноморський регіон як «Євразійські Балкани» [4, с. 203], але при цьому, поряд з Кавказом і власне Балканами, включив до нього Середню і частину Південної Азії, а також райони Перської Затоки та Близького Сходу. За його оцінкою, для всіх цих територій був характерний силовий вакуум.

Розробка концептуальних документів, що обумовлюють політику Заходу щодо Чорного моря, не в останню чергу визначається створенням і успішним функціонуванням в євроатлантичних країнах цілого ряду дослідницьких центрів і програм, безпосередньо спрямованих на вивчення

проблем Чорноморського регіону. Серед них: Міжнародний центр чорноморських досліджень в Афінах (International Centre for Black Sea Studies); Гарвардський університет, який курує програми «Black Sea Security Program» та «Black Sea Security Program Regional Workshops»; американський фонд Маршалла та керовані ним грантові програми, що охоплюють країни Чорноморського регіону, зокрема проєкт підтримки Чорноморського трасту регіональної співпраці, а також ряд інших науково-дослідних центрів Європи і США. Особливо активно в цьому напрямку працює німецький фонд Маршалла, в якому тема Чорноморського регіону протягом останніх років є одним з провідних напрямків досліджень.

Поняття Чорноморського регіону як єдиної геополітичної цілісності з'явилося в сучасних дослідженнях системи міжнародних відносин порівняно недавно. У широкому розумінні воно охоплює країни чорноморського басейну, його географічні межі позначено водорозділом річок, що впадають у Чорне море (Дунай, Дністер, Дніпро, Дон, Кубань, Ріоні, Кодорі, Бзібь, Єшил-Ірмак, Сакар'я та Чорух). У вузькому розумінні регіон складається з країн, розташованих власне на узбережжі Чорного моря (Україна, Молдова, Румунія, Болгарія, Туреччина, Грузія та південні області європейської частини Російської Федерації).

Як бачимо, регіон взаємодіє на стику світових цивілізацій, точніше цивілізаційних моделей – східної (православної) та ісламської, які за своєю специфікою є традиційними, тобто побудованими на традиційних засадах, та європейської, що презентує модернізовану цивілізаційну парадигму. Кожній моделі притаманна певна система соціокультурних цінностей та відповідний тип економічної орієнтації, які визначають певну політику, в тому числі у сфері безпеки. Отже, Чорноморський регіон зосереджує практично всі загрози, з яким зіткнулася на початку ХХІ ст. світова спільнота. Перш за все, це міжнаціональні та міжконфесійні «заморожені» конфлікти Придністров'я, Абхазії та Південної Осетії. Нарешті, у ньому визначається доля значної частини пострадянського світу. «Пострадянське» маркування спричиняє деякі перешкоди у пошуках країнами регіону нової ідентичності.

Стратегічна важливість регіону полягає у тому, що через нього проходять важливі транспортні комунікації, які поєднують розвинені цивілізаційні центри Європи з країнами Середнього Сходу та Центральної

Азії, багатими на сировинні ресурси, й ведуть до ринків країн Індійського океану й Азіатсько-Тихоокеанського регіону. Історично це знайшло відображення в утворенні таких важливих транзитних артерій, як північно-південний шлях «з варяг у греки» та Великий шовковий шлях, що поєднував Європу зі Сходом. Цілком логічно, що в перших хвилях глобалізації було визнано необхідність забезпечення безпеки регіону задля безперешкодного функціонування системи сполучень [2, с. 4].

Традиційно європейські споживачі отримують вуглеводневі ресурси через кілька комунікаційних коридорів, що становлять собою конекторні системи та групи (нафто- та газопроводи, термінали) [5, с. 68]. Україна і Туреччина позиціонуються в кількох конекторах:

- Східноєвропейський мультиконектор Східної конекторної системи (трубопровідне постачання вуглеводнів до ЄС через Україну і Словаччину);
- Транстурецька конекторна система: нафта з Азербайджану трубопроводом Баку – Тбілісі – Джейхан. Має перспективу розвитку, з огляду на ресурси газу з Азербайджану, Туркменістану, Ірану та Близького Сходу (Ірак, Єгипет) у рамках проекту ЄС Південного газового коридору, а також нафти – проект «Самсуї – Джейхан» територією Туреччини.
- Каспійсько-Чорноморо-Середземноморська конекторна система: нафта з Туркменістану та Казахстану через Каспій (танкерами), Південний Кавказ (залізницею) та Чорне море (танкерами) в Середземномор'я.
- Чорноморсько-Центральноевропейська конекторна група: перебуває у стадії формування з другої половини 1990-х років з невизначеною перспективою (нафтопровідні маршрути Одеса – Броди – «Південна «Дружба», Констанца – Омішаль – Трієст та газопровідні – «Білий потік» та AGRI). Ресурс – нафта та газ Каспію.

Повне регіональне залучення причорноморських країн до енергетичної євразійської комунікації підсилює загрозу безпеки всіх сторін відносин. Певна регіональна цілісність могла б бути гарантією стабільності, але в історичній ретроспективі бачимо, що, по-перше, таке ядро фактично не склалося внаслідок тривалого домінування інтересів зовнішніх сил, по-друге, модернізаційні соціально-політичні процеси ХІХ

– ХХ ст., що привели до формування національних держав регіону, продовжують породжувати локальні конфліктні ситуації. Таким чином, геополітичні інтереси провідних країн світу стали основною рушійною силою сучасних політичних процесів.

Історично західні країни були слабо пов'язані з Чорноморським регіоном, який перебував на периферії їхніх економічних і політичних інтересів. З послабленням Османської імперії у ХІХ ст. виникає проблема розподілу її спадщини між європейськими державами [2, с. 10]. Формується так зване «східне питання» у західній політиці.

Після Другої світової війни практично весь Чорноморський регіон перебував під контролем СРСР. Після його розпаду Захід актуалізував свій економічний і політичний інтерес тут. Утримуючись від повноцінної інтеграції країн регіону, Євросоюз у контексті «Політики європейського сусідства» почав проводити більш тісну програму співробітництва, результатом якої стало п'яте розширення ЄС з приєднанням Болгарії та Румунії у 2007 р. Продовженням такого стратегічного напрямку є програма «Східного партнерства», до якої було включено Білорусь, Молдову, Україну і три держави Південного Кавказу.

Визначивши своїм головним вектором як внутрішнього, так і зовнішнього розвитку досягнення Копенгагенських критеріїв членства, країни Чорноморського регіону, таким чином, не є повноцінною регіональною цілісністю у геополітичному розумінні, що визначає специфіку регіону. Чорноморські держави історично належать до різних макрорегіональних утворень: ЄС, НАТО, СНД, ОДКБ та ін., – або мають з ними формалізовані зв'язки різного рівня (наприклад, включення усього регіону до створеної 1994 р. програми НАТО «Партнерство заради миру» та особливе співробітництво з Україною та Росією). Власне регіональне утворення – ОЧЕС – не посіло тієї ніші економічно-політичного союзу, задля якої було створено [6, с. 2].

Певну деструкцію в підтримці регіональної стабільності регіону спричинив розпад Радянського Союзу, який призвів до зміни ролей функцій окремих причорноморських країн. Насамперед, втратив свою основу розвиток військово-політичних відносин між НАТО та Туреччиною. Зі вступом до альянсу Болгарії та Румунії в 2004 році, США значно посилили свій військовий потенціал в регіоні. Зокрема з Румунією в

2005 р. було підписано договір про розміщення на її території американських військових баз та об'єктів [7]. Таким чином, США отримали можливості для посилення контролю не тільки в Причорномор'ї, а й в районі Придністров'я.

Такі дії більше обумовлені стратегією глобальної політики Сполучених Штатів, в основу якої покладено декілька основних завдань. По-перше, встановлення контролю над Євразією шляхом диверсифікації маршрутів транспортування енергоносіїв у концепції «Великого чорноморського регіону». По-друге, включення цього регіону в більш широку геополітичну конструкцію як Чорноморсько-Каспійський регіон. В цьому напрямі докладається багато зусиль щоб не допустити військово-політичне зближення між Росією та Туреччиною. США розглядають Чорноморський регіон скоріше як буферну зону, але в трактовці офіційної політики США це пояснюється як зобов'язання захисту європейських партнерів, а не як певного «поясу безпеки» від можливих проблем з гарячими точками в Азії [8, с. 85]. По суті, чи не єдина причина збереження в регіоні американської присутності – іранська проблема.

Плани США викликають жорстку реакцію Російської Федерації, яка після п'ятиденної війни з Грузією в серпні 2008 р. та угоди з Україною у 2010 р. про продовження базування Чорноморського флоту в Криму до 2042 р. вдалася до нарощування військово-морського потенціалу в Чорноморському басейні [6, с. 73]. Ця діяльність значно активізувалась після анексії РФ Криму у 2014 р.

Щодо головних засад російської політики в регіоні, то вона обумовлена стратегією головного постачальника вуглеводнів зі Сходу на Захід. У цьому сенсі дії Росії виглядають більш цілеспрямованими і агресивними, на що звертає увагу у своїх прогнозах подій ХХІ ст. американський політолог Д. Фрідман. Зокрема, він зазначає, що Росія «вже використовує свої газові ресурси як інструмент примусу інших країн, змушуючи тих схилитися перед своєю волею», та її подальші дії будуть складатись з декількох фаз. На першій фазі Росія зосередиться на «відновленні впливу та ефективного контролю» в межах колишнього Радянського Союзу, відтворенні радянської системи буферів, що виразно проявляється в ситуації навколо проекту «Південного потоку». На другій

фазі Росія спробує побудувати другий ряд буферних зон вже за межами колишнього Радянського Союзу [9, с. 145–146].

Саме тому європейські трубопровідні проекти на кшталт Південного газового коридору зустрічають приховану протидію РФ у регіоні Чорного моря. В 2013 р. було закрито проект газопроводу «Набукко» через проблеми з можливими постачальниками ресурсу Азербайджаном та Грузією, які розташовані в нестабільній зоні Південного Кавказу [6, с. 75]. Наявність заморожених конфліктів, насамперед це Нагірний Карабах, Абхазія та Південна Осетія, збільшують політичні ризики таких проєктів, що несуть загрозу стабільності в Чорноморському регіоні загалом.

Росія і Туреччина є найбільш впливовими гравцями на Чорноморському просторі. Остання дедалі більше виходить з тіні НАТО і США та перехоплює політичну ініціативу в регіоні на фоні стрімкого економічного зростання і зміцнення військового потенціалу. Для досягнення своїх інтересів Туреччина досить ефективно використовує політичні, економічні та безпекові механізми: налагоджує з країнами регіону конструктивні відносини; активно просуває безпекові ініціативи, зокрема створення військово-морської групи оперативної взаємодії "Блексіфор" (BLACKSEAFOR), що об'єднує ВМС Болгарії, Грузії, Росії, Румунії, Туреччини й України [7]; перехоплює ініціативи у сфері транзитних маршрутів енергопостачання з метою перетворення своєї території на стратегічно важливий транзитний вузол. Загалом, Туреччина проводить дуже активну державну політику, спрямовану на реалізацію геостратегічних переваг і претензій на лідерство не лише в Чорноморському регіоні, але й у мусульманському світі. Така спрямованість була визначена З. Бжезінським роллю Туреччини як стрижневої країни, яка «стабілізує регіон Чорного моря, контролює доступ з нього в Середземне море, врівноважує Росію на Кавказі, все ще залишається протитрутою від мусульманського фундаменталізму і служить південним якорем НАТО»

Отже, геополітичні інтереси провідних країн світу в Чорноморському регіоні зумовлюють саму специфіку цього регіону. Прояви їхньої боротьби за лідерство для України виявилися негативними. Сутність інтервенціоністської політики Росії щодо України має набагато глибший характер і не входить в рамки цього дослідження, але за умов

поляризації міжнародно-політичних регіонів у контексті регіональної безпеки ЧР, події, пов'язані з анексією Кримського півострова Російською Федерацією в березні 2014 р, є неприйнятним фактом порушення засад міжнародного права та домовленостей, які, як вважалося, стануть неперушним фундаментом будівлі європейської та світової безпеки.

Безпрецедентні події сьогодення підтвердили той факт, що нині жодна з міжнародних систем гарантування безпеки будь-то універсальна, як ООН, або регіональна, як ОБСЄ, не здатні своєчасно реагувати на загрозу, ефективно використовувати засоби превентивної дипломатії та запобігання конфліктам, а динаміка таких подій в рамках Чорноморського регіону вказує на геополітичну значущість простору в утворенні нового світового порядку.

Використані джерела та література:

1. Mackinder H. J. The geographical pivot of history (1904) H. J. Mackinder / The Geographical Journal. – 2004. – Vol. 170, No. 4, December 2004. – P. 298–321. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://20131016_MackinderTheGeographicalJournal.pdf.
2. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки : Монографія / Нац. ін-т стратегічних досліджень / За ред. Б.О. Парахонський. – К. : НІСД, 2001. – 134 с.
3. Зажигаев Б.В. Лимитрофная территория глобального мира (Трансформации государств Балтийско-Черноморского региона в XXI в.) / Б.В. Зажигаев // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 4–5 (64–65).
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / З. Бжезинский. – М. : Международные отношения, 2009. – 369 с.
5. Енергетична безпека в Чорноморському регіоні: стан, проблеми, тенденції / М. Гончар, С. Жук, А. Чубик // Крим, Україна в координатах Чорноморської безпеки (Інформаційно-аналітичні матеріали Центра Разумкова). – К., 2011. – С. 67–78.
6. Крим, Україна, Чорноморський регіон: безпека і розвиток (Тези до Фахової дискусії) // Крим, Україна в координатах Чорноморської безпеки (Інформаційно-аналітичні матеріали Центра Разумкова). – К., 2011. – С.2.
7. Шерін С. Чорноморський регіон : конфронтація чи діалог? / С. Шерін. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertnadamka/view/article/chornomorskii-region-konfrontacija-chi-dialog/>.
8. Воландер С. «США не розглядають Чорноморський регіон як буферну зону» / Селеста Воландер // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2010. – № 61. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n61texts/wallander.htm>
9. Фридман Дж. Следующие 100 лет: прогноз событий XXI века / Дж. Фридман. – Москва, 2010. – С. 145–146.

ЧАСТИНА II
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК
ДЕРЖАВ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: РЕТРОСПЕКТИВА,
ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 316.422(4-11)

Будкін В.С.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ОБГРУНТУВАННЯ ПРОЦЕСІВ
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ У ДОСЛІДЖЕННЯХ
НАУКОВЦІВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

У статті узагальнено існуючі концептуальні підходи до проблем модернізації суспільно-політичних систем у пострадянських країнах. Звернуто увагу на переважно імітаційний характер модернізаційних практик у них. Обґрунтовано висновок про необхідність комплексного підходу до здійснення демократичних перетворень.

Ключові слова: модернізація, пострадянські країни, демократизація, імітація, комплексний підхід.

Будкин В.С. **Концептуальные основы обоснования процессов социально-политической модернизации в исследованиях ученых европейских постсоветских стран.**

В статье обобщены существующие концептуальные подходы к проблемам модернизации общественно-политических систем в постсоветских странах. Обращено внимание на преимущественно имитационный характер модернизационных практик в них. Обоснован вывод о необходимости комплексного подхода к осуществлению демократических преобразований.

Ключевые слова: модернизация, постсоветские страны, демократизация, имитация, комплексный подход.

Budkin V. **Conceptual basis of socio-political modernization process in the studies of scientists of european post-Soviet countries.**

The article summarizes the existing conceptual approaches to the problems of modernization of socio-political systems in former Soviet countries. Attention is paid to the mainly imitative nature of modernization practices with them. Substantiated the conclusion about necessity of a comprehensive approach to the implementation of democratic reforms.

Keywords: modernization, post-Soviet countries, democratization, simulation, integrated approach.

Чверть віку незалежного розвитку європейських пострадянських країн не привели до утвердження в них такої моделі функціонування суспільства, яка б відповідала існуючим у передових державах світу ефективним зразкам соціально-політичного та економічного розвитку. Зокрема, у регіоні відбулось утвердження реального громадянського

суспільства, мають місце серйозні проблеми у сфері демократизації, існуючі соціальні, політичні та економічні процеси повністю або переважно є лише імітацією кращих зарубіжних аналогів. Внаслідок цього необхідність суспільної модернізації виступає у якості імперативу виходу пострадянських країн на якісно більш високий рівень цивілізаційного розвитку.

Відсутність сформованої та сталої політичної системи в пострадянських країнах призвела до край полярних поглядів на процеси модернізації соціально-політичного устрою суспільства. Вони коливаються від пропозицій повернення до радянської спадщини у поглядах комуністичних партій всіх цих держав до прямого опонування демократії навіть у її сучасному вигляді (Г. Дугін) або підміни модернізації її подальшою імітацією (Г. Сурков) в Росії до дійсно слухних пропозицій щодо якісної перебудови або вдосконалення системи сучасної влади в комплексі всіх її політичних, соціальних та економічних складових (Г.Цаголов, Г. Сатаров, Є. Ясін в Росії, В. Геєць, Я. Жаліло, О. Корнієвський в Україні), а також до повного відкидання існуючої у країні сучасної моделі суспільного розвитку (З. Пазыняк у Білорусі тощо). Концептуально найбільш детально й комплексно питання модернізації суспільства розробляються у Росії, значним є також внесок до цієї проблематики українських вчених при суттєвому спаді рівня досліджень у Білорусі та практично майж увазі до них у Молдові.

Метою цієї статті є класифікація основних концепцій модернізації суспільного розвитку у пострадянських європейських країнах, аналізі їхніх базових детермінантів, визначенні реальної цінності для якісної перебудови політичного механізму цих держав. Аналіз концепцій модернізації суспільного життя європейських нових незалежних держав буде здійснений виходячи з того, що:

- сучасна політична система пострадянських держав є все ж таки більш демократичною порівняно із радянською системою;
- проведені у цих державах реформи мають імітаційний характер й лише у зовнішніх рисах подібні політичним системам передових країн світу;
- модернізація є процесом послідовної демократизації суспільних відносин пострадянських держав із побудовою сучасного громадянського

суспільства загально визнаного типу в усіх його проявах – політиці, економіці, ідеології, культурі тощо із врахуванням національних особливостей цих країн.

Крах Радянського Союзу та всієї «світової соціалістичної системи» був настільки раптовим та швидким, що він не дозволив зарубіжним та вітчизняним супротивникам «комунізму» у його радянській подобі визначити позитивну стратегію побудови якісно іншої політичної моделі суспільства – до цього вони були зорієнтовані практично лише на критику існуючого ладу. При цьому формування демократичного суспільства із ринковою економікою у пострадянських країнах відбувалося у значно складніших умовах порівняно із колишніми «соціалістичними» державами Центральної Європи, Балкан та Прибалтики.

В останніх ще не були забуті традиції незалежного існування між двома світовими війнами, в багатьох з них збереглися спогади про демократичний устрій парламентських республік (особливо розвинутий у Чехословаччині, дещо менше – у Польщі та прибалтійських державах). Всі ці країни, окрім Прибалтики, й у межах «радянського блоку» функціонували як держави, тобто мали чітко визначені кордони, власні органи державної влади, більш – менш збалансований народногосподарський комплекс, що вимагав модернізації, а не побудови від самого початку, як це вимушені були здійснити пострадянські країни після ліквідації спільного економічного комплексу СРСР. Необхідність встановлення не існуючих раніше кордонів, відсутність досвіду самостійної роботи всієї вертикалі влади після сімдесяти років виконання директив Кремля, вирішення інших проблем формування суверенної держави – все це додатково утруднювало процеси побудови демократичного суспільства у регіоні СНД порівняно із країнами ЦСЄ, що не входили до СРСР.

Суттєве значення для реалізації демократичних перетворень у посткомуністичних державах мав також зовнішній фактор. З початку 1990-х років відносини ЄС з країнами ЦСЄ передбачали постійний контроль за «основами свободи, демократії та турботою про права людини» (відповідно із засадами існування Європейського Союзу) та «прогресом у побудові ринкової економіки» із систематичною перевіркою виконання цих вимог, як передумови вступу до ЄС [36, с.172,326]. Натомість

стандартний текст Угод про партнерство та співробітництво між ЄС та пострадянськими державами (починаючи з першого підписання їх між ЄС та Україною 16 червня 1994 р.) передбачали лише консультації між сторонами, внесення рекомендацій та інші загальні пропозиції, які не мали обов'язкового характеру [24, с.7,52].

При наявності багатоаспектного конгломерату таких різнопланових завдань і в умовах відсутності у світовій практиці прикладів переходу від командно-директивної до демократично-ринкової моделі суспільного розвитку теоретики та практики побудови пострадянського суспільства спромоглися визначити лише напрямки зламу попереднього суспільного устрою, але не випрацювали стратегію та тактику його якісної перебудови на загальноцивілізаційних засадах. Тому, неможливість розробки всебічно обґрунтованого плану просування модернізаційним шляхом призвела у першій половині 90-х років ХХ ст. до одночасного існування таких явищ, як сподівання на стихійний автоматизм укорінення демократично-ринкових зародків нового ладу (найбільш відомими були такі погляди у рухах «Вибір Росії», «Демократична Росія» тощо), як вирішення часткових завдань кон'юнктурного характеру, не прив'язаних до єдиного цілого (фактично всі початкові правові акти цих країн у галузі державотворення, які потім доповнювалися та змінювалися), як проведення близьких до світових зразків політичних та економічних реформ, які згодом виявляли свою імітаційну сутність. Одним із перших та найбільш яскравих проявів такого концептуального підходу була програма Г. Явлинського «500 днів», яка ще у 1990 р. невиправдано ґрунтувалася на можливості нібито використати щомісячний точковий вплив держави на вузлові центри економіки, яка після цього нібито отримувала поштовх для реформаційного саморозвитку.

Імітація взагалі виступає в якості іманентної складової більшості концепцій (особливо – офіційних) суспільного розвитку пострадянських держав. При цьому вона виконує двоїсте завдання – імітує зарубіжні засади демократії, з одного боку, та концептуально імітує турботу різнопланових політичних структур (державних органів, парламентів, партій тощо) про демократичні права громадян даної країни, з іншого.

Різноманітні концептуальні основи суспільного розвитку більш-менш стабільно оформилися лише на початку ХХІ ст. при цьому засадничі

принципи таких концепцій продовжують кон'юнктурно змінюватися внаслідок відсутності сталості політичної системи європейських нових незалежних країн (це стосується також Грузії та Вірменії при штучній стабілізації автаркічних режимів «мусульманських» держав СНД).

Нині абсолютно переважна кількість концепцій суспільного розвитку дійсно або ж принаймні формально визнає необхідність модернізації на демократичних засадах. Є, однак, серед них й такі, що повністю відкидають необхідність й навіть можливість демократії в сучасних умовах пострадянського суспільного розвитку. Найбільш чітко такий підхід виявлений у ідеях неоевразійства. Головний теоретик цього політичного напрямку О. Дугін в багатьох своїх розробках прямо підкреслює, що «Демократія – це хаотичне хвилювання черні, яка збунтувалася», вбачаючи разом з тим у ній загрозу для Росії внаслідок того, що «...за демократією як політичним режимом й відповідною ціннісною системою стоїть Захід, Європа та США»[5].

Негативне ставлення до демократії взагалі увійшло до основних постулатів євразійства ще у концепціях емігрантів 20-30-их років минулого століття. Один з головних засновників цієї теорії П.Савицький визначав «євразійську партію як державницько-ідеологічний союз», який не поділяє владу із іншими партіями й навіть не припускає існування інших партій»[20, с.1]. Інший представник євразійства того періоду, Л.Карсавін підкреслював, що для Росії «справжня багатопартійність неможлива» та що, «ця країна може існувати лише в умовах сильної та жорсткої влади»[7, с.217–219]. Але реальні можливості негативного впливу сучасних «євразійців» та їхніх попередників на демократичну модернізацію суспільства суттєво відрізняються. Фактично «старе» євразійство було утопією, бо їхні ідеї у сталінський період не могли вийти за межі нездійснених побажань конкурентів комуністичного режиму – дещо інших, але таких же по суті антидемократичних. Зараз же «неоевразійство» набуло більшої й реальнішої ваги, бо досить широко визнається у колах правлячої еліти сучасної Росії. До відкритих прихильників О. Дугіна входять представники Державної думи Росії, основних конфесій, професура багатьох університетів, провідні журналісти тощо. Підручник О. Дугіна «Засади геополітики» рекомендований для вивчення у військових та інших вузах Росії.

Серед інших концепцій необхідно відразу ж виділити такі, які із різних причин практично відкидають можливість сучасної модернізації суспільних відносин на загальноцивілізаційних засадах та пропонують замість того використати певний «демократичний відтінок» при поверненні або «осучасненні» адміністративно-командної моделі суспільства.

Такі концептуальні підходи сповідують комуністичні партії, які принципово не погоджуються із капіталістичною природою політичного та економічного розвитку європейських країн СНД. Різко опозиційні компартії Росії та України, більш лояльна Компартія Білорусі критикують хиби капіталістичного розвитку, підкреслюючи водночас прихильність до демократії, але у реаліях пропонують повернення до «модернізованої» політико-економічної моделі поліпшеного радянського зразка.

Такі обґрунтування систематично з'являються в російському журналі «Свободная мысль» (який проголошує себе нащадком колишнього органу КПРС «Коммунист»), а також публікаціях таких авторів, як Н. Симонія [19] тощо. Характерно, що у програмах комуністичних партій Росії, України та Білорусі немає посилання на необхідність побудови такої базової складової сучасної демократичної моделі, як «громадянське суспільство», замість чого пропонується повернення до принципу «народовладдя» (терміни «безпосереднє народовладдя», «радянські форми народовладдя» тощо у Програмі КПРФ) [13]. До цього треба додати, що всі зазначені програми позитивно оцінюють китайський досвід, хоча при значних економічних успіхах КНР демократичний контекст реформ у цій країні є предметом постійної критики. «Громадянське суспільство» включене лише у завдання програми Компартії Молдови, яка на відміну від інших комуністичних партій позитивно оцінює й погоджується із «системою політичних принципів та інститутів... сучасної європейської демократії» [14].

Як висновок можна відзначити, що запропонований трьома компартіями перехід до «радянської демократії» виходить за межі загальноцивілізаційних шляхів її побудови та розвитку. Крім того, ці компартії належать до небагатьох суто ідеологічних політичних формувань, що іманентно обмежують «демократію» лише задоволенням інтересів окремих прошарків громадян (у даному випадку робітників та інших «експлуатованих» верств населення). Необхідно разом з тим

відзначити, що компартії включені у політичну систему своїх країн (з 2015 р. діяльність КПУ в Україні заборонена). Тому їхня опозиційність до влади має обмежений та імітаційний характер – вони у багатьох випадках підтримують політику керівництва (зокрема КПРФ - політику Кремля щодо сепаратистів у Придністров'ї, Абхазії та Донеччині й анексії Криму, компартій України та Білорусі - авторитарні та антидемократичні режими В. Януковича та О. Лукашенка).

А. Галкін з Інституту соціології РАН підкреслює ілюзорність комуністичних концепцій модернізації. Характеризуючи таку модель, він визначає: «Основна її теза зводилася до того, що в Росії можлива лише соціалістична модернізація. Але тоді вона реальна лише в умовах соціалістичного суспільного устрою. Як відомо поки що об'єктивних передумов для його встановлення немає. Стож бажана модернізація виключена» [2, с.16].

Такі ж концептуальні обмеження взагалі характерні для інших ідеологічних партій та блоків (наприклад, націоналістичних чи релігійних), а також організацій вузького спеціалізованого профілю (профспілки, об'єднання роботодавців та ін.). Тому в їхніх засадничих документах проблеми всеосяжної демократичної модернізації, як правило, відсутні зовсім або мають декларативний та другорядний характер.

Без посилань на демократію не можуть обійтися різні провладні та лояльні до влади теорії, до розробки яких залучається широке коло досвідчених та проплачених державою експертів. Їхня особливість – обґрунтування вихідної тези про те, що модернізацію суспільного устрою на демократичних засадах можна здійснити «зверху», за обраними керівництвом країни зразками, без «небажаного» втручання різних (у тому числі – опозиційних) політичних сил та «хаотичного» впливу на цей процес широких мас населення.

Співробітниця МДУ ім. М. Ломоносова А. Черданцева (Магомедова) здійснила аналіз «ключових цінностей» чотирьох партій, які представлені у Державній Думі Росії. У цих програмах до таких цінностей віднесена «демократія», крім того у «Єдиної Росії» – «закон», «моральність» тощо, у «Справедливої Росії» – «свобода», «справедливість» та ін., у КПРФ – «рівність», «справедливість», «соціальні права», «суспільна власність» тощо та у ЛДПР – «свобода», «чесність», «багатопартійність» та ін. При

цьому дослідниця не знайшла серед партійних пріоритетів такого важливого для дійсної демократії показника як «громадянське суспільство», лише ЛДПР включило до своєї програми гасло забезпечення «громадянських прав та свобод» [28, с.58–59].

Водночас, за зарубіжними оцінками саме за показниками «законності», «моральності», «справедливості», «рівності» та іншими наведеними партійними пріоритетами сучасна Росія є предметом найбільш вагомий критики за відступ від демократичних цінностей. Така ж критична оцінка висловлюється й самими російськими дослідниками. Наприклад, співробітник Інституту філософії РАН С. Корольов підкреслює відкат від навіть «імітаційної демократії» за часів керівництва В. Путіна: «В останнє десятиліття був знищений принцип поділу влади, законодавча влада була перетворена у додаток виконавчої, знищена політична конкуренція, незалежний суд, відтиснені на околицю незалежні ЗМІ та встановлена фактична монополія влади на телебачення» [8, с.96]. Як квінтесенцію із загальної оцінки ролі партій у політичних процесах, в тому числі як ініціаторів демократичної модернізації, можна навести висновок авторитетного дискусійного клубу «Валдай» на його зборах у 2011 р.: «Партійно-політична система виконує в основному формальну функцію. Партії не мають ідеологій. Вони не є дійсними механізмами соціального ліфту» [17, с.17].

Концепції «керованої демократії» найбільш чітко пропрацьовані й поширені у Російській Федерації. Путінське керівництво Росії протягом останніх років здійснило ряд конкретних кроків щодо розгортання різних напрямів залучення громадян до нібито широкої участі у політичних процесах у вигляді різних рухів та інших організаційних форм підтримки існуючої владної моделі. При президенті створений дорадчий орган «Рада з розвитку громадянського суспільства та прав людини» із відомих у суспільстві осіб – політиків, діячів культури та науки, представників громадських організацій тощо (характерно, що частина його членів після нового приходу В. Путіна на пост президента демонстративно вийшла зі складу цього органу). Крім пропрезидентської партії «Єдина Росія» владою було простимульовано виникнення руху «Наші», різних молодіжних організацій, широкого об'єднання Загальноросійський народний фронт, у межах якого невеликим лояльним партіям та рухам

було надано частину місць у передвиборчих списках «єдиноросів» на парламентських виборах 2011 р. Суто популістське значення мала така «демократична» новинка на цих виборах, як можливість опозиційним партіям отримати 1 місце у Державній думі при подоланні 5-6%, та 2 місця при подоланні 6-7% бар'єру на виборах – жодна з опозиційних партій до парламенту не потрапила. У реаліях всі ці новації є лише імітацією демократизації суспільного життя Росії, яке залишається підпорядкованим жорсткому контролю по всій владній вертикалі.

Наведені приклади свідчать про все більшу імітацію демократичних засад політичного життя Росії, коли ззовні аналогічні зарубіжним зразкам форми народовладдя мають прямо протилежний цим зразкам вміст.

Аналітики відносять загострення антидемократичних тенденцій в Росії до передкризового 2007 р., коли сприятлива економічна кон'юнктура дала можливість забезпечити пропутінським силам рішуче домінування у Державній Думі Росії після парламентських виборів. В. Гельман відзначив з цього приводу, що путінська партія «Єдина Росія» саме тоді «перетворилася у домінуючу партію» й визначає її як партію, «яка виникла поруч та тісно пов'язана із владою авторитарного режиму; вільно використовує силу держави й ресурси для ствердження її домінування; та використовує понад-конституційні засоби для контролю політичних результатів під час виборів та взагалі» [33].

Сучасна модель суспільного життя Росії є об'єктом постійної та системної критики як з боку російських опозиціонерів, так й іноземних аналітиків. У пошуках прийнятної для внутрішнього та зовнішнього «споживання» демократичної моделі привладними ідеологами була здійснена спроба обґрунтувати шлях її розвитку із російською специфікою. У 2006 р. з цією метою була висунута ідея формування в Росії так званої «суверенної демократії». Починаючи з 2005 р. тодішній заступник керівника адміністрації президента В. Сурков, політологи В. Іванов, Д. Орлов, провідні вчені – правознавці С. Авак'ян, В. Зорькін та інші почали обґрунтовувати цю концепцію, що й після залучення спеціалістів не набула чітко визначених змістовних рис. Як визначав В. Сурков, суверенна демократія – це «образ життя суспільства, при якому влади, їхні органи та дії обираються, формуються та скеровуються виключно російською нацією у всьому її розмаїтті й цілісності заради досягнення

матеріального благополуччя, свободи та справедливості всіма громадянами, соціальними групами та народами, що її складають» [22, с.6]. При близькій аналогії із загальновідомими визначеннями демократії у цьому обґрунтуванні приховано акцентується імператив «виключності», який саме й має домінуюче значення.

Розробники цієї концепції Д. Орлов, В. Іванов більш чітко підкреслили протиставлення «суверенної демократії» європейським зразкам, її значення як «демократії свого шляху» [21, с.2], а російський політолог В. Третьяков прямо підкреслив: «Суверенна (й справедлива) демократія Росії – ось лінгвістична й сутнісна формула політичної філософії Путіна» [23]. Термін «суверенна демократія» певний час активно використовували наближені до В. Путіна провідні політичні діячі (Б.Гризлов, С.Іванов та ін.), поряд з тим він був предметом критики багатьох ліберальних російських та іноземних політиків й експертів. Для оцінки цієї концепції можна погодитися із висловлюванням такого авторитетного вченого, як професор Гарвардського університету Р. Пайпс, який сформулював своє негативне ставлення до неї формулою «Демократія або є, або її немає», тобто обґрунтовувати різні національні моделі демократії немає сенсу. Необхідно вказати, що й популяризація цієї концепції в Росії поступово зменшилася, хоча й не зійшла нанівець.

Якщо характеризувати офіційне ставлення до проблем модернізації владних кіл Росії та Білорусі, а також колишнього режиму В. Януковича в Україні, то необхідно підкреслити, що більш-менш детально у владних концепціях пропрацьовано питання економічної модернізації, тоді як вдосконалення політичної та ідеологічної модернізації обмежується загальними положеннями. Яскравим прикладом цього є «Послання Президента Білоруському народу та Національним зборам» 22 квітня 2014 р., у якому президент О. Лукашенко докладно виклав свої вимоги щодо «проектів модернізації у машинобудуванні та металургії, хімії та нафтохімії, агропромислового комплексу та фармацевтиці, целюлозно-паперовій промисловості та деревообробці, виробництві будівельних матеріалів, шкіряній і текстильній галузях» із підкресленням того, що «біля 20 мільярдів доларів ми витратили на модернізацію за цю п'ятирічку. Вже у півтора рази більше, ніж у попередню» [11]. До речі, він разом з тим скаржився на невиконання висунутих завдань у цій сфері, що й не

дивно при наявності протиріччя між масштабними намірами здійснити економічну модернізацію та обмеженими ресурсами для забезпечення цих багатогалузевих планів. Більш виважені «неофіційні» білоруські економісти між тим підраховали, що для такої широкомасштабної модернізації національної економіки у держави з її сучасним господарським станом взагалі немає необхідних коштів [6].

Що ж стосується політичної модернізації, то у Посланні білоруського президента дане визначення у цьому контексті зовсім не згадується. Увага у документі зосереджена на питаннях єдності суспільства із багаточисленним акцентуванням на останні події в Україні. «Єдність народу Білорусі» висувається як головне завдання сучасного етапу розвитку країни. «Ми, білоруси, не бажаємо й не повинні допустити розколу нашого суспільства... Й якщо у нашій єдності з'явиться шпарина, обов'язково знайдуться бажаючі цим скористатися» [11]. У Білорусі на протязі останніх двох десятиліть відбувається систематичне утискування опозиційних сил й навіть арешти їхніх лідерів (О. Козуліна з «Грамади», Д. Дашкевича з «Молодого фронту», керівників Білоруського Гельсінського комітету та ін., а найбільш впливовий діяч опозиції З. Пазьняк з партії БНФ вимушений був емігрувати до США). Тому можна визнати лише популістськими «демократизовані» тези цього Послання, про те, що «Єдність народу не означає єдиної думки. Нам не потрібне сіре суспільство – покорне та байдуже до всього... Нам потрібна жива країна із різноманіттям ідей та поглядів, з активною позицією всіх її громадян... Ми приймаємо будь-яку опозицію, яка діє у межах закону» [11].

В контексті реальної модернізації можна послатися лише на визначені у цьому Посланні наміри керівництва Білорусі провести широку дебіюрократизацію із необхідністю забезпечити «радикальне позбавлення від зайвих та нехарактерних» для державного апарату функцій, які здійснюються у директивному порядку. Але такі обмежені заходи не здатні забезпечити перехід від авторитаризму до реальної демократії. Наголошення ж О. Лукашенком на еволюційному розвитку модернізації має право і сенс у концепціях демократичних теоретиків пострадянських країн. Але у контексті політики білоруського керівництва (як і у політиці В. Пучіна та колишнього президента України В. Януковича) заклики до повільної еволюції політичної системи фактично означають її консервацію

у сучасному стані «імітованої демократії». У цьому можна переконатися після ознайомлення із такими присвяченими модернізації владними документами, як Послання Федеральним зборам тодішнього президента Росії Д. Медведєва у 2008 р. [12] або таке ж Щорічне послання В.Януковича до Верховної Ради у 2011 р. [9].

Порівняння послань авторитарних лідерів трьох країн може внести лише деякі нюансові відтінки у загальну картину імітаційної модернізації їхньої політичної системи. Більш вагомим висновком є констатація аналогій у концептуальних платформах консервації політичної системи Росії, Білорусі та України, яку сповідують В. Путін, О. Лукашенко і якої дотримувався В. Янукович. Необхідно підкреслити, що прихід до влади в Україні у 2014 р. нових політичних сил вимагає повної відмови від імітаційного курсу та проведення реальної модернізації всіх складових політичного життя українського суспільства.

Якщо оцінювати весь масив концептуальних розробок процесів демократичної модернізації у зазначених країнах, то необхідно відзначити, що значна (для Росії, а у Білорусі та Україні – переважна) частина присвячених цій тематиці наукових праць базуються на лояльно-критичному підході до існуючої ситуації у політичній сфері. Не маючи змоги ігнорувати існуючі недоліки «імітаційної демократії», провладні дослідники наводять більше чи менше критичних зауважень щодо зазначеної ситуації, мовчазно погоджуючись із наявним станом речей у цілому.

Найбільше такий підхід виявляється у науково-аналітичній діяльності тих інститутів, які безпосередньо належать до структур адміністрації президентів – до Російського інституту стратегічних досліджень, Національного інституту стратегічних досліджень України, Інформаційно-аналітичного центру при Адміністрації Президента Республіки Білорусь. Дещо більш вільні у своїх наукових розробках та висновках академічні інститути, але як і зазначені вище пропрезидентські інститути вони є бюджетними організаціями, тому й основна частина їхніх матеріалів також носить лояльно-критичний характер. Як наслідок, найбільш кваліфіковані наукові кадри цих країн розробляють проблематику поліпшення існуючої політичної системи, а не її кардинальної перебудови. Деякі відмінності можна спостерігати лише в

окремих публікаціях вчених РАН з інститутів соціології, філософії, економіки, а також Вищої школи економіки, які досить критично оцінюють сучасну політичну та економічну ситуацію в російській державі (співробітник Інституту соціології РАН Ю. Оганіс'ян навіть визначив процеси сучасного розвитку Росії у межах гасла «Росія, вперед!» – по спіралі, яка йде назад») [10, с.30].

В цілому переважна більшість наукових праць бюджетних установ Росії не виходить за межі лояльної критики, що характерно й для таких провідних недержавних дослідницьких центрів, як Фонд М. Горбачова, Інститут Є. Гайдара тощо. Лояльність до провладних ідей модернізації в останні роки прямо пов'язане із «консервативним ренесансом», який співробітники ІМЕМО РАН М. Работяжев, і Е. Соловйов фіксують на «...фоні міцного зсуву суспільних настроїв у бік консервативних настанов (стабільності, порядку, соціального патерналізму, сильної держави...)» [15, с.97]. Можна також погодитися із твердженням С. Гаврова про те, що «характеризуючи модернізаційні процеси в Росії, ряд авторів, зокрема А.А. Кара-Мурза та А.Г.Вишневський, застосовують термін «консервативна модернізація», вбудовуючи Росію до ряду тих країн, які спрямовані на повноцінне входження до модерності, але орієнтовані на збереження або повільну трансформацію традиційних цінностей, інститутів та відносин» [1, с.38]. Подібний «ренесанс» консервативних ідей дослідники цього феномену пояснюють історично обумовленою ментальністю росіян, багатовіковою державницькою традицією, розчаруванням у «стихійній демократії» часів М.Горбачова, а потім Б.Єльцина, яка призвела до політичних та економічних втрат всередині та за межами країни. Внаслідок цього західна цивілізація нібито отримала перемогу над російською із «духовною окупацією» Росії. «Те, що з нами відбулося, – це... перемога однієї цивілізації над іншою, яка є ворожою до неї» – підкреслив відомий російський громадський діяч та політолог І.Шафаревич [29, с.8].

Широкоплановий перехід до консерватизму зайняв у Росії майже два десятиліття (певною межею у цьому процесі стало створення у 2003 р. путінської партії «Єдина Росія»). У Білорусі панування концепції консервативної модернізації почалося раніше – від обрання О. Лукашенка президентом у 1994 р. У цій країні навіть більше, ніж у Росії сприймаються

принципи стабільності та порядку у державі, патерналізму та інші, що місцеві дослідники обґрунтовують особливостями білоруської нації – толерантністю, виваженістю, індивідуальною неагресивністю тощо. Зарубіжні дослідники (в тому числі з емігрантських кіл) вважають, що на ідеолого-політичні погляди маси населення країни за часів незалежності вплинули ще два суто білоруські феномени, які підтримувалися на державному рівні. Перший з них втілює ідеї «русоцентризму», представники якого (Я. Трящанок, Л. Криштапович, Е. Скобелев, В. Акулов та ін.) розглядали білорусів як «частину Руської супернації» [35, с.33]. «Національним» доповненням до цієї теорії була концепція «білорусіанізму» в її офіційному вигляді, яка підтримувала традиційні національні риси, культуру, народні звичаї, але із виключенням «націоналістичних ухилів» (детальний аналіз імітаційної природи такого обґрунтування національної ідентичності здійснено Н. Бекус) [31]. Два зазначені феномени створюють ідеологічні підвалини для ідентифікації білоруської моделі консервативної модернізації із відповідною російською моделлю.

На відміну від Росії та Білорусі, де більшість населення позитивно сприймає консервативні тенденції у політичній сфері, в Україні певний ґрунт для їхнього проявлення міг би бути лише у територіально обмеженому просторі більш «проросійських» східних та південних областей, але й там він не виявився достатньо активним та дієздатним (в тому числі внаслідок еkleктичного та кон'юнктурно-змінного «західно-східного» зовнішнього політичного курсу провідної політичної сили цих областей – Партії регіонів). Основна ж частина українського населення (включаючи й значну частину із наведених вище регіонів) підтримує євроінтеграційний курс, який відкидає можливість домінанти консервативної модернізації політичного життя країни. Інша справа, що до цього часу сама модернізація в Україні не стала реальною та стабільною тенденцією, залишаючись на рівні її імітації та популістських лозунгів.

Що стосується Республіки Молдова, то у цій державі проблема модернізації у консервативному або еволюційному сенсі практично не висувається на порядок денний, поступаючись більш важливим проблемам інтеграції з Румунією та ЄС у політичній сфері та стабілізації національного господарства у сфері економічній. Але це стосується лише

тієї частини території республіки, яка перебуває під політичним та ідеологічним контролем її кишинівського центру. Придністров'я та Гагаузська автономія орієнтуються на Росію, а питання вибору моделей модернізації не виступають для них як актуальні в умовах більш складних завдань протистояння сучасній владі у Кишиневі.

Багатошарова політична структура російського суспільства породила такий своєрідний феномен як «системна опозиція». Вона включає до себе політичні інститути (партії, блоки, рухи), які знаходяться в активній опозиції до влади, але неагресивно віддзеркалюють політичні уподобання частини населення й тому можуть бути визнані у якості складових частин політичної системи Росії на відміну від «несистемних» право- та ліворадикальних політичних утворень.

Зараз активно діють декілька десятків потенційно належних до «системної опозиції» партій та рухів, більшість з яких має нечіткі програмні засади своєї діяльності. Найбільший інтерес для аналізу складають лише декілька з них, що мають невеликий, але стабільний електорат й тим самим можуть брати участь у виборах до законодавчих органів різного рівня. До таких належить найстаріша з них – Російська демократична партія «Яблуко» (блок під цією назвою існував з 1993 р, у 2001 р. він був перетворений у партію), базовими принципами якої проголошені «побудова демократичної правової держави, цивілізованого ринку, сильного громадянського суспільства» [16]. У статуті Демократичної партії Росії серед головних цілей ідентично зафіксовані такі, як «громадянське суспільство, правова держава, ринкова економіка» тощо [4]. Відповідно до передвиборчого маніфесту партія «Правое дело» на парламентських виборах 2011 р. додатково вимагала негайного вступу до ЄС, відстоювала максимально повну свободу ініціатив громадян, виступала проти проявів культу особи. Близькими до цих положень були й концептуальні засади інших партій та блоків «системної опозиції» – «Гражданской платформы», «Гражданской инициативы», «Гражданской силы» та інших.

Спільними концептуальними засадами партій «системної опозиції» є ліберально-демократичні ідеї, які не входять до переліку сучасних пріоритетів консервативно налаштованої більшості населення Росії. Необхідно вказати, що всі ці партії не забезпечили собі вагому підтримку у

російському суспільстві, не представлені у Федеральних зборах й мають лише декілька місць у місцевих законодавчих органах. Їхня нерепрезентативність пов'язана із тим, що вони уособлюють інтереси невеликого кола інтелігенції та представників капіталу, який не пов'язаний клієнтельськими відносинами із владними структурами. Широкі маси російського населення лякають їхня «проєвропейська» спрямованість (як синдром пам'яті відносно єльцинської «європеїзації» Росії, що призвела до послаблення її позицій у світі), заклики до максимальної свободи (в умовах переважання у суспільстві настроїв віри у державний патерналізм). Практично всі ці партії мають постійні контакти із російськими олігархами, а один із найбагатіших громадян Росії М. Прохоров на короткий передвиборчий період 2011-2012 рр. навіть був на чолі партії «Правое дело», а потім став головою «Громадянської платформи».

Суто протестна природа партій та рухів «несистемної опозиції» («Правый марш», «Славянская сила», «Память», «Євразійський союз молодежи» тощо) внаслідок свого радикалізму взагалі не може включати до себе якоїсь платформи реалістичної модернізації суспільства.

Серед інших опозиційних концепцій, які з'являються у європейських нових незалежних державах, звертає на себе проект альтернативного розвитку країни лідера Білоруського Народного фронту (БНФ) Зенона Пазьняка. Його концепція модернізації білоруського суспільства включає насамперед три основні положення: соціальну демократизацію, усунення бюрократичної системи та національне відродження на демократичній основі. Як зразок він підкреслює, що «БНФ йде тісніше до політичної практики та принципів Європейської Християнської демократії, а також до Національно-консервативних партій» [32, с.89]. Проголошуючи толерантність до різних конфесій, ідеологи БНФ вважали разом з тим найбільш відповідаючою ментальності білорусів греко-католицьку релігію. Саме завдяки основним положенням політичної перебудови білоруської держави за проектом З. Пазьняка його концепція модернізації політичних засад держави мала найбільш «європейський» характер, принаймні як аналог моделей сусідніх держав Прибалтики.

На закінчення необхідно підкреслити, що в європейських пострадянських країнах здебільшого панує консервативний підхід до орієнтації на майбутнє. Зокрема, в ідеологічній сфері в усіх цих державах

пріоритетом виступає звернення до минулого – історичної спадщини, традицій, великих подій та особистостей попередніх епох. Опра на історичні досягнення повинна бути важливим фундаментом національної ідеології кожної країни, тим більше для всього пострадянського регіону, де більше сімдесяти років історична спадщина окремих народів фальсифікувалася та зневажалася на користь ідеологічних догм того періоду. Але все ж таки залишатися на вже досягнутих позиціях відродження національної історичної самосвідомості зараз вже недостатньо. Можна нагадати, що поштовх до вибухового розвитку націй у Європі або Північній Америці на зламі XVIII–XIX ст. був викликаний саме сприйняттям ними неминучості майбутнього прогресу на основі ідей рівності, свободи та демократії. Проголошені тоді прогресивні ідеї повністю зберігають своє значення й в сучасних умовах, вони є іманентною основою світосприймання населенням найбільш розвинутих країн світу.

Проте у європейських пострадянських країнах ці ідеї втілені лише в імітаційній формі. «Сьогодні в ідеологічному та політичному просторі стабільних демократій домінує соціальний лібералізм; лібертаріанство та тоталітарний/авторитарний колективізм відтиснуті на ідеологічну периферію. У Росії ситуація інша. Основні ідеологічні актори тут – авторитарно/державницька ідеологія, яка широко підтримується в елітах і суспільстві, й лібертаріанство, що не користується серйозною популярністю» – відзначає російський політолог М. Урнов [25, с.30]. На наш погляд, якраз доповнення позитивного досвіду минулого реалізацією доведених до оптимальних кондицій демократичних ідей, які є надбанням стабільних демократій, може стати основою ідеологічної бази національного ренесансу не лише у Росії, а й у всіх нових незалежних державах.

Перехід до модернізації можливий лише тоді, якщо дана країна не належить до так званих «держав, що не відбулися». Саме до таких відноситься Республіка Молдова, у якій існує розкол суспільства на про- та протирумунський подальший шлях розвитку, економіка знаходиться у стадії постійної стагнації або кризи, ситуація «патекономіки» (тобто повна відсутність внутрішніх ресурсних передумов активізації національного бізнесу для виходу із економічної стагнації) вимагає від влади все

більшого підкорення зарубіжним впливам на всі сфери життєдіяльності суспільства. В цьому сенсі можна в основному погодитися із оцінкою сучасного стану Молдови, яку обґрунтувала співробітниця Інституту економіки РАН Л. Фокіна. Вона вказує на «незавершеність процесу національної самоідентифікації», наявність великої групи проблем, щодо яких «політична еліта не в змозі випрацювати об'єднуючі ідеї й досягти консенсусу по сукупності існуючих питань, а тому фактично віддала їхнє вирішення зовнішнім гравцям». Тому сучасна ситуація в Молдові «виключає вирішення завдань модернізації та диверсифікації молдавської економіки» [26, с.84].

Важливою прикметою останніх років є зосередження уваги провідних вчених цих держав на міждисциплінарному аналізі процесів модернізації. Російські вчені-економісти Г. Цаголов [27], Є. Ясін [30], Г. Сатаров [18] та інші обґрунтовують точку зору про неможливість вирішення проблем модернізації економіки без суттєвого прогресу у будівництві громадянського суспільства. Г.Сатаров підкреслює, що успіх у модернізації російської економіки залежить від двох факторів – наявності «достатньо ефективної держави (точніше – влади)» та «розвинутого громадянського суспільства» [18, с.6]. Є. Ясін для вирішення цієї проблеми вказує на необхідність «ліквідувати персоналістський режим, який не сполучений із демократією, й провести реальний поділ влади» [30, с.10].

Про доповнення ефективних економічних перетворень заходами політичної модернізації йдеться й у останніх розробках українських вчених В. Гейця, А. Гриценка [3]. Про раціональність такого підходу свідчить той факт, що один із найбільш авторитетних зарубіжних вчених Я. Корнаї також підкреслює пряму залежність успіхів економічної модернізації від демократизації суспільства у постсоціалістичних державах [34].

Важливим висновком із попереднього розвитку політичних систем європейських незалежних країн є визначення необхідності комплексного підходу до процесів модернізації із забезпеченням ідеологічної підтримки реального вдосконалення суспільних відносин, що дозволить подолати їх нищівний імітаційний характер. Не повинні відставати від ідеологічної бази модернізації й інші її складові – без хоч би первісних успіхів

економічної модернізації її ідеологічні лозунги будуть відторгнені, а політична модернізація буде зупинена або загальмована.

На наш погляд єдиним реалістичним та виваженим підходом до широкомасштабної та комплексної модернізації може бути просування шляхом еволюційного розвитку.

В умовах первісної й значною мірою штучної політичної стабільності в Росії та Білорусі, багаторічної нестабільності цієї сфери у Молдові та її дестабілізації внаслідок сукупності подій 2014 р. в Україні лише поміркований еволюційний курс не викличе кризове загострення ситуації у кожній з цих держав. Крім того еволюція дозволяє використовувати принцип «дорожньої карти» – поступового і раціонального виділення фінансових та матеріальних ресурсів на наступний етап при виконанні завдань попереднього етапу. Разом з тим така виважена еволюція не повинна призвести до стагнації суспільного розвитку на засадах «консервативної модернізації».

І на закінчення – висновок про те, що модернізація не може бути здійснена виключно «згори». У цьому випадку вона не може не бути консервативним уособленням інтересів влади та її політичної, економічної й ідеологічної клієнтелі. Але, з іншого боку, в сучасних складних умовах внутрішнього та зовнішнього характеру в усіх європейських пострадянських державах їхня модернізація не може бути здійснена лише «знизу», без ресурсної підтримки всієї вертикалі влади, без сприяння послідовним крокам модернізації на всіх площинах адміністративної системи.

Успішний початок модернізації та її поступове здійснення повинні бути двійстим – «централізовано-децентралізованим» процесом на основі загальнодержавного плану її проведення, із поетапною державною підтримкою тих господарюючих суб'єктів, які спромоглися на основі сполучення власних та виділених державою коштів реально забезпечити перехід до інноваційної моделі розвитку. Крім економічної сфери до модернізаційних функцій центральної влади має належати загальна політична підтримка модернізаційних реформ, а також використання для цього свого ідеологічного ресурсу – державних та близьких до влади засобів масової інформації.

Використані джерела та література:

1. Гавров С. Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России / С. Гавров. – Москва : Едиториал УРСС, 2010. – 352 с.
2. Галкин А. Инновационное развитие как программа действий / А. Галкин. – Модернизация и политика в XXI веке. – Москва : РОССПЭН, 2011. – 336 с.
3. Геєць В., Гриценко А. Вихід з кризи / В. Геєць, А. Гриценко // Економіка України. – 2013. – №6. – С. 4-19.
4. Демократическая партия России. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://polpred2.narod.ru/ppm/dpr.html>.
5. Дугин А. Деконструкция демократии / А. Дугин. – Москва, 2014. – [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www/odnako.org/magazine/material/dekonstrukciya-demokratii/>.
6. Карбович В. Это сладкое слово «модернизация» / В. Карбович. – [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://charter97org/ru/news/2013/2/9/6510/>.
7. Карсавин Л. П. Основы политики / Л. П. Карсавин // Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. – Москва : Наука, 1993. – 369с.
8. Королев С. А. Круглый стол «Такие разные России» / С. А. Королев // Полис. – 2013 – №3. – С. 87–112.
9. Модернізація України – наш стратегічний вибір. Щорічне послання Президента України Верховній Раді України від 7 квітня 2011 р. – Київ : НІСД. – 2011. – 432 с.
10. Оганисян Ю. Опыт постсоветской России / Ю. Оганисян // Полис. – 2013. – №3. – С. 30 – 46.
11. Послание Президента белорусскому народу и Национальному собранию // Газета «Беларусь сегодня». – 2014. – №76 (23 апреля). – С. 1–6.
12. Послание Президента России Д. Медведева Федеральному собранию Российской Федерации. – 12 ноября 2009 года. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://news.kremlin.ru/transcripts/5979>.
13. Программа КПРФ. – Москва : Документы КПРФ, 2014. – [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://kprf.ru/party/program>.
14. Програма партії комуністів Республіки Молдова. – Кишинев : Документи ПКРМ, 2014. – [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.pcrm.md/ru/program.php>.
15. Роботязев Н., Соловьев Э. Российский консерватизм «эпохи перемен» / Н. Роботязев, Э. Соловьев // Свободная мысль. – 2013. – №6. – С. 97–110.
16. Российская демократическая партия «Яблоко». [Электронный ресурс.] – Режим доступа : http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/rossiskaya_demokratiches_kaya_partiya_yabloko/.
17. Россия : не упустить удачу (сценарии развития). – Москва : Валдай. Международный дискуссионный клуб. – 2011. – 41 с.
18. Сатаров Г. Прологомены к последней модернизации в России / Г. Сатаров // Вопросы экономики. – 2011. – №5. – С. 4–18.
19. Симония Н. А. Избранное / Н. А. Симония. – Москва : МГИМО – Университет, 2012. – 162 с.
20. Ситнянский Г. Либеральное евразийство: оксюморон или национальная идея для России // Г. Ситнянский. – Москва : Центр Востока и Запада, 2012 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mezoturasia.org/archives/8630>.
21. Суверенная демократия // Википедия, 2014. – С. 1–5. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%>.
22. Сурков В. Национализация будущего/ В. Сурков // Эксперт. – №43. – С. 1–10. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://expert.ru/expert/2006/43/nacionalizaciya_budushego.

23. Третьяков В. Суверенная демократия. О политической философии Владимира Путина / В. Третьяков. – [Электронный ресурс] – Режим доступа : [http:// www.rg.ru/2005/04/28/ tretyakov.html/](http://www.rg.ru/2005/04/28/tretyakov.html/).
24. Угода про партнерство та співробітництво / Делегація Європейської Комісії в Україні. – Київ, 1994. – 89 с.
25. Урнов М. Социальный либерализм в России / М. Урнов // Общественные науки и современность. – 2013. – №3. – С. 30–43.
26. Фокина Л. Двадцатилетняя трансформация молдавской экономики / Л. Фокина // Российский экономический журнал. – 2013. – №1. – С. 72–85.
27. Цаголов Г. Почему все не так / Г. Цаголов – Москва : Экономика, 2012. – 463 с.
28. Черданцева (Магомедова) А.М. Политические ценности современных парламентских партий: рациональный срез / А.М. Черданцева (Магомедова) // Полис. – 2013. – №.6. – С.58–59.
29. Шафаревич И. Будущее России / И. Шафаревич // Завтра – 2005. – №7. – С.8.
30. Ясин Е. Институционные ограничения модернизации, или приживется ли демократия в России / Е. Ясин // Вопросы экономики – 2011. – №11. – С. 4–24.
31. Bekus N. Struggle over Identity. The Official and the Alternative “Belarusianess” / N. Bekus. – Budapest : Central European University, 2010. – 312 p.
32. Bohdan S. The National Democratic Project on Belorussian Politics in 1989 – 1990s: Zianon Pazniak’s Version / S. Bogdan // Belorussian Political Science Review. – Kaunas : Vitautas Magnus University Press, 2011. – Vol.1. – P. 87–110.
33. Gel’man V. Party Politics in Russia: From Competition to Hierarchy / V. Gel’man // Europe – Asia Studies. – 2008. – Vol.60, №6. Цитується за: Panov P., Ross C. Sub – National Elections in Russia: Variations in United Russia’s Domination of Regional Assemblies./ P. Panov, C. Ross// Europe – Asia Studies. – 2013. – Vol.65. – №4. – P. 737–752.
34. Kornai J. Innovation and Dynamism, Interaction between Systems and Technical Progress / J. Kornai // Economics in Transition. – 2010. – Vol.18 (4). – P. 629–670.
35. Lastouski A. Russo – Centrizm as an Ideological Project of Belorussian Identity./ A. Lastouski // Belorussian Political Science Review. – Kaunas : Vitautas Magnus University Press, 2011 – Vol.1. – P. 23–46.
36. Vertrag uber die Europäische Union; Europa – Abkommen mit der Republik Polen / EG – Polen – Ungarn. – Wien-Zurich: Europa-Verlag, 1993. – 419 s.

УДК 321.64:316.422

Шморгун О.О.

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР МОДЕРНІЗАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ ВЛАДИ АВТОРИТАРНО-МОБІЛІЗАЦІЙНОГО ТИПУ

У статті розглянуто проблему політичного виміру модернізаційної моделі влади. Здійснено спробу аналізу співвідношення демократії та авторитаризму під кутом зору категорій «лідерського» та «колективного» авторитаризму. Визначено системно-типологічні характеристики авторитарного лідерства.

Ключові слова: модернізація, демократія, авторитаризм, моделі влади, авторитарне лідерство.

Шморгун А.А. Политологическое измерение модернизационной модели власти авторитарно-мобилизационного типа.

В статье рассмотрена проблема политического измерения модернизационной модели власти. Предпринята попытка анализа соотношения демократии и авторитаризма с точки зрения категории «лидерского» и «коллективного» авторитаризма. Определены системно-типологические характеристики авторитарного лидерства.

Ключевые слова: модернизация, демократия, авторитаризм, модели власти, авторитарное лидерство.

Shmorgun O. **Scientific dimension of modernization model of authoritarian-mobilization type of the authority.**

The article deals with the problem of the political dimension of modernization model of the authority. The ratio of democracy and authoritarianism from the perspective of the category of "leadership" and "collective" authoritarianism were analyzed and the systematic and typological characteristics of an authoritarian leadership were determined.

Keywords: modernization, democracy, authoritarian model of power, authoritarian leadership.

Проблема лідерського авторитаризму в сучасній політології

Переважає більшість дослідників дає негативну характеристику поняттю «авторитаризм», оцінюючи його як дещо декорований тоталітаризм: «тоталітарний режим – державно-політичний устрій, основою якого є сильна харизматична особистість (особиста диктатура), повний (тотальний), контроль партії над політичною, економічною, соціальною і духовною сферами життя суспільства, тоталітаризм є найвитонченішою формою авторитаризму» [27, с.16–17]. А. Мішин, досліджуючи політичні режими в зарубіжних країнах, прямо ототожнює фашизм у нацистському варіанті з авторитаризмом [24, с.119–125]. Сучасні українські дослідники вважають, що архаїчність авторитаризму передусім проявляється не лише у відсутності інститутів демократії, а й у військово-терористичних методах управління: «всі політичні системи, побудовані на авторитарній моделі влади, можна певною мірою вважати архаїчними, проте вони лишаться політичною реальністю, зберігаючи свої головні риси – надмірну централізацію, сувору ієрархію відносин між суб'єктами влади, пряме спирання на військово-каральний апарат» [29, с.7–58].

Інші виходять з того, що авторитаризм – це ніщо інше, як пом'якшений прихований тоталітаризм, який з часом неминуче еволюціонує у бік остаточного тоталітаризму. Представники цього підходу наголошують на тому, що авторитаризм гранично небезпечний саме своєю імітацією здатності до мобілізаційності, можливості за допомогою так званої сильної або «залізної» руки навести порядок за ситуації повної

дезорганізації суспільного організму, з мінімальними втратами провести «непопулярні», «болючі» реформи. Насправді ж, мовляв, авторитаризм, як тоталітаризм, з їх авралами і показухою завжди значно менш ефективні за поміркований демократичний розвиток, спрямований не на утопічні суперпроекти переустрою суспільства, тому демократія здатна впоратися з кризовими явищами краще за авторитаризм [28, с.446–468].

Існує версія, що «...авторитарний режим є проміжним між демократичним і тоталітарним і має тенденцію переростати і в той, і в інший» [13, с.310]. У той же час загальносвітовою тенденцією начебто є рух від авторитаризму (за С. Хантінгтоном, «недодемократії») через стан напівдемократії (за К. Джагером, «неконсолідованих автократій») до аутентичної демократії [46; 50]. Причому, головним показником демократичності, на протигау авторитарності, є можливість конкурентного вибору виконавчої влади і впливу на неї електорату [51].

Нарешті, висловлюється й думка, згідно з якою авторитарний тип влади на етапі переходу від тоталітаризму до демократії, сам не будучи демократичним, все-таки виконує певні позитивні функції: він допомагає, так би мовити, спустити тоталітарний режим «на гальмах», придушуючи найменші вияви діяльності люмпенських, «совкових» антисоціальних елементів. А. Мігранян, відрізняючи «авторитарно-тоталітарні» від чисто тоталітарних режимів, зазначає, що «...авторитарний режим в ході своєї еволюції здатен більш чи менш безболісно перейти до режиму демократичного, як це відбулося за останній час в Іспанії, Греції, Португалії, ряді інших країн» [23, с.148]. Він вважає, що країни так званої другої "хвилі" демократизації Іспанія, Португалія Греція, навіть Франція Ш. де Голля тому і мали авторитарні форми правління, що затрималась у часі, що це останні перехідні авторитарні режими в Європі, які неминуче зникнуть з розвитком західного типу демократії [23, с.148–152]. На момент написання книги автор був переконаний, що буцімто після перехідного стану, коли «хвиля демократії» остаточно накриє ще й Росію, авторитарний тип влади назавжди відійде у минуле.

Оскільки авторитарний режим за визначенням є одноосібним, Е. Тоффлер у своїй знаменитій «Третій хвилі» пише про те, що в умовах постіндустріалізму будь-які форми так званого авторитарного лідерства вже виступають мало не монархічним атавізмом: «...Сьогодні, коли ми

бачимо новий етап цивілізації, Рузвельт, Черчилль, де Голль, Аденауер (або хоча б Сталін) – «сильні» лідери індустріальних суспільств – виглядали так же недоречно і безглуздо, як Божевільний король Людвіг у Білому домі. Пошук лідерів, що володіють подібною рішучістю, зубастістю, догматизмом – чи то Кеннеді, Коннолі або Рейгани, Шираки або Тетчер – це прояв ностальгії, ...тому що «слабкість» сьогоднішніх лідерів не стільки відображення особистих якостей, скільки наслідок розпаду інститутів, від яких залежить їх влада» [31, с.635]. Впадає в око, що класик американської соціології абсолютно, на наш погляд, неправомірно ставить на одну дошку видатних політиків нашого часу і відвертих деспотів, повинних і масовому терорі проти своїх громадян.

Загалом у сучасній політології в оцінці одноосібних форм правління має місце своєрідний категоріальний хаос, який свідчить про принципову нерозробленість концепції непарламентського елітарного типу демократії, яку вивчали представники теорії еліт. А ще у 1950 р. було зроблено спробу створити фундаментальну типологію демократичних та деспотичних форм правління. Причому до останніх зараховувались «автократичні (обмежена еліта)», «тоталітарні», «диктаторські», «експлуаторські», «авторитарні», «дискриміаторські» та «тиранічні», які, по суті, виступають лише як різні форми прояву деспотичності, що скоріше ускладнює, аніж прояснює сенс понять «авторитаризм», «диктатура», «тоталітаризм» [47].

Автори фундаментальної монографії «Порівняльна політологія сьогодні. Світовий огляд» пропонують класифікаційний підхід, згідно з яким індустріально розвинені країни поділяються на демократичні та авторитарні, а авторитарні, своєю чергою, на консервативні та радикальні. До того ж, до індустріальних суспільств розрізняються як авторитарні і демократичні суспільства перехідного періоду. Причому, перші поділяються на неотрадиціоналістські, режими особистої влади, клерикально-мобілізаційні, технократично-репресивні, технократично-дистрибутивні, технократично-мобілізаційні [1, с.273–280].

З іншого боку, у представників теорії еліт з правоконсервативного табору це саме поняття набуває протилежного змісту. Його вкрай позитивно оцінюють такі відомі мислителі Е. Бьорк, Т. Карляйль, А. де Токвіль, Г. Лебон, В. Парето, К. Мангайм, М. Вебер, О. Шпенглер, К. Шмітт, Ю. Евола. Але, по-перше, ліберальна традиція пов'язана зі

звинуваченням багатьох із цих авторів мало не у нацистських вподобаннях (хоча насправді всі вони після трансформації національно-визвольної диктатури у нацизм, перейшли до опозиції цій формі тоталітаризму). А головне жоден з них, попри всі намагання поєднати політологію з теорією систем, не створив політичної теорії авторитарної влади.

Можливо, в такому випадку взагалі не варто вживати поняття «авторитаризм» у політологічних дослідженнях, знайшовши заміник дискредитованому терміну? Це важливо, зокрема, й тому, що сучасні реалії, принаймні у пострадянських країнах, оцінюються у поняттях «поставторитарний режим», «автократія», «олігархія», «керована демократія», «авторитарна демократія» і навіть «бандократія», у професійній політології визначається як монархія. І тут відразу впадають в око довільність і нечіткість критеріїв подібної класифікації.

Для характеристики політичних моделей влади різного ступеню тоталітарності традиційно вживається низка інших термінів «диктатура», «бонапартизм», «цезаризм» і навіть «гольїзм». Але подібна суб'єктивізація робить вищезгадані поняття ще більш невизначеними. Б. Мейрофф поділяє видатних американських політиків на героїв, дисидентів, аристократів і демократів [48]. Немов би герой не може бути дисидентом, або демократом, а аристократ героєм, причому, якими є ознаки елітарності і першого, і другого, абсолютно не зрозуміло.

Найбільш поширеним терміном, який претендує на комплексну оцінку так званого креативного типу лідерства, є запроваджене М. Вебером і активно вживане у сучасній політології і соціології поняття «харизма», «харизматичність». Б. Уэфлер, Дж. Канджеми, К. Дж. Ковальські розглядають декілька трактувань поняття «харизма», самі схилиючись до того, що його слід вважати «нездоровим» типом лідерства [32]. Показово, що сам М. Вебер змушений визначати запропоноване ним поняття через не менш невизначену категорію «авторитаризм»: «Харизматичний авторитет є однією з найреволюційніших сил історії, проте у чистій своїй формі він має наскрізь авторитарний, панівний характер» [9, с.167].

Системно-типологічні характеристики авторитарного лідерства

Проблему, про яку йдеться, ускладнює те, що практично всі так звані теорії управління насправді є нічим іншим, як переліком або в кращому

разі класифікацією різноманітних типів політичного лідерства в їхньому співвідношенні з різними політичними устроями, які ніколи не досягають рівня типології цих форм правління, виходячи з їхніх функціональних особливостей.

Так, Г. Щокін намагається дати визначення цілого кола понять, нерозривно пов'язаних з категорією і навіть ідеєю авторитаризму, таких, як «тоталітаризм», «диктатура», «демократія», «монархія», «цезаризм», «бонапартизм», «еліта», «вождизм», «абсолютизм», «деспотизм», «патерналізм», «трайбалізм» та ін. При цьому автор прагне системно синхронізувати політичні інституції і типи політичного управління з певними ідеологіями, соціальними ідеалами, типами культур і навіть універсальними натурфілософськими категоріями. У своїй таблиці співвідношення форм правління з іншими соціальними явищами він, слідом за П. Сорокіним, відносить так звану авторитарну демократію до перехідної форми влади одноособного типу, що спирається на орієнтований на традицію соціальний ідеал консерватизму та ідеаціональний (духовно-вольовий) тип культури [42, с.57–82]. У характеристиках авторитаризму згаданий автор гранично непослідовний, оцінюючи його то як конструктивну форму мобілізаційного лідерства, то як наближений до тоталітаризму політичний устрій [43, с.38,58–66,139].

Одну з найбільш цікавих спроб побудувати типологію лідерства, яка б поєднувала у собі загально-філософський, політологічний, психологічний підходи, свого часу здійснив відомий філософ і соціолог А. Кожев. Він прагнув синхронізувати якості лідера з парадигмальними світоглядними категоріями, які пов'язані з іменами найвидатніших мислителів. З цією метою автор формує ідеальні наскрізні архетипи політичного лідерства: «...ми прийшли до наступного висновку. Існує чотири такі, що не можуть бути зведені один до одного, типу (людської) Влади: Батька (Причина), Владаря (Ризик), Вождя (Проекція-передбачення), Судді (Справедливість). Кожному із цих типів відповідає теорія: Батька – Схоластика; Владаря – Гегель; Вождя – Аристотель; Судді – Платон» [20, с. 46-47].

Утім, не маючи «методологічного ключа» багатопарадигмальної моделі універсальної самоорганізації, яка трансформується в самоорганізацію соціологічну, економічну і політичну [40], дослідник

довільно вичленовує базові лідерські функції, через що вимушений їх конкретизувати не на системному, а на інтуїтивно-емпіричному рівні. Прив'язка типів лідерства до тих чи інших філософських вчень, відтак, також виглядає вельми абстрактною і непереконливою.

Спробуємо з'ясувати найважливіші типологічні сенси саме одноосібного типу лідерства. Сучасний класик дослідження політичного лідерства Ж.Блондель у праці «Політичне лідерство», зазначаючи, що за подібних обставин «лідерів, які бажають або можуть бути лише менеджерами, швидко скидають як непридатних» [7, с.447]. На зміну їм з неминуче приходять людина, якій обов'язково мають бути притаманні «...такі риси, як розум, самовладання, впевненість у собі, прагнення до результату, здатність до спілкування, енергійність». Вони мають бути дуже енергійними людьми, позаяк лише в такому випадку від них можна очікувати повної віддачі у розв'язанні проблеми» [7, с. 436].

Розглядаючи соціальну адаптивність у контексті загального гомеостазису, необхідно зазначити, що потреба у таких якостях лідера-керманіча (українське слово керувати похідне від «кермувати», «тримати кермо, стерно»). Ш. де Голль, за словами Ж. Блонделя, для характеристики лідера використовував термін «guide», що дослівно якраз означає «стерничий», «керманіч». Подібний тип лідерства стає особливо актуальним у кризові періоди, коли, з одного боку, різко посилюється цейтнот, з іншого, – «зволікання смерті подібне», тобто зростає небезпека у разі затримки з втручанням у хід подій, мотивованої страхом, нерішучістю або ж невмінням професійно діяти за надзвичайних обставин, чи навіть психологічними рисами характеру (точніше безхарактерності) лідера, довести справу до загрози катастрофічного розвитку подій. Тому справжній політик, головною задачею якого є вміння постійно тримати руку на пульсі того, що відбувається, бути в їхній гушавині, не може собі дозволити розкоші надто сильної відстороненості від поточних подій, у вир яких він вимушений постійно занурюватися. Згадаймо девіз Наполеона: «головне – втратити!...».

Тут на передній план виступають воля та особлива емоційна налаштованість, пов'язана з патріотичними переконаннями. «Характер, – писав Ш. де Голль у книзі «На вістрі шпаги», – це чеснота важких часів»: «Перед лицес випробувань людина із сильним характером покладається на

саму себе. Вона намагається на військові дії накласти свій відбиток, взяти на себе відповідальність, зробити дії своєю справою» [12, с.69]. У. Черчилль завжди підкреслював, що «ціна величі – відповідальність».

Втім, незважаючи на специфіку його творчої самореалізації як *протидії* загрозам, лідер-новатор завжди характеризується особливою цільністю натури і цілісністю світогляду, пов'язаними не просто зі здатністю до максимальної активності, націленістю на постійне досягнення конкретних значимих результатів, а й з далекоглядністю, яка стає можливою завдяки аналітичному і, в цілому, творчому потенціалу. Р.Емерсон цитує слова Наполеона про те, що найбільше він цінує «моральну мужність... двох годин опівночі, тобто мужність, яка потрібна за несподіваності й яка, не дивлячись на найбільш неочікувані випадки, залишає повну свободу обговорити і наважитися. ...Будь-яка обставина, – коментує далі Р. Емерсон, – залежала від вірності його міркувань, і його розрахунки мали подібність до розрахунків небесних світил» [44, с.339].

Подібна персоналізація обумовлена і певними закономірностями управлінської діяльності, коли існування одного центру ухвалення рішень обумовлює максимальну потребу швидкого розповсюдження невикривленого управлінського сигналу. Саме в цьому сенсі видатний мислитель Ж.Боден писав, що кораблем (а саме корабель традиційно є символом держави) не можуть одночасно управляти три капітани (особливо під час шторму), а Наполеон висловлював, здавалося б, парадоксальну думку про те, що один поганий полководець під час битви краще за двох гарних.

У сучасній західній політології поняття авторитаризму пов'язане з розкриттям важливих позитивних вимірів одноособового лідерства, яке може набувати характеру одноособового *і*, навіть, *одно-особистісного* провідництва. Ось чому не можна однозначно буквально, як прояв зарозумілості або навіть «комплексу Наполеона», сприймати слова самого Наполеона «Франція – це я!», або вислів де Голля – «якщо хочу дізнатись, що потрібно Франції, я раджусь із самим собою», або його ж «Я – або хаос», які аж ніяк не можна оцінювати як формування навколо себе політичного міфу, чого не розуміє багато сучасних дослідників, які самі перебувають у полоні ліберальної міфології. Насправді відчуття своєї місії не є месіанство.

Авторитаризм, диктатура, демократія: партнери чи антитепи?

Для подолання інерції нерозуміння і відчуження, породженої неготовністю пересічного загалу відмовитись від традиційних стереотипів життя, лідер має бути *само*-достатнім, *само*-стійним, *само*-відданим справі, якій присвятив життя, і, навіть, до певної міри *само*-впевненим. Має вірити у себе і свої сили, адже він часто приречений на *само*-тність і завжди повинен бути готовий витримати удар супротивників. Ось чому завжди, вислухавши поради і пропозиції навіть людей із свого найближчого оточення, справжній лідер залишає за собою право остаточного рішення і навіть часто діє, не зважаючи на рекомендації найближчих радників. Йдеться про стан, який прекрасно передає українське словосполучення *сам-один*.

Варто зазначити, що з давніх часів уявлення про здатність лідера надихати на ефективну і конструктивну дію було пов'язане з терміном «авторитаризм». Цю думку, за словами відомого французького політолога Д. Кола, цілком слушно відстоює Ж. Дюмезіль: «Етимологія підкреслює магічно-релігійний вимір цього поняття. 23 року до н. е. Сенат вперше надає Октавіану титул Августа (*Augustus*). Він володіє з цього моменту «*auctoritas*» (авторитетом), заснованим на його владних повноваженнях і на довірі до нього з боку народу та Сенату: він користується справжнім престижем, який потрібно відрізнити від *potestas* (законної влади) На думку Ж. Дюмезіля, *augustus* у Римі – це той, хто володіє «повнотою священної сили». *Auctor*, *Augustus* і *auctoritas* як і *augur*, тобто авгур (пророк), мають релігійний сенс і походять від *augeo*, що означає «примножувати», «збільшувати». В індоіранських мовах корень *aug* означає «сила», на санскриті *ojas* означає «сила богів»...» [21, с.80].

Досліджуючи індоарійські витоки терміну «авторитаризм», Е.Бенвеніст відзначає: «У якості *auctor* в усіх сферах діяльності називається той, хто «проводить в життя», «бере на себе ініціативу», першим виявляє будь-яку активність, той, хто організує, забезпечує... Первинне значення *augeo* прояснюється за допомогою *auctor* в *auctoritas*. Будь-яке слово, проголошене владою, наперед визначає певну зміну у світі, створює дещо». Йдеться «про притаманний небагатьом дар породження та – в буквальному розумінні – сотворення буття» [4, с.330].

Цілком логічно, що з античних часів префікс „авт” (рос. «аут») – «сам» і похідний від нього «авто» – «персонально», «особисто» вживався як характеристика індивідуальних і неповторних якостей людини, яка відповідає за свої дії *персонально*. «Auctor, – підкреслює Д. Кола, – в усіх галузях – це той, хто «рухає», хто бере на себе ініціативу, хто першим здійснює будь-яку акцію, той, хто засновує, гарантує і в підсумку виступає у якості «автора». Той, хто володіє авторитетом, характеризується не так силою в енергетичному смислі цього слова, як здатністю створювати щось» [21, с.80]. Д. Кола має рацію, відзначаючи, що «харизма» є антиавторитарним поняттям в тому сенсі, що передає стан жерця як пасивного ретранслятора волі богів, а не власної здатності до дії.

Термін «авторитаризм» нерозривно пов'язаний з поняттям «auctor», яке у сучасній соціології і політології передається поняттям «актор» з наголосом на першому складі, тобто дослівно – «дієвець». Авторитар – це у повному сенсі саме видатний діяч, тобто особистість з відвертою вольовою домінантою, здатністю до вчинку, якої сьогодні позбавлені навіть еліти розвинених країн. Саме у сенсі «мобільність», «акт-ивність», «вольіння» вживав поняття «ас» автор фундаментальної «Структури соціологічної дії» Т. Парсонс.

Викликає подив, що практично всі дослідники психоаналітичного трактування авторитаризму, посилаючись на А. Харент, як на одного з найбільших знавців феномену тоталітарної свідомості, залишають поза увагою, що у своїй програмній праці «Джерела тоталітаризму» вона відверто полемізує зі згаданими представниками концепції авторитарної особистості, зазначаючи, що «авторитарний режим з точки зору ставлення до свободи є протилежним тоталітарному. Він створює ієрархічно корпоративну структуру суспільства, обумовлену завданнями його мобілізації... Річ, насправді, полягає в тому, що немає ієрархії без авторитету, і що, незважаючи на численні непорозуміння щодо так званої «авторитарної особистості», принцип авторитету в усіх важливих відношеннях діаметрально протилежний принципіві тоталітарного панування» [2, с.455].

Невипадково, що той же Д. Кола на основі проведеного аналізу робить принциповий висновок про те, що необхідно не просто розрізняти, а й протиставляти політичні реалії, які визначаються поняттями

«авторитаризм» і «тоталітаризм», зазначаючи, що у випадку з авторитаризмом йдеться про певний політичний режим, а тоталітаризм – це особливий суспільний лад, що характеризується саме тотальним придушенням свободи й ініціативи людини [21, с. 80].

«Авторитаризм» – це і *авторитет*, що його має справжній лідер як у себе в країні, так і далеко за її межами, і *авторство* (тобто *неанонімність*, *відкритість* його намірів і дій як справжнього глави держави, яке неодмінно має бути зафіксоване у персонально оприлюдненій програмі дій), і *автономність* від чужорідних впливів, здатність до самостійного прийняття і реалізації доленосних для держави рішень, і, нарешті, готовність взяти на себе всю повноту відповідальності за власні дії або бездіяльність. А головне – це *автентичність*, тобто справжність, непідробленість, не імітація лідерських якостей. Отже, термін «авторитаризм» акумулює в собі важливі позитивні смисли, нерозривно пов'язані з визначенням мобілізаційно-кризового (точніше – антикризового) конструктивного лідерства не тільки у політичній, а й в інших сферах людської діяльності.

Навіть у випадку формально неконституційних дій лідера певної політичної сили некоректно відразу вести мову про перехід від авторитаризму до тоталітаризму. У випадках, коли дії глави держави виходять за межі правового поля, нерідко йдеться зовсім не про тоталітаризм, а про *диктатуру* – форму правління, яка ще до середини минулого століття оцінювалася позитивно як проміжна інституціональна ланка між *демократією* і *не демократією*. «...Верховне зібрання у великих державах у хвилину великих небезпек та смут потребує *custodes libertatis*, тобто диктаторів чи хранителів влади. Останні є, власне кажучи, тимчасовими монархами, оскільки верховне зібрання передає тимчасово їм всю повноту своєї влади...» [21, с.149].

Отже, *навіть не-демократія, якою є диктатура, ще не є антидемократією*. Надзвичайний стан у режимі диктатури часто здійснюється за законами військового часу, але навіть цей стан не означає повного беззаконня. І Ф. Франко, і А. Піночет, і Де Голль, прийшовши до влади фактично за повної відсутності правового поля, негайно починали створення нових правових підстав функціонування влади. Не забуваймо, що навіть у Стародавньому Римі диктатор – це саме одноосібний

правитель, який на дуже обмежений термін (півроку) отримує лише *тимчасові надзвичайні повноваження*. Справді, чи можна з антисоціальною люмпенською стихією або мафіозними кланами вести боротьбу лише демократичними методами, а брутальній силі протистояти несиловими методами?

За послідовного і неухильного дотримання букви закону складається парадоксальна ситуація, за якої «недоторканість конституції означає... тільки те, що кожна деталь конституційного законодавства може стати для диктатора нездоланною перешкодою у виконанні його завдання. Тим самим сенс і цілі диктатури – захист і забезпечення дії конституції в цілому – викривлюється до протилежності. Кожне окреме визначення конституційного закону стає важливіше самої конституції» [39, с. 9]. У фундаментальній праці «Диктатура» К. Шмідт доводить, що йдеться саме про той випадок та ситуацію, коли сила влади і влада сили повинні стати синонімами, а законний авторитар, що користується всенародним авторитетом і підтримкою, повинен не допустити появи у вищих ешелонах влади і бізнесу «авторитетів» «у законі». Як слушно зазначає відомий французький політолог П. Розанвалон, навіть нічний сторож повинен бути здатним затримати крадія добра, яке він стереже. Ось чому, виходячи із сутності інституту президента, всенародне обрання надає тільки президентові найвищу легітимність законодавчої і політичної ініціативи у вирішенні питань, неврегульованих чинним законодавством, включаючи право користуватися так званими невід'ємними правами (ідея невід'ємних прав як верховної юрисдикції бере свої витoki в концепції Т. Гоббса) на екстраординарні дії. Адже президент – «той, хто перебуває попереду», на передньому краї і водночас очолює рух уперед.

Відомі американські автори К. Джанді, Д. Беррі, Д. Голдман, В. Хула у книзі «Мобілізуєчий виклик демократії. Процес державного управління в США» («The challenge of democracy», у російському перекладі – «Трудним путем демократии»), зазначаючи, що однією з найважливіших функцій президента є «управління кризовою ситуацією», підкреслюють: «Час від часу президент стикається з ситуацією, коли конфлікт неминучий, або коли великий конфлікт загрожує вилитися у велику війну. Саме в цей момент застосовуються так звані невід'ємні права президента: заяви про невід'ємні права часто виникають у критичні моменти історії нації. За

часів громадянської війни, наприклад, А. Лінкольн видав цілу низку указів, які виходили за загальноприйняті межі президентської влади... Його логіка була простою: чи можна втратити націю і при цьому зберегти конституцію?... Згодом Конгрес і Верховний Суд схвалили дії Лінкольна. Це схвалення надало додаткову законність теорії невід'ємних прав, яка з часом змінила інститут президентства» [15, с.389]. Диктатура, яка у стародавньому Римі вводилася законним шляхом на певний визначений час, це – ні що інше, як аналог сучасного надзвичайного стану (Ф. Рузвельт у процесі реалізації свого «Нового курсу» 39 разів оголошував надзвичайний стан).

Невипадково М. Вебер наголошував на тому, що «...звертання до насильства та засобів примусу... притаманне будь-якому політичному об'єднанню... «Держава» якраз і є тим об'єднанням, яке володіє монополією на легітимне насильство, – інакше визначити її не можна» [9, с.449].

Витоки цього визначення містяться у формулі Т. Гоббса, заснованій на тотожності сенсу слів «влада» і «сила», або «могутність»: «...Power simply is no more, but the excess of the power of one above that of another» [49]. Перекласти цей вислів можна і як «влада є силою», і як «сила є владою», причому, обидва трактування цієї фрази у контексті розуміння феномену авторитарної влади матимуть важливі смислові відтінки. Мова тут йде не про культ сили, а про гарантії від насильства, здатність влади у разі потреби гарантувати невідворотність покарання за будь-який державний злочин.

Для здійснення ефективної диктатури, за функціонування влади режиму надзвичайного стану, режим одноосібного авторитарного лідерства є обов'язковою умовою. Без розуміння цього важливого положення порятунком не тільки України, а й Росії сьогодні неможливий. Як справедливо зазначає В. Пастухов, «політична система сучасної Росії – це «тоталітаризм навпаки». Тоталітаризм – це сваволя, зведена у закон. «Тоталітаризм навпаки» – це сваволя під прикриттям закону. У тоталітарній державі, на відміну від авторитарної, влада не домінує над суспільством, а повністю поглинає його (в тому числі за рахунок ідеологічного контролю)» [26, с. 18]. Нарешті і сучасні дослідники, здається, починають усвідомлювати, що справжній «авторитарний режим

був би сьогодні для Росії подарунком» [26, с. 15]. Більше того, і для Росії, і України була б подарунком *і справжня диктатура в тому сенсі, в якому ми не просто протиставляємо її тиранії, а й розглядаємо як найефективніший засіб боротьби з нею*. Насилля і сваволі, як показує перебіг подій в Україні, можна зупинити тільки силою!

Про цей сенс свого часу блискуче написав В.Гегель, який одним з перших спростував уявлення про макіавеллізм як брутальну тиранію, показавши, що диктатура у повному сенсі цього поняття – порятунок від тиранії: «Навіть мета Макіавелі – підняти Італію до рівня держави – сліпо відкидається тими, хто бачить в творінні Макіавелі лише заклик до тиранії... Між тим тут не може бути й мови про вибір засобів, гангренозні члени не можна лікувати лавандовою водою. Стан, за якого отрута, вбивство з-за кутка стали звичайною зброєю, не може усунутий м'якими мірама протидії. Життя на межі тління може бути перетворене лише насильницькими засобами». Диктатура як політичний інститут нерозривно пов'язана з авторитаризмом як політичним режимом: «Навряд чи буде зайвим вказати у декількох словах на те, чого зазвичай не помічають, читаючи Макіавелі; ми маємо на увазі ті воістину ідеальні якості, якими він наділяє видатного князя.» [10, с. 152].

Відомий російський мислитель і політолог І. Ільїн, який написав знакову працю з красномовною назвою «Супротив злу насильством», опозиційну до толстовської християнської тези про не супротив злу насильством, у статті «Про державну форму», перераховуючи різноманітні фактори, які повинні бути враховані при побудові особливої національної моделі влади, підкреслює: «...лише національна, патріотична, зовсім не тоталітарна, але авторитарна – така, що виховує і відроджує, – диктатура» [18, с.48].

За певних обставин авторитаризм не тільки не є недемократичною формою влади, а, якщо виходити з того, що демократія – це влада, яка захищає інтереси більшості, виступає як вища форма народовладдя! Ось чому з політологічної точки зору невірною є типологія авторитарних режимів, згідно з якою диктатура виступає як «зіпсована» форма передтиранічного типу. Ось один із взірців такого хибного підходу: «Як можна врахувати різноманітність авторитарних режимів? Принципи легітимності в них однакові, ступінь сваволі, ступінь насильства мінливі,

цілі різноманітні за своєю природою. Ці режими дуже різною мірою зіпсовані. Приблизно можна виділити три форми авторитарного правління: деспотизм, диктатура і (крайній варіант) революційна тиранія» [5, с.188].

Нерозуміння принципової різниці між авторитаризмом, диктатурою і тиранією призводить до серйозних методологічних помилок, коли на одну дошку ставляться авторитарні лідери і тирані, і тим самим фактично викривлюється елітарний вимір сучасної демократії в її персоналізованому прояві. А це, своєю чергою, гальмує усвідомлення особливостей антикризової мобілізаційної моделі влади, що для України може обернутись остаточною катастрофою.

Класичним прикладом подібного хибно зрозумілого демократизму є праця Дж. Шарпа «Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи» [38]. Автор намагається навіть ситуацію збройного повстання проти тиранічної влади звести до актів громадянської непокори, яка, до того ж, трактується у формі системи перемовин, узгоджень, поступової демократизації деспотії. Хоча громадянська непокора в гандистському розумінні пов'язана з особливим типом національно-визвольної боротьби, в якому переважає психологічний примус, але не виключається застосування і прямого насильства у формі збройного руху опору.

Відомий американський політолог Р. Даль, який висунув концепцію тотального самоврядування під назвою поліархії, неправомірно ототожнює авторитаризм і з тиранією, і з деспотизмом, підкреслюючи, що головне завдання демократії, «як уникнути авторитарного правління залишається в політиці одним з самих фундаментальних» [14, с.49]. На цій же підставі відомий дослідник Б. Ендрейн, на наш погляд, абсолютно безпідставно протиставляє, з одного боку, авторитарно-бюрократичні типи лідерства, а з іншого, – типи мобілізаційно-елітистські [45, с.43-231]. Взагалі необхідно підкреслити, що авторитаризм – це не форма державного правління, а політичний режим. Наприклад, військовий міністр Буланже, канцлер Бісмарк за німецької монархії, або Черчилль за Британської були саме авторитарними лідерами (яких, між іншим, постійно звинувачували в узурпації влади і диктаторських замашках).

Відомий дослідник психології влади С. Московічі у перших рядках «Вступу» до фундаментальної монографії «Вік натовпів» зазначає:

«Соціальні потрясіння, які по черзі сколихнули майже всі країни світу, відкрили дорогу режимам, на чолі яких стали вожді з числа авторитетів. Який-небудь Мао, Сталін, Муссоліні, Тіто, Неру або Кастро... здійснюють абсолютне панування над своїм народом... Без сумніву, чи не все одно, жити під владою якого-небудь Муссоліні або Гітлера, Тіто або Сталіна, Кастро або Піночета, або ж прямувати за Ганді або Мао» [25, с. 24–25]. Тут впадає в око те, що автор фактично не проводить різниці між тиранами і видатними політичними лідерами, в тому числі, автором концепції політичного ненасильства М. Ганді.

Із цих методологічних положень психології влади, здавалося б, логічно випливає теза про те, що сам інститут президентства в сучасній західній демократії – це свого роду релікт, пережиток абсолютизму добуржуазної доби, який не сприяє, а навпаки, гальмує процес модернізації країн, що прагнуть не тільки формально, а й реально подолати колоніальний алгоритм свого існування, що і проголошує С. Хантінгтон: «Президентство – це, по суті, єдиний приклад конституційної монархії, який зберігся в сучасному світі, а колись був розповсюджений по всій середньовічній Європі. Пізніше в XVIII і XIX ст. з'явилася нова так звана конституційна монархія, в якій «почесний» монарх царював, а не правив. Американський інститут президентства являє собою більш архаїчний тип конституційної монархії. За функціями і владою американські президенти – це королі тюдорівського типу. За своєю інституціональною роллю, як і за особистими характеристиками, Ліндон Джонсон набагато більше нагадує Єлизавету I, аніж Єлизавету II. Британія зберегла форму старої «монархії», тоді як Америка зберегла її зміст. Зараз Америка все ще має короля, тоді як Британія – лише Корону» [36, с.127–128].

Не вдаючись в історичну місію створення модерної британської держави, яку виконувала авторитарний монарх, – Єлизавета I, президенталізм – не що інше, як прихований деспотизм середньовічного взірця.

Колегіальна демократія як форма тиранії

Режим антидемократичного і антинародного у повному сенсі цього слова існування, починаючи з часів Античності і до сьогодні, багато

фахівців цілком справедливо пов'язує з терміном *тиранія*, *граничною формою прояву якої саме і є тоталітаризм*. Ідея невід'ємних прав як верховної юрисдикції бере свої витoki в концепції Т. Гоббса. Не випадково терміном «тиранія» він визначає владу, яка спирається на право безпосереднього насилля, а не на право ефективного управління державою [11, с. 539]. Ось чому не тільки ідеолог елітарності Платон, якому належать геніальні думки щодо природи авторитарного лідерства, а й прибічник демократії Аристотель в «Політиці» дає блискучу комплексну характеристику тиранії як особливого компрадорсько-мародерського режиму [3, с. 552].

Аристотель протиставляє тиранії царство як форму по суті *демократичної одноосібної влади*: «Царська влада, з одного боку, обумовлюється добровільним визнанням її, з іншого – є верховною інстанцією з найважливіших справ. А зараз багато рівних, і ніхто із них не видається настільки, щоб відповідати величі подібної влади. Тому люди добровільно такої влади не витримують; якщо ж кому-небудь вдасться захопити владу шляхом обману або насилля, то це вже вважається тиранією» [3, с. 558].

Звичайно, можуть заперечити, що особа, яка отримує величезні «невід'ємні права», може легко «зарватись», втратити почуття реальності і стати тираном. Адже, за Гегелем, пізнати межу чогось – значить її перейти. Така вкрай складна проблема справді існує. Не випадково саме поняття «тиранія» в сучасній політології залишається дискусійним [41]. Не будемо забувати, що парламентська демократія не просто неефективна у кризових станах [40]. Вона може бути не менш, якщо не більш, тиранічна за одноосібне правління, коли «декілька видів правління змагаються між собою в абсурдності свого устрою та гнобленні, якого вони примушують своїх підданих. Яких би форм вони не набували, зрештою всі вони виявляються деспотизмом і «дуже скоро перетворюються – і за зовнішністю, і за наслідками – в жорстокий та ганебний різновид тиранії» [6, с. 30].

В європейській історії Нового часу, попри сучасні ліберальні забобони, вже починаючи з перших італійських республік, виникають саме такі плутократично-кланові форми квазідемократичного правління парламентського типу італійської Республіки дожів. Провітали

плутократичні режими і за стюартівського та бурбонівського абсолютизмів реставраційного типу (включаючи французьку Директорію), в яких відверто домінував спекулятивний капітал; французьких республік з їх виразним плутократично-олігархічним забарвленням (перша, що виникла за становлення Франції як «країни рантьє», отримала вельми символічну стосовно наших сьгоднішніх реалій назву – «республіка двохсот сімей»).

Це ж стосується і російської Думи часів Першої світової війни, і української Директорії, правління яких врешті-решт завершилося через його неефективність приходом до влади більшовизму, і реакційних іспанських монархій, які вже у XX ст. породили в Іспанії кризу, яка закінчилася громадянською війною і політичним режимом генерала Франко. Веймарська республіка, яка була президентською за формою і олігархічною, антиавторитарною за змістом, також не спромоглася подолати гостру кризу, створивши передумови для конституційного приходу до влади Гітлера, а діяльність згаданої вище Третьої республіки, яку точніше було б прямо назвати плутократичною, привела Францію до національної катастрофи – поразки від німецького нацизму. Долаючи повний розклад парламентського безладдя (яке продовжувалось в Італії і після Другої світової війни), законним шляхом прийшов до влади Б. Муссоліні. Нарешті, діяльність Четвертої республіки, еліта якої, знов-таки не змогла запобігти загальнонаціональній кризі кінця п'ятдесятих років, закінчилася обранням генерала Де Голля, який встановив П'яту президентську республіку.

Саме панування олігархічного капіталу, яке відбувалося у постійній непримиренній боротьбі зі справжнім національним президентом-авторитаром Т. Рузвельтом, призвело спочатку до Великої економічної депресії в США, а згодом до світової економічної кризи, яка стала каталізатором Другої світової війни. Долав цю кризу за допомогою «Нового курсу» політичний лідер мобілізаційного типу – Ф. Рузвельт.

Щоразу свої країни рятували саме авторитарні лідери, яким здебільшого доводилося діяти у режимі надзвичайного стану. Часто-густо ці видатні особистості ставали ініціаторами формування новітніх держав модерного типу. Серед найбільш видатних з них можна згадати О. Кромвеля, Фрідріха II, Наполеона, О. Бісмарка, Ф. Рузвельта,

У. Черчілля, Ф. Франко, К. Аденауера, Ш. де Голля і ряд інших політиків Новітнього часу.

Так звані економічні дива у ХХ ст. пов'язані із стрибководібним розвитком економіки у процесі переходу до постіндустріального суспільства, а також з мобілізуючим ефектом авторитарної влади не тільки в країнах з недорозвинутою ринковою економікою, відсутністю традицій протестантської етики та вкорінених інститутів демократії і громадянського суспільства, таких як Малайзія, Сінгапур, Гонконг, Південна Корея, Китай, а й в Японії з її багатовіковою традицією західної модернізації, Німеччині за Л. Ерхарда, К. Аденауера, Франції за де Голля, Іспанії за Ф. Франко.

Деякі автори говорять про панування на етапі економічного прориву не авторитаризму, а безпосередньо диктатури. Зокрема, в главі «Азіатська модель розвитку» ґрунтовної монографії «Світова зовнішня заборгованість. Теорія і практика врегулювання» Л. Федякіна зазначає: «Дослідники стратегії наздоганяючого розвитку за моделлю «гусей, що летять», багаторазово підкреслювали важливість політичної волі, жорсткої централізації влади диктаторського типу та високопрофесійної бюрократії у здійсненні економічних реформ. У Південній Кореї військовий режим був встановлений 1961 р. і проіснував до 1987 р. На Тайвані з моменту отримання незалежності 1949 р. і до 1989 р. існувала однопартійна система, у Сінгапурі з 1959-го до 1990-го р. правляче керівництво в особі незмінного лідера партії не змінювало курсу, у Таїланді та Індонезії політична влада знаходилася в руках диктатури, в КНР фактично править одна партія. Як відомо, в Японії, до речі, як і в ФРН, реформи здійснювались в умовах окупаційного режиму» [33, с.42].

У цьому плані показово, що, проголошуючи націоналізм головним ворогом сучасної ліберальної демократії, яка начебто повинна запанувати у світі, і фактично отожднюючи його з фундаменталізмом «ранній» Ф. Фукуяма у статті «Кінець історії», яка стала маніфестом неоконсерватизму (сама ця назва має реакційний присмак, бо містить у собі натяк на те, що час надзусиль назавжди відходить у минуле), вважає останнім націоналістично-реакційним, але «пом'якшеним» авторитаризм де Голля. Завершує своє дослідження він виразною картиною панування посередності: «Кінець історії сумний. Боротьба за визнання, готовність

ризикувати життям заради чисто абстрактної цілі, ідеологічна боротьба, що потребує відваги, уяви й ідеалізму, – замість всього цього – економічний розрахунок, нескінченні технічні проблеми, підкування про екологію і задоволення найвибагливіших запитів споживача. В постісторичний період немає ані мистецтва, ані філософії, є лише музей людської історії, що ретельно зберігається» [35, с.148].

Усі вищезгадані цивілізаційні процеси не могли не вплинути на розуміння проблеми політичного авторитаризму в сучасну епоху, не привести до концептуальних коливань фахівців у цьому питанні. Зокрема, Ф. Фукуяма вимушений визнати, що можливості демократії розв'язувати проблеми, які виникають у суспільстві, далеко не безмежні. Більше того, вона програє в своїй здатності до проведення ефективного модернізаційного курсу, фактично даючи за цієї ситуації право життя і зелене світло новому типу модерного авторитаризму: «...якщо метою країни є, перш за все, економічне зростання, то по-справжньому буде не ліберальна демократія і не соціалізм ленінського або демократичного штибу, а поєднання ліберальної економіки і авторитарної політики, яку деякі коментатори назвали «бюрократично-авторитарною державою», а ми можемо назвати «ринково орієнтованим авторитаризмом» [34, с.198–199]. Не випадково і те, що однією з останніх є праця Ф. Фукуями із вельми символічною назвою «Сильна держава».

Тобто фактично навіть ультраліберальні автори під тиском історичних реалій припускають можливість ефективних ліберальних авторитарних режимів. Але за подібного підходу авторитарна система виявляється водночас демократичною й антидемократичною, а типологічні критерії стираються остаточно. Наприклад, Р.Лайкерт запропонував поділ на експлуататорські авторитарні і на доброзичливі авторитарні режими [22, с.660–662].

Інституційне забезпечення авторитарного лідерства

Новоцінна демократія – це далеко не тільки інститути і процедури. Це передовсім здатність влади реалізовувати інтереси переважної найбільш соціально активної частини суспільства і нейтралізувати маргінальні і ворожі елементи. Цікаво, що С. Хантінгтон фактично вторить К. Шмідту, визнаючи, що парламентаризм з його культом

легальності цілком може бути, спрямований не на модернізацію, а на регламентацію і збереження існуючого «статусу кво», що притаманно, в тому числі, стагнаційному типу капіталізму. Більше того, він оцінює такий парламентський олігархізм як антипод ефективній президентській владі саме деголлівського типу в моральних категоріях: «Функція уряду – правити. Адже слабкий уряд, який не має авторитету, не в змозі виконувати свою функцію і аморальний в тому ж сенсі, що і продажний суддя, солдат-боягуз, або вчитель-невіглас. Моральні засади політичних інститутів мають витоки у потребах людей у складних суспільствах» [36, с.46].

Справжня легітимність вимагає від політичного діяча максимального прояву ініціативи, креативності, а, значить, і неповторності власної індивідуальності, без якої він просто не зможе досягти значущих результатів у державотворенні. Тому не випадково, що в процесі реальних реформ Т. Рузвельт, Ф. Рузвельт, У. Черчіль, і Ш. де Голль виходили за межі своїх офіційних повноважень, запроваджуючи елементи прецедентного права (наприклад, трактування Ш. де Голлем положення про референдум як права глави держави на його оголошення або запровадження Ф. Рузвельтом протягом шести років «Нового курсу» надзвичайного стану тридцять дев'ять разів [30, с.135].

За граничної невизначеності і складності ситуації, що завжди притаманна кризовому стану, політична діяльність ніколи не може бути до кінця регламентована законодавчо. Справжній глава держави неминуче повинен апелювати до совісті громадян, переконаності, сумління, почуття обов'язку і навіть відчуття власної правоти.

Навіть офіційно *легалізовані* через виборчу процедуру політики можуть проявляти (і дуже часто проявляють) нездатність виконувати офіційно покладені на них обов'язки, демонструють «невідповідність займаній посаді» навіть не через власну несумлінність або, тим більше, прагнення лише імітувати виконання покладених на них посадою обов'язків, а через нездатність проявити належну ініціативу та креативність, внаслідок чого відбувається відхилення реально існуючого політичного режиму від офіційної форми політичного правління тепер уже в негативний бік, що проявляється насамперед у нездатності існуючої

політичної системи ефективно розв'язувати проблеми, які перед нею постають.

Показово, що за обставин, які вимагають від лідера конструктивного перевищення службових повноважень *в інтересах* справи, його недостатня рішучість, пасивність, зацикленість на процедурі і букві закону коштом його духу, знов-таки, оцінюються передусім у морально забарвлених категоріях. В такому випадку говорять про злочинно-аморальну бездіяльність, безініціативність, зволікання, врешті-решт політичний злочин, який завжди важко кваліфікувати з позицій чисто юридичних (звідсіля виключна складність проблеми розроблення ефективної процедури імпичменту, який має базуватись на принципі плебісцитарності [40, с. 324–328]). Саме така здатність, взявши ініціативу на себе, тимчасово зменшивши права і свободи заради головного виміру свободи – захисту життя, і пов'язана з поняттям авторитаризму.

Варто наголосити на тому, що *саме моральна легітимація влади, заснована на внутрішній готовності всіма силами підтримувати запропонований нею курс, антикризову програму дій, гранично актуалізується у важкі кризові часи*. І в цьому плані витіснення в межах неолібералізму з політики так званих ірраціональних, тобто, по суті, емоційно-вольових ціннісних мотивацій, намагання зняти проблему співвідношення права і моралі, політики і моралі шляхом граничної інструменталізації всіх механізмів влади, в принципі викривлює суть демократії як народовладдя, тобто влади, яка не тільки «наймається» для тимчасового виконання певних повноважень, а служить народу і спирається на нього у своїй діяльності.

Це саме той випадок, коли *принципово неможливе зведення посадових осіб, речників, функціонерів, виконуючих обов'язки, одним словом веберівських раціональних бюрократів до особистостей, лідерів, провідників авторитарів* в антиліберальному значенні останнього поняття. А тому на етапі складних модернізаційних перетворень має панувати принцип: «не людина для посади, а посада для Людини». За такої ситуації Закон вже виступає не тільки як припис, норма, положення, директива, а як внутрішнє покликання; не зовнішній, а внутрішній обов'язок (за І. Кантом моральний імператив у собі).

Закономірно, що уже принаймні більш як десять років неоліберальна концепція правової держави, в основу якої покладено принципи формальної, або процедурної демократії з його переважно кількісним критерієм рівня демократії – права обирати і бути обраним, гарантованої рівності прав і свобод, нарешті, рівності стартових можливостей у досягненні життєвого успіху – переживає гостру кризу. Адже з позицій природного права іншим не менш важливим виміром соціального буття є якісна нерівність між тими, кому *гарантуються* права і свободи і тими, хто, нерідко з ризиком для життя, *готовий їх гарантувати*, між правом обирати і правом на вибір справді найбільш гідних тощо.

Навіть найвища легальність, здобута під час всенародних виборів з необхідністю передбачає неминучу формалізацію – «узаконення» – повноважень, яке, так чи інакше, підводить особистість видатного політика, потреба в яких насправді буде залишатись допоки існуватиме людство, під спільний знаменник посадових або службових обов'язків. Не випадково найбільш послідовна президентська модель демократії передбачає досягнення найвищої легальності Глави держави за рахунок його всенародного обрання. І в цьому плані дуже показово, що радянська традиція пов'язана з негативним ставленням до президентської форми правління: «За радянського періоду президентура вважалась атрибутом «буржуазної держави» і тому зазвичай трактувалась негативно» [37, с.332].

Тому виникає питання, чи можливо інституціоналізувати у певних формальних процедурах ціннісно-моральний вимір влади і навіть її авторитарний компонент, збалансувати рівень повноважень та контроль за їх перевищенням відповідальністю «офіційної» посадової особи. Адже у протилежному випадку реальною стає небезпека перетворення диктатури в безконтрольну тиранію. Так, але такі політичні технології та інститути будуються саме на усвідомленні нетотожності ліберального трактування демократії, виборності та підпорядкованості влади як *справжнього народовладдя, яке забезпечується здатністю цієї влади реально захищати загальнонаціональні інтереси.*

Особливо важливо, щоб існувала симетрія між повноваженнями Глави держави і ретельно розробленими процедурами його відповідальності. «Але президентське правління необхідно поставити на його власні демократичні засади. ...Необхідно попіклуватися про те, щоб

рейхс-президент за кожної спроби зазіхнути на закони або перейти до самовладного управління завжди бачив перед очима «шибеніцю і мотузку» [8, с.400], – зазначав М. Вебер. У зв'язку з цим існуючі механізми блокування повноважень через розділеної систему «співіснування», внаслідок якої Президент не має своєї більшості у парламентській коаліції, а за чинною французькою Конституцією і підпорядкованого йому прем'єр-міністра, є не тільки неефективною, а й небезпечною в кризові періоди в силу зниження де-факто можливостей глави держави впливати на процес управління державою.

Виходячи із загальної логіки функціонування повноцінного інституту президенталізму, було б доцільно запровадити процедуру, згідно з якою у разі висловлення вотуму недовіри прем'єр-міністру Президент зобов'язаний, замінивши декількох міністрів із попереднього кабінету, *персонально очолити уряд*. І це цілком логічно, адже саме винесення вотуму недовіри вже свідчить про наростання негативних тенденцій в країні і втрату виконавчою владою управлінської ефективності, а, значить, проблема стабілізації ситуації вже стає не тактичним, а стратегічним завданням, тобто виходить за межі компетенції прем'єр-міністра. Зрозуміло і те, що у разі нездатності і надалі ефективно керувати країною, глава держави самим актом перебирання на себе повноважень глави уряду підставляє вже себе під пряму загрозу дострокового припинення повноважень шляхом оголошення йому імпичменту.

Крім того, законодавчий орган повинен отримати право заблокувати здійснення процедури оголошення надзвичайного стану, якщо проголосує проти його введення трьома чвертями складу нижньої і двома третинами складу верхньої палати.

Згідно з основним принципом тимчасового отримання мандату на суверенітет на всенародному референдумі, оголошеному з ініціативи Сенату, через висловлення народної недовіри може бути оголошений імпичмент Президенту, підставою для якого є політична відповідальність, тобто нездатність або небажання з боку глави держави виконувати свій конституційний обов'язок – відстоювати національні інтереси держави (з можливим наступним настанням кримінальної відповідальності після відсторонення від влади). Про необхідність саме політичної відповідальності Президента, яка передбачена уточненим положенням про

імплімент чинної французької конституції писав ще А.Гамільтон у знаменитому «Федералісті».

Нарешті, найбільш радикальні форми боротьби з проявами антинародної тиранії також логічно випливають з самого поняття народного суверенітету, вищим носієм якого є народ. Цей органічний зв'язок між суверенністю особи і держави зафіксовано і в статті 5 чинної Конституції України: «Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Згідно з цим основним принципом демократії, громадяни отримують право розірвати власну соціальну угоду з владою, яка втратила кредит їхньої довіри, в тому числі і шляхом застосування різноманітних форм громадянської непокори аж до організованого опору її злочинним діям.

Уже Дідро та Д'Аламбер у своїй «Енциклопедії» осмислюють якісно новий щодо будь-яких форм деспотії суспільний лад, у статті з назвою «Тиранія» зазначається: «...народи не зобов'язані чекати, поки самодержавці повністю викують кайдани тиранії і зроблять неможливим будь-який опір. Народ може виступити з розгорнутими прапорами проти злочинів тиранії» [19, с.195].

Ось як звучить це положення у Декларації незалежності США, першому державному акті сучасної західної демократії: «...Коли довгий ряд зловживань і насильств, незмінно ставлячи все ту ж мету, виявляє намір підкорити людей абсолютному деспотизмові, то їхнє право, їхній обов'язок скинути такий уряд і встановити нових стражів для своєї майбутньої безпеки» [16, с.56]. Пізніше вже у знаменитій «Декларації прав людини і громадянина», тій самій, де у статті 3 зазначалося, що «джерело всієї верховної влади є в нації», серед основних і невід'ємних прав людини визначалися «свобода, власність, безпека і опір гнобленню».

Отже, за тим же принципом, за яким народ у якості носія Верховної влади і суверенітету, тобто маючи право зміни навіть Основного Закону, надає Главі держави невід'ємні права захисту власного суверенітету, також виходячи за межі конституційного поля і робить його сувереном, повноправним володарем всієї повноти влади, саме народ залишає за собою право у разі появи небезпеки зловживання президентом своїми повноваженнями відібрати у нього суверенітет, розірвати суспільну угоду силою, що передбачає як різноманітні форми громадянської непокори, такі

як страйк і навіть збройне повстання. Йдеться про ситуації виникнення тиранії, яка складає загрозу для життя не тільки у формі прямого терору, а й гуманітарної катастрофи, викликаної діями влади.

Сутність інституту президенталізму мають складати симетрично розташовані механізми плєбісцитарності, які надають главі державі можливість зберігати обрану стратегію розвитку і водночас блокують спроби узурпації влади: право глави держави оголошувати референдум з приводу важливих законів, в тому числі законопроектів, заблокованих парламентом (як це передбачає чинна французька Конституція); право президента підтверджувати свої повноваження на референдумі; право народу через референдум винести вотум недовіри главі держави (імпічмент); нарешті, право через референдум ініціювати зміни до Основного Закону, а у разі потреби захищати його силовими засобами.

Отже, метою дослідження було спростування ліберально-консервативних забобонів стосовно феномену авторитаризму як однієї з найважливіших складових сучасної демократії і механізмів конституційного забезпечення функціонування режиму антикризового мобілізаційного типу. Більше того, побудова моделі президенталізму, максимально адекватної авторитарному типу лідерства є вкрай актуальною не тільки для України, що вже фактично перебуває у стані чергової Руїни, а й для розвинених країн Заходу і Сходу, перед якими все реальніше є загроза входження в стан колапсу, обумовленого економічною, екологічною, демографічною, управлінською кризою.

Використані джерела та література:

1. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор / Г. Алмонд, Б. Пауелл, К. Стром, Р. Далтон. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
2. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арндт. – К. : Дух і літера, 2002. – 362 с.
3. Аристотель. Сочинения в 4-х томах. Т. 4 / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
4. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. Т. II / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.
5. Бенетон Ф. Введение в политическую науку / Ф. Бенетон. – М. : Издательство «Весь Мир», 2002. – С. 3–67.
6. Бёрк Э. Правление, политика и общество / Э. Бёрк. – М. : «КАНОН-прес-Ц», 2001. – 480с.
7. Блондель Ж. Политическое лидерство / Ж. Блондель // Психология и психоанализ власти. – Самара, 1999. – Т.1. – С. 395–470.
8. Вебер М. Политические работы (1895–1919) / М. Вебер. – М. : Практикс, 2003. – 424 с.
9. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К. : Основи, 1998. – 534 с.

10. Гегель Г.-В.-Ф. Политические произведения / Г. В. Ф. Гегель. – М. : «Наука», 1978. – 438 с.
11. Гоббс Т. Сочинения в двух томах / Т. Гоббс. – М. : «Мысль», 1991. – Т.2, – 732 с.
12. Гольш Ш. де. На острие шпаги / Ш. де Голь. – М. : Издательство «Европа», 2006. – 227 с.
13. Григонис Э. Конституционное право зарубежных стран / Э. Григонис, В. Григонис. – С-Пб. : Питер, 2002. – 414 с
14. Даль Р. О демократии / Р. Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
15. Джанда К. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / К. Джанда, Д.М. Бери, Д. Голдман, К.В. Хула. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2006. – 655 с.
16. Джеферсон Т. Декларация независимости / Т. Джеферсон // Невичерпність демократії. – К. : «Український письменник», 1994. – С. 56–60.
17. Энциклопедія політичної думки. – К. : Дух і Літера, 2000. – 472с.
18. Ильин И.А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России. Статьи 1948–1950 годов в 2-х т. Т.2 / И.А. Ильин. – М. : МП «Рарог», 1992. – 272 с.
19. История в энциклопедии Дидро и Д'Аламбер. – Ленинград : «Наука», 1978. – 312 с.
20. Кожев А. Понятие власти / А.Кожев. – М. : Праксис 2006. – 182 с.
21. Кола Д. Политическая социология / Д. Кола. – М. : Издательство «Весь мир», «ИНФРА-М», 2001. – XXII, 406 с.
22. Маршев В. История управленческой мысли / В. Маршев. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 731 с.
23. Мигранян А. Россия в поисках идентичности (1985-1995) / А. Мигранян. – М. : «Международные отношения», 1997. – 416 с.
24. Мишин. А. Конституционное право зарубежных стран / А. Мишин. – М. : Белые альвы, 1998. – 447 с.
25. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи. – М. : «Центр психологии и психотерапии», 1996. – 478 с.
26. Пастухов В.Б. Просвещенный авторитаризм и независимость суда (возрождение консервативной утопии) / В.Б. Пастухов // Общественные науки и современность. – 2010. – №2. – С. 14–32.
27. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні. – К. : «Либідь», 2000. – 439 с.
28. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга. Держава і суспільство. – К. : Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. — 584 с.
29. Проблеми модернізації політичних систем сучасності. – Харків : «Право», 2008. – 317 с
30. Разделенная демократия. Сотрудничество и конфликт между Президентом и Конгрессом. – М. : «Прогресс», 1994 – 416 с.
31. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : ООО «Фирма Ц «Издательство АСТ», 1999. – 781 с.
32. Уэфлер Б. Стиль руководства: Здоровый противовес нездоровому / Б. Уэфлер, Дж. Канджеми, К. Дж. Ковальски // Психология современного лидерства : Американские исследования. – М. : Когито-Центр, 2007. – С. 136-161.
33. Федякина Л. Мировая внешняя задолженность: теория и практика урегулирования / Л. Федякина. – М. : «Дело и Сервис», 1998. – 304 с.
34. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ: Ермак, 2005. – 588 с.
35. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – №3. – 1990. – С.134-148.
36. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-традиция, 2004. – 480 с.

37. Шаповал В. Сравнительное конституционное право / В. Шаповал. – К. : ИД «Княгиня Ольга», 2007. – 416 с.
38. Шарп Дж. Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи / Дж. Шарп. – Львів : Сполом, 2004 – 84 с.
39. Шмитт К. Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы / К. Шмитт. – С-Пб. : «Наука», 2005. – 326 с.
40. Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні / О. Шморгун// Феномен інновації: освіта, суспільство, культура. – К., 2008. – С. 305-417.
41. Штраус Л. О тирании / Л. Штраус. – С-Пб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – 327 с.
42. Щокін Г. Закони соціального розвитку і управління / Г. Щокін. – К. : МАУП, 2006. – 189 с.
43. Щокін Г. Основи політичної науки / Г. Щокін. – К. : МАУП, 2006. – 183 с.
44. Эмерсон Р. Нравственная философия / Р. Эмерсон. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2001, – 384 с.
45. Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч. Эндрейн. – М. : Издательский дом «ИНФРА-М», «Весь Мир», 2000. – 320 с.
46. Jagers K. Tracking Democracy's Third Wave with the Polity III Data / K. Jagers, T. Gurr // Journal of Peace Research. – 1995. – Vol.32. – № 4. – P. 479–481.
47. Lasswell H. D. Power and society : a framework for political inquiry / H. D. Lasswell, A. Kaplan. – New Haven, Conn. : Yale University Press, 1950. – P.230–240.
48. Miroff B. Icons of Democracy. American Leaders as Heroes, Aristocrats, Dissenters and Democrats / B. Miroff. – New York : Basic Books A Division of Harper Coollins Publishers, 1993. – 483 p.
49. Hobbes T. The Elements of Law Natural and Politic / T. Hobbes. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitution.org/th/elements.htm>.
50. Huntington S. Democracy's Third Wave/ S. Huntington// Journal Of Democracy. – Spring, 1991. – P. 208–279.
51. Huntington S. Ungovernability of Democracy / S. Huntington // Democracy in the 1990s. A special issu of «Global Issues in Transition». – 1994. – №6.

УДК 94(47): 316.323

Набока С. В.

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

У статті проаналізовано особливості соціально-економічних та суспільно-політичних процесів у пострадянських країнах європейського простору. Визначено чинники, що обумовили закономірність протистояння президентів та парламентів, виникнення регіональних конфліктів, закріплення при владі представників адміністративно-бюрократичної еліти, «олігархізацію» соціально-економічного та суспільно-політичного життя, соціально-економічну деградацію та відмову держави від соціальних зобов'язань.

Ключові слова: президент, парламент, політична криза, олігарх, монополія, сировинна економіка, президентсько-парламентська республіка, регіональний конфлікт.

Набока С.В. **Особенности общественно-политического и социально-экономического развития европейских государств постсоветского пространства.**

В статье проанализированы особенности социально-экономических и общественно-политических процессов в постсоветских странах, европейского пространства. Определены факторы, обусловившие закономерность противостояния президентов и парламентов, возникновения региональных конфликтов, закрепление у власти представителей административно-бюрократической элиты, «олигархизацию» социально-экономической и общественно-политической жизни, социально-экономическую деградацию и отказ государства от социальных обязательств.

Ключевые слова: президент, парламент, политический кризис, олигарх, монополия, сырьевая экономика, президентско-парламентская республика, региональный конфликт.

Nabokov S. Features of social, political and economic development of european countries of former Soviet Union area.

In this article the peculiarities of socio-economic and socio-political processes in the European post-soviet states are analyzed. It is determined factors caused regularities of president-parliament confrontation, regional conflicts occurrence, fixing at power of administrative-bureaucratic elite representatives, "oligarchization" of socio-economic and socio-political life, socio-economic degradation, state refusal of social obligations.

Keywords: president, parliament, political crisis, oligarch, monopoly, raw-material economy, presidential-parliamentary republic, regional conflict.

Після розпаду Радянського Союзу складний та суперечливий розвиток нових незалежних держав викликає багато питань у громадськості та науковців. Якою мірою закономірними є особливості соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, що переживають країни пострадянського простору? Що в них спільного? Що відмінного? Якими є подальші перспективи кожної з них? Дослідженням вищезазначених проблем присвячені праці таких дослідників, як: Г. Касьянов [10], В. Гельман [5], Т. Орлова [15], М. Білецький [2] та ін. Вивчення загальних закономірностей та особливостей розвитку колишніх радянських республік потребує додаткового вивчення.

Метою даної статті є спроба висвітлення закономірностей розвитку європейських країн пострадянського простору, що мають спільні політико-історичні, національно-етнічні та культурно-релігійні риси, в роки незалежності. Йдеться про Україну, Росію, Білорусь, Молдову.

Аналізуючи соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток пострадянських країн європейського простору, можна виділити основні спільні ознаки притаманні їм у перші десятиріччя незалежності. Так, у політичній сфері, в перші роки самостійного життя цих держав для

всіх них було характерним протистояння державних інститутів президента та парламенту.

Найбільш показово це явище проявилось у Російській Федерації, де у 1993 р. дійшло навіть до збройного конфлікту між президентом Б. Єльциним та російським парламентом. У республіці Білорусь президент О. Лукашенко в 1995–1996 рр., змагався з власним парламентом (боротьба закінчилася його повним підпорядкуванням О. Лукашенкові) [15, с. 120]. В Україні це протистояння найяскравіше виявилось у боротьбі Л. Кучми і Верховної Ради за ухвалення Конституції, перетворення України на президентсько-парламентську республіку, створення Адміністрації Президента та призначення президентських креатур на посади спікера та прем'єр-міністра, отримання Л. Кучмою, завдяки проведеному референдуму широких владних можливостей.

Боротьба президентів та вищих законодавчих органів влади закономірно закінчувалась перемогою Президента. Щоправда, у різних країнах, в залежності від місцевих особливостей і політико-економічних реалій, були відмінності як у часі, який потребував місцевий президент для перемоги, так і в тривалості його домінування над парламентом.

Загалом описані процеси у розвитку пострадянських держав визначалися тим, що в останній період перебудови на хвилі «демократизації» величезну роль і повноваження в суспільно-політичному житті республік СРСР відігравали Ради. Іншим визначальним чинником була відсутність юридично оформленого розподілу компетенції і повноважень між гілками влади та загалом чіткого законодавства, адекватного реаліям нового суспільного устрою та розстановці політичних сил. Новостворені незалежні країни послуговувалися сумішшю з діючих колишніх радянських конституцій та окремих прийнятих нових законодавчих актів, що додавало хаосу в юридично-законодавчому полі [6, с. 101]. В умовах зміни соціально-економічного та політичного ладу, інформаційному сум'ятті та бажанні нових соціальних груп отримати владу та власність така боротьба ставала глибоко закономірною.

Перемога «президентської вертикалі» над «законодавчо-представницьким органом» була закономірною. З одного боку, на користь першої грав запит більшості суспільства на «тверду руку», яка видавалася панацеєю від економічних злиднів, адміністративного розвалу,

розчарування населення у «безвідповідальних демократах» та зростанні злочинності. З іншого боку, перемога «президентської гілки влади» зумовлювалася бажанням нових економічних власників забезпечити «прихватизовану» власність, а з боку ліберально-демократичної інтелігенції та владної еліти – необхідністю провести «капіталістично-демократичні реформи», захиститися від «комуністичного реваншу» та соціального вибуху невдоволеного народу. До того ж, інститут президента у боротьбі з парламентом мав можливість спиратися на організовані й професійні військові та силові структури, кваліфікований адміністративно-бюрократичний апарат.

Іншою спільною рисою в розвитку нових європейських країн пострадянського простору було збереження при владі, принаймні на 70%, представників колишньої радянської партійної номенклатури (ще приблизно тридцять відсотків сучасної владної еліти цих країн складають вихідці з кіл ліберально-демократичної та національної інтелігенції, а також представники кримінального світу). [4, с. 211].

Головними факторами, що сприяли консервації такого становища були: наявність у партійної еліти організаційного, владного, силового, адміністративного та фінансового ресурсу, її організованість та єдність. А головне – «осідлання» її представниками, виходячи з власних інтересів отримання влади та власності, національно-визвольних процесів в своїх республіках. Крім того, збереженню компартійної еліти у владі, сприяли її пристосуванство та готовність на поступки задля досягнення компромісу з національно-демократичною інтелігенцією. Позиція «демократів» обумовлювалася спільністю інтересів з партійною елітою щодо розвалу СРСР та здобуття незалежності своїх республік, небажанням та невмінням лібералів займатися адміністративно-економічними питаннями, поступками національній інтелігенції з боку партійної еліти у зовнішній сфері прийняття атрибутики державних інститутів, страхом націонал-демократів перед можливими кривавими ексцесами та суспільними збуреннями у разі відкритого протистояння з партелітою [14, с. 66].

Типовим явищем, характерним для розвитку нових незалежних держав, був прихід у другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. до влади представників адміністративно-бюрократичної еліти та силових структур (В. Путін в РФ, Л. Кучма в Україні, О. Лукашенко в Білорусі). Це

свідчить про детермінованість подібних процесів, які пояснювалися запитом суспільства на «сильну руку, що наведе лад» і розчаруванням населення у можливостях нових демократичних інститутів; страхом еліти й олігархів перед соціальним вибухом, реваншем комуністів чи виступом націонал-радикалів; усвідомленням небезпеки дезінтеграції новостворених країн та поширення в них національно-регіональних конфліктів; потреба олігархів в арбітрі й модераторі, який би забезпечував захист отриманої ними власності й дотримання правил гри «за поняттями» [11, с. 75].

Приходу до влади бюрократично-силових структур, сприяла підтримка Заходом міцної президентської влади адміністративного апарату як уособлення «стабільності, єдності й керованості». Західні країни та міжнародні організації, розуміючи деструктивність процесів розпаду й національних конфліктів в республіках насичених ядерною зброєю та АЕС, не мали бажання витратити колосальні кошти, політичні й військові зусилля на допомогу населенню та новим країнам при неминучій гуманітарній катастрофі. Не кажучи про те, що це ставало б негативною рекламою «нового демократичного устрою», який, до речі, формувався в цих республіках за західними рецептами.

Політичному та економічному істемблшменту Заходу було простіше мати справу з одним прогнозованим (й по можливості прирученим та контрольованим) центром влади в нових країнах, ніж морочитися з можливим адміністративним хаосом, нафаршированим зброєю з потенціалом національних і регіональних війн та техногенних катастроф. До того ж, за наявності в колишніх радянських республіках стану воєнних конфліктів, державного розпаду й гуманітарної катастрофи не лише зростали ризики розповзання ядерної зброї й інших загроз, але й за ускладнювалися можливості максимально ефективного викачування фінансово-матеріальних ресурсів і використання місцевих широких ринків збуту для західної економіки.

Головним чинником, що зумовив здобуття владних висот у новостворених незалежних країнах бюрократично-адміністративною верствою, став високий рівень консолідованості чиновного класу, наявність у нього організаційно-силового та владно-політичного ресурсу, а також роз'єднаність та конкуренція серед представників нових суспільних груп – ліберально-демократичної інтелігенції та олігархів.

Спільними для нових незалежних держав стали такі явища, як обвал економіки, масове безробіття, невиплати зарплат бюджетникам, захмарний рівень інфляції, банкрутство підприємств, всеохоплююча корупція, судове свавілля, поширення злочинності, глибока фрустрація суспільства, моральна деградація населення, розчарування людей як у комуністичних, так і в нових «західних» ідеалах та цінностях, шалена динаміка зростання смертності й спад народжуваності, сумнівна першість за показниками самогубств, убивств, абортів, повернення нібито подоланих захворювань: туберкульозу і поліомієліту, а також розповсюдження СНІДу, масового пияцтва та зростання наркоманії і токсикоманії, високий рівень імміграції [13, с. 198; 19, с. 78].

Характерним стало явище розриву єдності поколінь у суспільствах цих країн, оскільки старше покоління втратило авторитет і свої позиції фактично у всіх сферах життя: в економічній – в результаті знецінення заощаджень та банкрутства підприємств; в соціальній – навички, кваліфікація та соціальні здобутки старшого покоління виявились у значній мірі непотрібними; у суспільно-моральній – колишній суспільний лад та його здобутки, який уособлювали представники старшого покоління, було дискредитовано, та й загалом досвід та знання «стариків» виявились незатребувані, адаптивні можливості знижені, владні позиції підірвані [17, с. 75].

В ситуації падіння економіки, наростання соціальної катастрофи, адміністративного розвалу, розпалювання національних та регіональних конфліктів, масового зубожіння населення й розчарування людей у нових демократичних інститутах ще одною спільною рисою для нових незалежних країн став реванш комуністичних та «лівих» рухів у другій половині 1990-х рр.

Так, у Росії Російська комуністична партія у 1996 р. ледве не виграла вибори; в республіці Білорусь президент О. Лукашенко прийшов до влади значною мірою на хвилі «лівих» настроїв та сподівань населення; в Україні на президентських виборах 1999 р. лідер комуністів П. Симоненко, маючи серйозну підтримку суспільства, змагався у другому турі з діючим президентом Л. Кучмою; подібні процеси були характерні і для Молдови [16].

Криваві регіональні та національні конфлікти, що мали чи мають місце в цих країнах (в РФ на Кавказі, в Україні на Донбасі, в Молдові у Придністров'ї) також визначають подібність розвитку в пострадянський час, притаманну цим державам [18]. Детермінованість подібних явищ породжена як особливостями не надто продуманого й цивілізованого «розлучення» колишніх республік при розвалі СРСР, регіональними й національними протиріччями в цих державах, що після розпаду Радянського Союзу, в умовах соціально-економічного розвалу, ідеологічно-культурної кризи та зміни суспільно-політичного устрою неминуче мали загостритися; а головне – використанням та розпалюванням цих національних та регіональних протиріч елітою нових держав, як засобу боротьби за владу, відволікання власного населення від внутрішніх проблем та консолідації його навколо існуючих режимів.

Загальною рисою для всіх новостворених держав виявилася «олігархізація» соціально-економічного та суспільно-політичного життя. Схожість непрозорих, шахрайських, часто незаконних процесів «прихватації» державної власності для «обраних» зумовили формування в цих країнах соціальної структури з переважаючою часткою бідного населення (близько 85%), ліквідацію соціальних ліфтів, малою вагою середнього класу, залежністю дрібного та середнього бізнесу від чиновництва, монополізацію економіки, наявність не прозорих економічних практик (більше половини економіки перебуває в «тіні»). Реальна влада (попри демократичний антураж), знаходиться в руках соціальної страти, представники якої концентрують фінансові та владні ресурси, навіть не приховуючи цього й не озируючись на заборону такого становища формальним законодавством [7].

Становлення нового суспільно-політичного устрою, за умов схожих в цих країнах економічних, соціальних та культурних основ, детермінували подібність і адміністративно-політичних процесів, що відбувалися в колишніх радянських республіках. Це проявилось в постійній боротьбі новоутворених регіонально-олігархічних та адміністративно-бюрократичних кланів за владу та ресурси [8, с. 175]. У Росії у центрі такої боротьби опинилося протистояння «пітерського» та «московського» угруповань олігархічно-бюрократичної еліти (в якому гору взяли «пітерські» на чолі з В. Путіним). В Україні боротьба

донецького, дніпропетровського та київського бюрократично-регіональних олігархічних кланів супроводжувалася «революціями» й періодичним утвердженням при владі представників того чи іншого угруповання і витісненням на периферію, чи навіть репресіями проти тих що програли.

Спільним для пострадянських країн європейського простору є компрадорський та сировинний характер економіки та соціального розвитку [20, с. 68]. Якщо російську економіку фахівці характеризують як економіку «сировинного прокляття», що ґрунтується на викачуванні та продажу за кордон природних ресурсів (нафти, газу, металів, лісу) [21, с. 399] то економіка українська – це економіка «транзитного прокляття», що має за основу паразитування на «газовій трубі», використання контрабандних практик, продаж металу, вугілля, продовольства. Всі інші товари потрібні для еліти імпортуються з-за кордону. Наука та індустрія не потрібні ані такій економіці, ані еліті. Наукоємні галузі не витримують закордонної конкуренції, не дають швидкого прибутку, потребують вкладання коштів і утримування освітньої й медичної сфери. Країна стає економічно та політично не самостійна.

Однак, еліту це не турбує, бо «зароблені» на Батьківщині гроші вона тримає за кордоном, не вкладаючи в економіку власної країни. Фактично для політичної еліти країн, про які йдеться, їхня Батьківщина є лише «полем для заробітку», своє майбутнє та майбутнє своїх сімей вони пов'язують із зарубіжним життям, купуючи там нерухомість, навчаючи там дітей та тримаючи свої капітали за кордоном [12].

За наявного соціально-економічного устрою більшість населення стає практично непотрібною. Люди, в якості учасників виробництва не потрібні у великій кількості для сировинної ресурсної економіки (достатньою є обмежена кількість працівників, зайнятих у видобувних та транспортних галузях). В якості споживачів така кількість населення також зайва, оскільки неплатоспроможна (за умов деіндустріалізації та згорання науки, освітньої й медичної сфери кількість робочих місць неухильно скорочується). Населення стає не лише зайвим, але й затратним для еліти. Його потрібно утримувати (платити пенсії, фінансувати соціальні програми, медичну, освітню сфери, «купувати голоси», маніпулювати «революціями»). Населення, що має високий рівень освіти, свідоме своїх прав та «розбещене» як соціальною радянською державою, так і

«демократичними зразками» розвинутих капіталістичних країн, несе у собі потенційну небезпеку для правлячої еліти [3, с. 401].

За таких умов логічними виглядають притаманні для всіх нових незалежних країн процеси, пов'язані з ліквідацією ознак сучасної розвинутої соціальної держави (має місце все більша відмова держави від своїх соціальних зобов'язань, що проявляється у скороченні соціальних програм, монетизації пільг, зменшення пенсій, скорочення фінансування освітньої та медичної сфери та переведення їх на платну основу і т. д.).

Відтак, незважаючи на демократичний устрій, законодавчо оформлений в конституціях цих країн з гарантуванням усіх політичних та громадянських прав, попри високий рівень освіти, культури та суспільно-політичну активність населення (високу явку на виборах, участь у революціях, громадянське волонтерство), а також не дивлячись на підтримку західними демократичними країнами та організаціями демократичних процесів, – закономірним явищем для вищезазначених пострадянських держав стає неможливість громадян змусити еліту рахуватися з вимогами та бажаннями більшості населення, будувати соціально-розвинуті демократичні суспільства з високим рівнем життя та забезпеченням громадянських прав і свобод [1].

Такий стан видається закономірним результатом, тому що основні чинники, що визначають можливість контролю громадян над елітою та владою і, зрештою, побудову правової та заможної держави знаходяться в іншій площині. Більшість громадян європейських пострадянських країн, незважаючи на високий освітній рівень та громадянську активність, відзначається низькою самоорганізацією, бідністю, повною залежністю від владних державних структур. Прошарок середнього класу, що не залежить від держави, в цих країнах дуже малий. Натомість у розвинутих країнах саме його активність і незалежність служать запорукою благополуччя, правових свобод, громадського контролю над елітою та державою.

Підсумовуючи можна констатувати, що більшість висвітлених у статті етапів розвитку нових незалежних європейських держав пострадянського простору Східної Європи мають спільні риси, носять глибоко закономірний та детермінований характер, визначаються загальними для них причинами та факторами.

Використані джерела та література

1. Белковский С. Не допустить Украину в Евросоюз и НАТО – абсолютно железный план Путина / С. Белковский. – М., 2014. – 12 с.
2. Білецький М. Політичні партії у взаємодії з структурами влади / М. Білецький, М. Погребинський // Становлення владних структур в Україні (1991-1996). – К. : Політвидав України, 1997. – С. 136–152.
3. Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994 / Д. Боффа – Москва, 1996. – 455 с.
4. Восленский М.С. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза / М. С. Восленский. – М., 1991. – 211 с.
5. Гельман В. Уроки украинского / В. Гельман В. // Политические исследования. – 2005. – №1. – С. 32–51.
6. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроян С., Л. Шкляр. – К. : Політвидав України, 1995. – 212 с.
7. Золотарев А. Эта власть существует пока идет война / А. Золотарев. // РIANовости Украина. – К., 9 апреля 2015. – С. 3.
8. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. – М. :Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 321 с.
9. Карасев В. В Украине будет «врыв» / В. Карасев // Свобода слова. – К., 9 апреля 2015. – С. 2.
10. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К., 2008. – 432 с.
11. Корнієнко В. Проблеми розбудови громадянського суспільства в Україні у працях політичних діячів та історичних дослідженнях / В. Корнієнко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 7.– С. 72–77.
12. Латынина Ю. Что такое федерализация Украины / Ю. Латынина. – М., 2014. – 7 с.
13. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ століття) / Іван Лукінов. – К., 1997. – 235 с.
14. Мотиль О. Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні / О. Мотиль // Сучасність. – 1995. – № 5.– С. 64–75.
15. Орлова Т. В. Історія нових незалежних держав / Т. В. Орлова // Postsovieticum: навч. посіб. – К. : Знання, 2010. – 487 с.
16. Павловский Г. Вторая волна украинского кризиса обязательно будет / Г. Павловский. – М., 2014. – 8 с.
17. Пихоя Р. Советский Союз: История власти. 1945–1991. / Р. Пихоя. – М., 1998. – 234 с.
18. Погребинский М. Амнистия на Юго-Востоке: Киев рискует опоздать, как в Крыму / М. Погребинский. – К., 2014. – 9 с.
19. Резникова О. Постсоветская трудовая миграция / О. Резникова // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 3. – С. 75–82.
20. Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні / Ф. Рудич // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 64–72.
21. Экономика России и других постсоветских стран / под ред. А.С. Булатова. — М. : Экономист 2005. – 415 с.

ПРОБЛЕМА МОДЕРНІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ РОСІЇ У КОНТЕКСТІ ІМПЕРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ТРАДИЦІЇ

У статті розкривається вплив імперської державної традиції на зміст, напрями і мету модернізації у сучасній Росії. Обґрунтовується, що без зміни суспільно-політичної моделі, яка утвердилась у сучасній Росії, успішна технологічно-економічна, а тим більше політична модернізація неможливі.

Ключові слова: Росія, імперія, модернізація

Бульвинский А.Г. Влияние имперской государственной традиции на модернизационных процессов в современной России.

В статье раскрывается влияние имперской государственной традиции на содержание, направления и цель имперской модели модернизации в России. Обосновывается, что без смены общественно-политической модели, которая господствует в современной России, успешная технологическая, а тем более политическая модернизация невозможны.

Ключевые слова: Россия, империя, модернизация.

Bulvinsky A. The impact of imperial state tradition of the modernization process in modern Russia.

The article explains the influence of imperial state tradition on the content, direction and purpose of the modernization in contemporary Russia. It is substantiated that successful technological, economic, and especially political modernization is impossible without changing the socio-political model established in modern Russia.

Keywords: Russia, empire, modernization.

Вихідною гіпотезою даної роботи є думка про те, що Російська держава була і зараз є імперією за своєю внутрішньою сутністю та зовнішніми проявами. Цей підхід поділяє цілий ряд російських науковців, зокрема, С. Лур'є [30], О. Величко [6], Д. Лівен [29], М. Грачев [16], Б. Кагарлицький [24], В. Кантор [25] І. Яковенко [50] та інші.

Іншою засадничою ідеєю роботи є поняття модернізації, яка в загальнотеоретичному сенсі базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до якісної еволюції. У науці під модернізацією розуміють: «сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурних зрушень та перетворень конкретного суспільства у напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення і наближення соціальних і політичних систем та їх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості» [14, с. 11].

Історично феномен модернізації нерозривно пов'язаний із виникненням національних держав, демократичного ладу та розвитку капіталістичної економіки Європи. Більше того, модернізація у її класичному розумінні може успішно відбуватись лише у національних державах.

Насправді модернізація є переходом від традиційного суспільства до сучасного і означає цілий ряд взаємопов'язаних процесів. Економічна модернізація означає розвиток і застосування технологій, які ґрунтуються на науковому знанні та високоефективних джерелах енергії, поглиблення суспільного і технічного поділу праці. Економічне життя має бути звільнене від впливу політики та ідеології. Модернізація у соціальній сфері означає заміну відносин ієрархічної підпорядкованості і вертикальної залежності відносинами рівноправного партнерства та формування соціального типу діяльної особистості, визначальною ціннісною орієнтацією якої стає індивідуалізм. Модернізація у політичній сфері означає формування на основі існуючих етнічних груп нації-держави, посилення ролі і значення права, розширення участі широких народних мас в політиці та зміна типу легітимності і механізму легітимації політичної влади.

Завданням цієї статті є запропонувати модель бачення проблеми того, чи здатна сучасна Росія як імперська держава до суспільно-політичної модернізації і у якому розумінні можна говорити про модернізацію імперської держави.

Дана проблема також проробляється рядом російських дослідників, зокрема, С. Каспе [26], С. Гавровим [7], Е. Паїним [37] та іншими.

Для того, щоб розуміти у якому контексті можна говорити про модернізацію імперської держави, необхідно дати чітку відповідь на питання чим же вона власне є імперія. На нашу думку, найбільш вдало визначення системних ознак класичної імперської форми державності дали російські дослідники Ю. Березкін [2, с. 43, 160, 209] та Л. Гатагова [8, с. 338]. Згідно їх досліджень, це: політична та господарська централізація; сакральний характер одноосібної влади; пірамідальна управлінська структура; територія, яка суттєво більша за середню для даної епохи й даного регіону територію держави і яка охоплює великий природно-ландшафтний і культурно-господарський ареал або навіть декілька ареалів;

наявність центру та периферії, окраїн, провінцій або колоній; панування столиці над периферією; цілковите панування вертикальних суспільних зв'язків над горизонтальними; етнічна неоднорідність (етнокультурна роздробленість) за наявності домінуючого етносу чи групи етносів; прагнення до необмеженої експансії; претензії на світовий статус, а то й на світове панування; уподібнення держави (а символічно – і столичного міста) усьому цивілізованому світу; уявлення про вищість пануючого етносу над іншими людьми. До цього варто додати також конвенційно легітимізовану практику виведення з-під дії законодавчих норм визначених груп еліти.

На відміну від класичних колоніальних імперій, орієнтованих у першу чергу на експлуатацію і пограбування колоній, а також, меншою мірою, на виконання певної цивілізаторської місії, Росія історично була і є ідеократичною імперією. Ідеократичні імперії створюються та існують з метою здійснення метафізичного надзавдання, яке полягає у реалізації на землі Божого замислу. Як зазначає у своїй роботі С. Гавров, саме встановлення всесвітнього, безмежного панування Належного є домінуючою метою ідеократичної імперії [7, с. 45].

Російська держава, формуючись у XVI ст. як централізована держава, одразу формувалась як ідеократична імперія. На думку С. Лур'є, російський народ став імперським народом оскільки мав специфічні етнопсихологічні риси, зокрема, власне уявлення про належний стан світу, яке він прагнув поширити; усвідомлення себе як могутньої і найсправедливішої сили; впевненість у тому, що все, що роблять росіяни як спільнота схвалює Бог: «З нами Бог, розумійте, народи, і підкоряйтесь, бо з нами Бог» (Ісаїя, 7,18-19); готовність нести жертви заради своєї правди; наявність розвинутого культурного сценарію міжетнічних взаємин; здатність і схильність утворювати колонії поза межами свого компактного проживання (модель народної колонізації); несуттєвість формальних кордонів для запланованої доброї діяльності («он хату покинул, пошел воевать, чтоб землю в Гренаде крестьянам отдать...»); впевненість у тому, що росіяни завжди є носіями і захисниками добра, а тому сприйняття і трактування будь-якої війни за участі росіян як оборонної, а війни на чужій території як «звільнення» або «допомоги». Тому будь-які народи, які

увійшли до складу чи-то Російської імперії чи СРСР, навіть завойовані, росіяни вважають звільненими [30, с. 16–19, 250–254].

Саме імперська свідомість робить можливим як успішне будівництво імперії, так і її перманентне відродження. Для імперського суб'єкта ні свобода особи, ні приватна власність не є базовими цінностями, бо в імперії це умовності, натомість він любить державу, готовий пожертвувати своїм життям заради її чергового ідеократичного проєкту (наприклад, відновлення величі Росії), але послідовно уникає робити усвідомлений особистий вибір і з радістю делегує це право колективу, харизматичному вождю чи релігійному авторитету.

Імперська свідомість є проєкцією пануючого у традиціоналістському імперському суспільстві іраціонально-містичного ставлення до поняття єдності, всезагальності, розчинення приватного у загальному (у Росії – принцип соборності), яке поєднується із сакралізацією принципу ієрархії. У такій системі цінностей держава (Імперія) є втіленням соціального Абсолюту, який стоїть над соціальними суперечностями і знімає їх.

У зв'язку з цим інтереси імперської держави є абсолютно пріоритетними щодо інтересів як окремої людини, так і суспільства загалом. Імперська держава втілює в собі ідею Належного, будучи не лише його інструментом, а й метою божественного проєкту. Причому чим сильнішою є Імперія, тим ближчою є вона до ідеалу Належного.

Центральним принципом історичної Російської імперії стало уявлення про те, що неправославний/неросійський світ, у першу чергу західний, є світом, який цілком занурився у гріхи і омани, а єдиним насправді цивілізованим та благочестивим світом є Росія. Тому священною місією Росії є захист православного простору та вселенського православ'я від зовнішніх посягань та внутрішніх смут. Включення до складу імперії нових і нових земель трактувалось як розширення меж православного світу. У зв'язку з цим, вже з XVI ст. формується образ Святої Русі – єдиної визнаної вищими силами правовірної держави, мета якої врятувати весь світ. Фактично відбулась сакралізація держави [4, с. 95–101].

Для імперії, на відміну від звичайної національної держави, не існує чітких державних кордонів, оскільки імперія не вичерпується власне державою [26, с. 61–62]. Імперський простір поширюється туди, де є носії імперської ідеї. Тому, наприклад, ідея збройного захисту прав

співвітчизників в інших країнах для сучасної Росії є цілком природною з точки зору її імперської сутності.

Розглядаючи феномен імперії важливо пам'ятати, що для неї територіальна експансія, як з огляду на економічні, так і на символічно-релігійні причини, є фактором зміцнення імперського, універсального статусу держави і внаслідок цього є фактором збереження стабільності соціальної системи в цілому. Експансія завжди забезпечувала фундаментальну потребу імперії в підтвердженні претензій на «космічний» суверенітет. Наслідком успішного здійснення експансіоністських акцій і перемог є не лише включення у спільний для всієї імперії обіг матеріальних і людських ресурсів приєднаних територій, а й зміцнення у населення імперської держави переконання як в економічній і військово-політичній, так і в онтологічній, містичній вищості цієї держави над усіма іншими [4, с. 64].

Як влучно сформулював І. Яковенко, Імперія – це «земне відбиття небесної духовної субстанції, а оскільки Свята Русь безмежна, то і Російська імперія не може мати кінцевих кордонів. Установити релігійній імперії вічні кордони – значить засумніватись у божественному, вселенському характері Істини, яка її породила» [51, с. 119].

На нашу думку, російська державність в усіх формах свого існування (Московське царство, Російська імперія, СРСР та сучасна Російська Федерація) завжди залишалась імперською за своєю внутрішньою суттю. Одним із ключових факторів цього є історично сформована імперська свідомість російських еліт та росіян, як пануючого етносу, яка постійно відтворюється.

Історична спадкоємність імперської сутності Російської держави проявляється й у постійному відтворенні в Росії ряду характерних соціальних середньовічних інститутів. Йдеться, зокрема, про глибоку майнову поляризацію між правлячою верхівкою та абсолютною більшістю населення; появу великої власності через механізм роздачі владою державного або загальнонаціонального майна у приватне володіння; аномально високий рівень взаємної недовіри у суспільстві; архаїчну в своїй основі традиціоналістську систему цінностей, найбільш яскравим виявом якої є масовий правовий нігілізм; масовий тип підданого – безпомічної, безправної, соціально некомпетентної маленької людини;

неправову, авторитарну державність; вкрай корумповану, корисливу, неконтрольовану суспільством, а тому всевладну бюрократію; залежний суд, який не здатний протистояти тиску влади; використання принципу сили, а не правди під час врегулювання конфліктів тощо. Наявність і функціонування цих інститутів постійно повертає Росію на шлях утвердження чи відновлення імперії та перешкоджає будь-яким серйозним модернізаційним процесам.

Базове імперське уявлення про те, що Росія заради вищих цілей може і повинна діяти, зокрема і силою, там де вважає за потрібне, активно застосовувалось нею впродовж усього історичного часу аж до сьогодення (агресія проти Грузії у 2008 р. та проти України у 2014-2016 рр.).

Для жителів Російської імперії (у всіх її просторах аж до сьогодення) залишається актуальною і є активно підтримувана владою установка на сприйняття Росії як обложеної фортеці на яку постійно зазіхають зовнішні вороги, а тому весь народ має згуртуватись навколо імперської влади для захисту від них.

Ключовою сутнісною проблемою модернізації імперії є те, що в імперії людина та населення загалом є лише засобом для реалізації цілей імперії, а модернізація у межах імперської держави здійснюється завжди в інтересах самої держави, а не суспільства.

Імперська державність є малоприсадоною для модернізаційних процесів оскільки посидення демократії неминуче приводить до ослаблення зв'язків між центром і національними окраїнами та делегітимації владної традиції. Адже демократизація приводить до залучення до політичної сфери, яка раніше була доступна лише центральній та місцевій елітам і функціонувала на основі уніфіковано заданих із центру соціальних комунікацій, більш широких соціальних груп.

В умовах модернізації також відбувається оживлення локальних культур та народжується їх прагнення до набуття політичного виміру своєї самобутності. Ці тенденції рано чи пізно поширюються і на місцеві еліти, що приводить до їх випадіння із зони дії уніфікованих імперських стандартів та появи думок про необхідність окремого державного існування. У випадку сучасної Росії, це вже фактично відбулось із Чечнею та Дагестаном.

З іншого боку, у результаті поширення модерністських установок актуалізується питання про прерогативи імперського ядра, тобто, корінного народу, з'являються тенденції на обмеження доступу до центральної еліти представників периферійних еліт, що суттєво ослаблює всю імперську конструкцію, робить імперський універсализм фіктивним. У сучасній Росії це проявляється у поширенні етноорієнтованих установок типу «Россия для русских» які є вкрай небезпечними для імперської державності.

Реалії економічного розвитку індустріального, а тим більше постіндустріального світу руйнують систему асиметричних відносин імперського центру і периферії. У таких умовах все менш ефективним стає властивий імперіям мобілізаційний тип економіки [46]. У випадку випереджального економічного розвитку окремих периферійних регіонів суперечність між їх політичним та економічним статусом стає додатковим мотивом для сепаратистських устремлінь.

Крім того, формування інформаційного суспільства є викликом, який час кидає імперії, адже послаблення соціального контролю над людьми є прямою загрозою базовим підвалинам імперської держави.

Таким чином, імперія, еліта якої усвідомила необхідність модернізації своєї країни, має вирішити дві задачі. По-перше, запустити модернізаційні процеси з метою посилення військово-політичної та, частково, економічної конкурентоздатності щодо інших країн. А, по-друге, паралельно знайти можливості для блокування руйнівних впливів модернізації на ідеологічні та владно-політичні стандарти існування імперії. У результаті реалізується курс дозованої модернізації, тобто імперська модель модернізації.

Як зазначає у своїй роботі Е. Дамірчієв, механізм імперської модернізації запускається для того, щоб «шляхом перетворення зовнішніх сторін імперського життя зберегти незмінною сакральну основу імперії...» [17, с. 16].

Новою російською універсальною імперською ідеєю на заміну концептам «єдиного Православного царства, яке зобов'язане врятувати вселенське православ'я» та «першої країни, де переміг соціалізм і яка несе прапор комунізму народам світу» В. Путін у 2007 р. запропонував зробити

концепт «Російського світу». Про зміст та особливості цього концепту ми писали в інших роботах [3; 5].

Запускаючи процес власної модернізації, імперія не ставить своїм завданням еволюцію в напрямку цивілізації модерності, навпаки, вона боїться ліберального переродження і внутрішньої слабкості, які є неминучими при прийнятті інокультурних інститутів політичної демократії, капіталістичного ринку та необхідності реального дотримання прав людини.

Завдання імперської модернізації полягає у стабілізації імперії та відтворенні її базових характеристик в нових історичних та соціокультурних умовах. Здійснювати це передбачається через дозоване запозичення у противника того, що дозволить успішно боротись чи конкурувати з ним. Тому під час усіх імперських модернізацій Росія запозичувала лише ті європейські технології та інструментальні знання, які відносились до сфери промисловості, науки і військової справи, а також окремі елементи побуту.

В історії Росії усі найбільші модернізаційні проекти запускались лише на фоні чіткого усвідомлення неможливості забезпечити достатній рівень військово-політичної конкурентоздатності щодо країн Західної цивілізації і лише у форматі «модернізації згори». Так модернізаційний проект Петра I був запущений з огляду на неможливість у інший спосіб здобути перемогу у Великій Північній війні 1700–1721 рр.; Великі реформи 1860-х – 1870-х рр. стали наслідком жорсткої поразки Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр.; поразка у Російсько-японській війні 1904–1905 рр. підштовхнула столипінські реформи; радянська індустріалізація та колективізація були зумовлені необхідністю створення належної військово-технічної бази для можливості збройного протистояння країнам капіталістичного світу; економічна неможливість продовження гонки озброєнь з боку СРСР привела до реалізації у 1985–1991 рр. курсу на «перебудову» М. Горбачова.

Причому у тих випадках, коли дозована (оборонна) модернізація ґрунтувалась на самодержавстві та кріпосному праві (петровська та сталінська модернізації) і стосувалась лише технічних запозичень, вони досягали успіху у межах поставлених завдань – Росія виграла, відповідно, Велику Північну та Велику Вітчизняну війни й суттєво наростила свій

міжнародний авторитет. Натомість, у тих випадках, коли модернізаційні процеси в Росії глибоко зачіпали соціальні відносини, суттєво розширювали межі особистої та громадської свободи вони неминуче приводили до невдоволення рівнем соціально-економічного життя, політизації етнічності, зміни усієї етнополітичної ситуації в імперському просторі та системної кризи імперської державності. У результаті, реалізація навіть курсу дозованої модернізації привела до дезінтеграції імперської державності у 1917–1918 рр. та 1991 р. і проголошення державної самостійності цілого ряду народів в імперських провінціях Росії.

Отже, для чого потрібна російській імперській владі модернізація, курс на яку було оголошено у 2008 р.? Вона у першу чергу потрібна для збереження військово-політичної могутності та глобальних позицій країни у світі. Інакше кажучи модернізація потрібна Росії для збереження свого статусу великої держави.

На нашу думку, путінський модернізаційний проект є відповіддю на розпад СРСР. Так, у своєму посланні Федеральним Зборам РФ В. Путін у 2005 р. чітко зазначив, що «крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу він став справжньою драмою» [39], а на менш офіційній зустрічі із колективом газети «Комсомольская правда» В. Путін уточнив що шкодує за тим, що: «Російська Федерація при розвалі Радянського Союзу... пішла на безпрецедентні в історії людства жертви, віддала десятки тисяч квадратних кілометрів своїх споконвічних територій» [45].

Усі свої подальші стратегічні дії, в тому числі й спрямовані на оборонну модернізацію, Росія реалізовувала з метою отримання хоча б часткового реваншу за ці події та відновлення свого політичного і культурного контролю над втраченими територіями.

Відповідно до поставлених цілей на державному рівні у Росії модернізація розглядається здебільшого у військовому та економічному аспектах. У військовому як переозброєння російської армії найбільш передовими засобами ведення збройної боротьби, в економічному – як зниження залежності економіки країни від цін на сировинні ресурси на світовому ринку та перетворення інноваційної діяльності на реальний фактор економічного зростання.

Перспективи політичної модернізації сучасної Росії є дуже примарними, оскільки визначаються структурою управління політичним та господарським життям Росії. У часи В. Путіна вона знову набула імперських ознак пірамідальності, централізму та крайньої бюрократизованості.

Сьогодні у Росії, як і протягом усієї російської історії по суті незмінною залишається ключова для імперської держави фігура верховного правителя-суверена.

Основну причину такої ситуації гранично чітко і відверто сформулював ще у 1832 р. ідеолог доктрини російського самодержавства граф С. Уваров. У листі імператору Миколі I він наголосив: «Могутність самодержавної влади є необхідною умовою існування Імперії в її теперішньому вигляді... Приймавши химери обмеження влади монарха, рівності прав усіх станів, національного представництва на європейській манер, уявно-конституційної форми правління, колос не протягне і двох тижнів, більше того, він рухне раніше, ніж ці хибні перетворення будуть завершені» [20, с. 98].

Саме з цієї причини російський народ фактично ніколи не брав реальної участі у його виборах. Правитель у Росії завжди з'являвся без участі людей, як рішення вищих сил. За часів Московського царства та Російської імперії це був помазанник Божий – цар, фігура якого з'являлась або як наслідок реалізації принципу династичної спадкоємності, або в результаті кулуарних змов, а народ мав лише радуватись тому що сталося; в СРСР це був генсек, якого обирало вузьке коло вищих партійних керівників, а кращі люди з народу лише формально затверджували на з'їзді КПРС; у сучасній Російській Федерації фігура верховного суверена – президента з'являється у вигляді оголошеного попередником спадкоємця престолу/посади. А народ може це рішення на формальних виборах лише затвердити.

Іншою ознакою зміцнення імперського характеру сучасної Російської держави є значне збільшення чисельності та впливу чиновництва. Зокрема, протягом лише 1991–2007 рр. його чисельність у Росії зросла з 950 тис. до 1 млн. 750 тис. чол. [23], хоча загальна чисельність населення за цей період зменшилась на 6 млн. чол. Без того, щоб не контролювати все і вся ідеократична імперія не може існувати.

Запозичені на Заході, через необхідність, окремі соціокультурні та політичні інститути в російській імперській державності не мали жодного суттєвого значення ні в царський, ні в радянський, ні у посткомуністичний періоди її історії. Так, наприклад, практичне дотримання прав людини, не зважаючи на формально підписані Москвою міжнародні документи, було протиприродним для імперії. Російське соціокультурне середовище і сьогодні чинить опір процедурній законності, віддаючи перевагу так званій народній правді, звичаям, суду не по законам, а за поняттями.

Так само й інститути представницької демократії, суду, виборчої системи отримали у Росії переважно зовнішні, наслідувальні форми, що суттєво змінювало їх першопочатковий (західний) зміст та значення. Для імперської ідеократичної держави це фасадні, а не змістовно-ціннісні інститути.

Нинішня російська правляча еліта переконана, що демократія ледь не згубила Росію після розпаду СРСР. Так В. Путін у своїй програмній передвиборчій статті 2012 р. «Демократія і якість держави» [41] наголошує, що «введення демократичних форм держави [на початку 1990-х рр.] принесло практично відразу ж зупинку необхідних економічних реформ, а трохи пізніше – самі ці форми виявилися окуповані місцевими і центральними олігархічними елітами, які безсоромно використовували державу у своїх інтересах, ділячи загальнонародне надбання... Все це «отруїло» перехід Росії до демократії та ринкової економіки – стійкою недовірою великої частини населення до самих цих понять».

Концептуальний висновок В. Путіна полягає в тому, що російські громадяни в результаті розчарувались і в демократії і в ринкових реформах. Тому рецепт, який В. Путін запропонував російському суспільству простий – зміцнення держави та відновлення народного суверенітету, але не у західному його розуміння через політичну конкуренцію, а у суто російському варіанті – через відновлення механізмів соборного ухвалення рішень, запропонованих владою (т.зв. суверенна або керована демократія). Їх запровадження, з використанням сучасних технологій, має формувати у громадян ілюзію участі у прийнятті державних рішень та їх схваленні.

Імперський варіант оборонної модернізації підтримує й правляча традиціоналістськи-патріотична більшість російської еліти. Наприклад,

доктор філософських наук, г.н.с. Інституту економіки РАН О. Ципко у своїй статті в «Независимой газете» (2012) чітко наголошує: «Запит на зміни насправді росте, але не на нового, ліберального Немцова, а, навпаки, на нового, більш жорсткого Путіна. Порятунок Росії не в руйнуванні вертикалі влади, як вважає ліберальна опозиція, а, навпаки, у введенні в країні елементів надзвичайщини», «союз з «ліберально-демократичною інтелігенцією» не просто неможливий..., а й небезпечний» [49]. У іншій своїй статті в «Литературной газете» О. Ципко наголошує, що «свобода в новій, некомуністичній Росії проявляє себе насамперед як право на руйнування Росії, на звільнення себе від усього, що колись було дорогим російській людині, що пов'язувало її з батьківщиною» [48].

Серйозним викликом модернізації в сучасній Росії є брак довіри до інститутів держави та неспроможність існуючої суспільно-політичної системи, включаючи державне управління, керувати проектом модернізації Росії. Адже ні державна бюрократія, ні основні парламентські партії Росії не можуть бути реальним двигуном модернізації, оскільки є націленими не на реальні зміни в країні, а на збереження стабільного розвитку у межах існуючої системи. Саме тому, не зважаючи на модернізаційні ініціативи згори, реальних суб'єктів інноваційних перетворень у Росії немає.

Проблема також у тому, що діючі державні та соціальні інститути не здатні вирішувати проблеми російської модернізації, оскільки відсутній нормальний зворотній зв'язок між суспільством та державою. У нинішній Росії в умовах «керованої демократії» цей зв'язок реально функціонує лише у формі вертикальної бюрократичної мобілізації. Жорстка вертикалізація відносин приводить до блокування потенціалу розвитку ділової та громадянської ініціативи, що суттєво гальмує розвиток людського та соціального капіталу в країні.

Крім того, системний характер корупції в державних інституціях перешкоджає розвитку поваги до легальних правових норм. За приблизними експертними підрахунками 2010 р. щорічний корупційний оборот у Росії складав близько 300 млрд. дол. США, тобто майже ¼ ВВП країни [32, с. 133].

Як зазначає у своїй роботі член Ради при Президенті РФ з розвитку громадянського суспільства і прав людини І. Діскін, у сучасній Росії правовий вакуум поступово був замінений так званою «путінською

конвенцією», тобто системою неформальних норм, які визначали статус осіб, які підпадали під її дію, а також міру можливого порушення ними легальних норм. Її суть полягала в обміні політичної лояльності на свободу підприємницької активності (у межах конвенції). Поступово подібні конвенції склались і на регіональному рівні [18, с. 135–136].

Цікаво, що відсутність взаємозв'язку між політичною системою та громадянським суспільством у Росії деякі російські науковці теоретично обґрунтовують історичними особливостями перебігу модернізаційних процесів, зокрема особливостями політичного режиму [19, с. 57], імперського і самодержавного за своєю суттю.

Якщо говорити про перспективи модернізації в Росії як про модернізацію технологічної бази економіки, то потрібно розуміти, що внутрішній російський ринок у більшості випадків є малим, щоб стати самодостатнім для розкрутки нових продуктів і технологій [18, с. 81]. Мінімальний розмір ринку для окупності потенційно конкурентоздатних технологій і продуктів у сегменті основних промислових товарів – 250-300 млн. чол. Тому необхідною умовою для реального запуску процесів технолого-економічної модернізації Росії є завоювання ринків, схильних до російських товарів і технологій, створення альянсів для просування російських або спільних технологій.

Але навіть у випадку наявності достатніх за обсягом ринків Росія не зможе системно, а не епізодично, пропонувати на них інноваційні продукти, тому що вони можуть створюватись лише в країнах, які реально, а не на рівні декларацій ідуть шляхом інноваційного розвитку. А для того, щоб країна йшла цим шляхом, потрібні інші, ніж ті, що є у сучасній Росії відносини між індивідом і суспільством, між суспільством і державою. Тобто, Росія не зможе здійснювати модернізацію у контексті інноваційного розвитку без зміни та демократизації всієї суспільної системи.

Більше того, існуюча система негласних конвенцій між владою та бізнесом не сприяє інноваційній активності бізнесу у Росії, оскільки інноваційна активність окремих економічних суб'єктів часто приводить до порушення економічних інтересів діючих учасників конвенції і часто вививається не в конкурентну боротьбу, а в «поставлення на місце» за допомогою адміністративно-силових механізмів.

Скажемо чіткіше, коли економіка відрізняється низьким рівнем конкуренції, а саме такою є російська економіка, інновації не є затребуваними. На них не має попиту, бо конкуренцію простіше витрати за допомогою адміністративних важелів.

Наприклад, стимулювати розвиток ряду ключових галузей економіки російська влада вирішила шляхом суперцентралізації та створення державних корпорацій. Так у 2007 р. були створені Державна корпорація «Ростехнології», «Російська корпорація нанотехнологій» («Роснано»), Державна корпорація «Росатом», Об'єднана суднобудівельна корпорація, Об'єднана авіабудівельна корпорація тощо, що аж ніяк не стимулюватиме створення конкурентного інноваційного середовища в Росії. Ці кроки серед іншого засвідчують принципову ставку російської еліти на підтримку державного великого та супервеликого бізнесу, а не приватного середнього чи малого, який є базовим для формування демократії.

Генерування та використання інновацій не є життєво важливим елементом життя російського суспільства, для цього відсутнє належне соціокультурне середовище. Російський бізнес і корпорації борються не за покупця чи рівність можливостей, а за доступ до ресурсів та шматок пирога зі столу державного патерналізму.

Ситуація ускладнюється і тим, що російське законодавство та оподаткування заохочують екстенсивне виробництво і витратну економіку, а не модернізацію [33].

Інноваційне середовище, без якого інноваційний розвиток неможливий, базується на творчій енергії суспільства, високих технологіях і здатності адаптуватися до швидких змін. Визначальним фактором тут є творчий потенціал індивіда, який живе і працює у соціальному та економічному середовищі, орієнтованому на підтримку нового.

Існуюча в Росії політична система не придатна для створення інноваційного середовища через свою схильність до авторитарних методів керування і бюрократично-корупційну сваволу. Модернізація як процес серйозних системних змін неможлива без наявності певної критичної маси суб'єктів цієї модернізації – самостійних вільних людей, схильних до креативного мислення, інакодумства у широкому розумінні цього поняття. Без реальних можливостей для людей такого типу впливати на економічні процеси, задавати тон у суспільному житті про створення інноваційного

середовища у Росії можна і не говорити. Окремі винаходи і винахідники будуть, але реального просування до нової якості суспільства не буде.

Спроби штучного створення таких точкових інноваційних середовищ типу Сколково (з 2010 р.) лише підкреслюють їх чужорідність на теренах сучасної Росії, адже для Сколково має бути створено особливий політико-правовий механізм функціонування, відмінний від загальнодержавних.

Чи не найбільша проблема з реалізацією курсу на модернізацію Росії полягає у тому, що економічні інтереси сучасної російської еліти лежать у сфері експлуатації природних ресурсів і у неї відсутня реальна мотивація будь-що серйозно змінювати в існуючій сировинній моделі економіки Росії. Тому й не дивно, що доля сировини та напівфабрикатів у російському експорті протягом 2000–2013 рр. зросла з 80 до 85%, а машин і обладнання (включаючи військові) впала з 8,8 до 5,4% [28].

Маючи фундаментом своїх багатств і статусу сировинний експорт і освоєння бюджетних коштів та отримуючи величезні тіньові доходи, російська еліта в основному задоволена існуючим станом речей, вона не потребує модернізації, більше того, чинить їй опір, оскільки модернізація загрожує вибити цей фундамент з-під її ніг.

Дуже наочно реальні пріоритети російської влади ілюструють заплановані обсяги фінансування ключових проектів з бюджету. Так, протягом 2011–2013 рр. російський уряд планував інвестувати у інноваційний проект Сколково 54 млрд. руб. [15], а протягом 2013–2020 рр. ще 135 млрд. руб. [35]. Водночас на порядок більші суми планується інвестувати у розвиток сировинних галузей. Так, згідно «Генеральної схеми розвитку газової галузі на період до 2030 р.» [9] протягом 2008–2030 рр. у розвиток газової галузі Росії планується вкласти 16,6 трлн. руб., а згідно «Генеральної схеми розвитку нафтової галузі Російської Федерації на період до 2020 р.» протягом 2011–2020 рр. у розвиток нафтової галузі – 6 трлн. руб. [10]

Проблема Росії ще й у тому, що навіть зароблені на продажу сировини кошти здебільшого не вкладаються у модернізацію, а вивозяться за кордон. Так, за даними Центрального банку РФ у 2012 р. чистий відтік капіталів з Росії склав 54,6 млрд. дол., у 2013 – 62,7 млрд., 2014 – 150 млрд., у 2015 – 56,9 млрд. [47], водночас обсяги прямих зовнішніх

інвестицій в Росію за даними Росстату були у рази меншими: у 2012 р. – 18,6 млрд. дол., 2013 – 26,1 млрд. дол., 2014 – 19 млрд., 2015 – 6,7 млрд. [40].

Зараз інвестори не лише не вкладати кошти в модернізацію російської економіки, в намагаються їх вивести, оскільки перспектив для суттєвої активізації зовнішніх інвесторів немає, бо Росія кинула виклик міжнародному порядку, окупувавши частину території України та перебуває під міжнародними санкціями.

Ще у 2011 р. перший заступник голови уряду РФ І. Шувалов чесно визнав, що внутрішніх коштів на модернізацію не вистачає, і що уряд покладає надії на значний приток капіталів із-за кордону [27], без яких навіть оголошена обмежена модернізація неможлива. Інакше кажучи, на проведення модернізації, хіба що за винятком переозброєння армії, у Росії немає необхідних коштів. Натомість на початку 2016 р. відомий російський економіст В. Іноземцев вимушений був констатувати, що «якою б не була Росія в 1990-ті і на початку 2000-х років, вона була економікою надії. І росіяни, і іноземці хоча і боялися, але інвестували в неї. Ми могли не пишатися своєю країною, але вірили в її майбутнє. І це створювало умови для підйому. У 2010-і все інакше. Зараз Росія - це економіка розчарування. І свої, і чужі виводять гроші, сподіваючись врятувати що тільки можливо» [21].

На думку ряду експертів у російській економіці тривалий час простежувались усі симптоми «голландської хвороби», тобто ґрунтоване на експорті природної сировини економічне зростання, яке не стимулює створення високих технологій в середині країни і приводить до занепаду інших галузей та збільшення імпорту споживчих товарів [32, с. 94]. Так, у 2010 р. федеральний бюджет РФ складався з доходів від продажу нафти і газу на 46,3%, 2011 – на 49,8%, 2012 – на 50,4%, 2013 – на 50,18%, у січні-квітні 2014 рр. – на 52,9% [1]. Стабільний потік «вуглеводневих» грошей позбавляє Росію реального стимулу проводити відкриту економічну політику та заохочувати економічні й політичні свободи. Отримані кошти здебільшого вкладуються у зміцнення обороноздатності.

Така ситуація, на думку колишнього керівника групи консультантів Адміністрації Президента РФ у 1996–2007 рр. О.Рубцова, небезпечна тим, що «ресурсна економіка породжує ресурсний соціум, сировинне прокляття

переходить в прокляття інституційне і політичне. ...Держава безпардонно панує, якщо основна справа в країні – перерозподіл ресурсів і засобів, а не виробництво ідей і речей» [42]. Як наголошує В. Іноземцев: «Багато в чому демократія виникла як система контролю над державою з боку громадян, що забезпечують розвиток суспільства і роблять вагомий внесок у його добробут... У Росії ж має місце ситуація, при якій близько 1% населення забезпечують до 70% експорту і 55% бюджетних надходжень, які приносить нафтогазовий сектор... З економічної точки зору в таких умовах вимога демократії виступає вимогою встановити владу "нахлібників" над "годувальниками" ... Країна, в якій населення у своїй переважній більшості не створює багатство, а споживає його, не може бути демократичною» [22].

Трикратний обвал цін на нафту у 2015 р., на фоні очікуваного і в подальшому економічного тренду із низьким попитом на сировинні ресурси та міжнародних санкцій, поставив Росію у положення країни-дауншифтера, що на початку 2016 р. констатував керівник «Сбербанка Росии» Г. Греф [44]. Російська ресурсна економіка програла конкуренцію на світовому ринку, поставивши на тривалу нафтову еру і не розвиваючи технологічно інші галузі цивільної промисловості.

Однією з причин цього є те, що у сучасній Росії склався по суті феодальний тип власності, при якому власність надається або визнається в обмін на службу або лояльність владі. Вихід із цих домовленостей веде до втрати власності та свободи, як це сталося із співвласником та главою нафтової компанії «ЮКОС» М. Ходорковським, який був арештований у 2003 р. та провів у в'язниці 10 років, а його компанія обанкрочена і ліквідована. Будь-яка власність у Росії є умовною власністю, яку легко можна втратити у разі появи суперечностей з інтересами влади, що є серйозним стримуючим фактором для модернізації.

Більше того, імперська влада не зацікавлена у появі незалежного власника, бо тоді він стане вільною людиною, яка захоче реальних громадянських прав. Тому у Росії створена система, за якої вести бізнес без порушення закону неможливо, а відповідно усі підприємці перебувають «на гачку» у владних інститутів.

У чому реально зацікавлена російська владна еліта, то це у модернізації армії та ВПК. На цю мету в рамках Російської державної

програми розвитку озброєнь на 2011–2020 рр. виділено безпрецедентні 23 трлн. руб. Як наголосив В. Путін у посланні до Федеральних Зборів 2013 р., «у найближче десятиліття підприємства ВПК країни будуть повністю завантажені замовленнями. Зможуть оновити свою виробничу базу, створити якісні робочі місця...» [38].

Наше припущення про те, що єдиною сферою у технологічну модернізацію якої російська держава вкладає реальні кошти є військова, підтверджують результати діяльності державної корпорації «Ростех». Хоча офіційно метою діяльності корпорації є «сприяння розробці, виробництву і експорту високотехнологічної промислової продукції шляхом забезпечення підтримки на внутрішньому і зовнішньому ринках російських організацій - розробників і виробників високотехнологічної промислової продукції», проте згідно річного звіту «Ростеху» за 2014 р. 73,65% виручки корпорації у 2014 р. дали 9 військових холдингів у її складі: «Вертолеты России», «Объединенная двигателестроительная корпорация», «Концерн Радиоэлектронные технологии», «Высокоточные комплексы» (ракетні/зенітні комплекси), «Объединенная приборостроительная корпорация» (системи зв'язку, управління/РЕБ), «НПК «Техмаш» (боеприпаси/РСЗО), «Авиационное оборудование», «Автоматика» (криптографічний захист), «Концерн «Калашников». Ще більш показовими даними є те, що у 2014 р. у рамках «Ростех» фінансування НДДКР по цивільних галузях промисловості склали менше 1% (704 млн. руб. із загальної суми 77,2 млрд. руб.), все інше фінансування НДДКР пішло на військові розробки [12].

У здійсненні ж політичної модернізації в умовах існування сталого персоналізованого авторитарного режиму в нинішній Росії не зацікавлена у першу чергу панівна еліта. Адже наслідком цього може стати руйнування тінювих політичних інститутів президентської влади та гострий політичний конфлікт всередині сформованої системи клієнтсько-патронажних відносин. Зміна політичного режиму у Росії несе для еліти загрозу суттєвого переделу власності, а тому не є популярною.

Варто нагадати, що спроби модернізації російської політичної системи на початку 1990-х рр. привели до розстрілу російського парламенту із танків восени 1993 р. та його розпуску. З цього часу парламент Росії втратив самостійне значення, перетворившись на

підконтрольний президенту інститут, а президентська влада стала фактично невідконтрольною суспільству. Саме цей формат авторитарної політичної системи, типологічно подібний до радянської та царської владних систем, й утвердився в пострадянській Росії. Однопартійна політична система, яка склалась у сучасній Росії практично виключає зміну різних партій при владі, розвиток політичної участі населення та політичну самоорганізацію російського суспільства.

Важко також говорити про можливість успішної модернізації в умовах, коли більшість населення сприймає капіталістичні відносини як відхід від справедливості і правди. Так, згідно даних соціологічних досліджень ВЦИОМ за 2004–2009 рр. поняття «капіталізм» та «лібералізм» викликають найбільше неприйняття у росіян [43, с. 159].

Обов'язковою умовою успішної модернізації є наявність або цілеспрямоване створення відповідного до завдань модернізації інституційного середовища. Таким середовищем можуть бути лише суспільно-політичні інститути (партії або інші структури), які займають активну та критичну позицію щодо існуючого формату розвитку країни та пропонують конкретні практичні шляхи її модернізації.

Соціальним ресурсом модернізації може бути лише активна частина громадян, здатна на раціональні та відповідальні соціальні, економічні та політичні дії, інтегрована в політичну систему країни. Такий ресурс неможливо «мобілізувати» методами адміністративного контролю чи примусу. Цей «людський» фактор може сприяти модернізації лише в умовах розширення простору свободи та зняття тих бар'єрів, які заважають всесторонньому розвитку та реалізації особистості. Російська влада, з одного боку, намагається знайти форми інтеграції активної частини громадян до власного модернізаційного проекту, а з іншого перебуває у стані перманентного конфлікту з нею. Більше того, курс, який проводить путінський режим, веде до зменшення рівня політичних свобод громадян, відчуження громадян від політики, зниженню можливостей для громадянської активності і самої цієї активності.

Як зазначають вчені Санкт-Петербурзького державного університету, реалії сучасної імперської Росії є такими, що «політичні рішення сьогодні приймаються на всіх рівнях влади фактично без участі народу, прикриваючись його інтересами. Ніхто з можновладців у

сучасному політичному житті і не шукає у нього активної підтримки. У відповідь на це більшість населення з великим скептицизмом ставиться до всіх гучних починань влади. Проблеми розвитку науки, технологій та інновацій не зустрічають великого розуміння у російського населення. У нього практично відсутні будь-які дієві стимули, які б спонукали його до творчої участі у реформуванні країни. Таким чином, масовий скепсис російських громадян пояснюється тим, що вони вважають себе виключеними з політичного процесу взагалі і з суспільних процесів модернізації зокрема» [32, с. 165–166].

Характерний для російського суспільства, яке продовжує вірити у «доброго царя», вкрай низький рівень взаємної міжособистісної довіри (24% при середньоєвропейському рівні у 80–85%) породжує політичну безпорадність населення. Понад 90% росіян заявляють, що не можуть впливати на рішення влади, що не є дивним для жителів імперії. Як наслідок 80% росіян знімають з себе відповідальність за те, що відбувається в Росії [43, с. 13].

У той же час найбільш активна та творча частина суспільства, тобто середній клас, не є соціальною опорою нинішнього політичного режиму у Росії, він швидше є його опонентом, час від часу виходячи на антипутінські демонстрації, типу «Маршів незгодних» (2005–2008), мітингу на Болотній площі (2011), «Маршу мільйонів» (2012), «Маршу проти негідників» (2013) чи «Маршу правди» (2014).

Відкрита політична боротьба не толерується сучасним російським суспільством та владою, оскільки сприймається як крок у бік хаосу та безладу, а деідеологізовані та бюрократизовані форми не є ефективними для залучення до процесів модернізації активної частини суспільства.

Проблема ще й у тому, що у сучасній Росії дуже малий реальний попит на правову державу та демократію. Вони не потрібні основним політичним партіям, прямо загрожують інтересам бюрократів та силовикам, незручні для бізнесу, який вже звик «вирішувати проблеми» за межами легальних норм. Вони не є пріоритетними цінностями для росіян, адже згідно цілого ряду досліджень ключовими політичними цінностями для російських громадян є «мир» і «порядок» [43, с. 159].

Окремі російські науковці прямо говорять, що характер політичного режиму, який сформувався у Росії суперечить вимогам модернізації та

планам інноваційного ривка [11, с. 107]. Як зазначає, наприклад, член-кореспондент РАН К. Микульський, суспільно-політична модель, яка утвердилась у сучасній Росії, не лише негативно впливає на розвиток економіки країни та ускладнює її модернізацію, а й відсуває її як реальний процес на невизначений час, попри усі формальні заяви перших осіб. А тому, тільки «перебудова політичної системи дозволить запуснути механізми модернізації економіки. Політичні реформи покликані усунути свавілля бюрократії щодо бізнесу, сприяти ув'язці інтересів різних соціальних груп, зростанню конструктивної активності суспільства і тим самим створити умови для появи рушійних сил підйому економіки» [31].

На думку Є. Гонтмахера, «щоб здійснити модернізаційний прорив, потрібно починати не з будівництва інноваційної зони, а з банальних речей: відокремити владу від власності, залишити бізнес у спокої, забезпечити реальну політичну змагальність і свободу ЗМІ» [13]. Але проблема у тому, що для Імперії реалізація такого сценарію означає революцію і смерть. Як наголосив у своїй роботі В.Зав'ялов «свобода слова, не поєднана з цивілізаційними і гуманістичними підходами до реалізації цієї ж свободи, створює умови всюдозволеності і руйнації генетичного коду розвитку російської цивілізації» [19, с. 98].

Відторгнення російським суспільством ліберальних форм модернізації пов'язане з його органічною неприязню до ліберальних цінностей. Адже Захід для Росії є не лише історичним ворогом, а й сутнісним антиподом. Причина цього, на думку С.Гаврова, лежить у маніхейських за своєю суттю стереотипах російської масової свідомості [7, с. 172–173]. У цій картині світу є чіткий поділ на Добро і Зло, Світло і Темряву, а відповідь на питання «Хто винен?» людина завжди виносить за межі себе. Тому у провалі реформ, у погіршенні рівня життя окремої людини винна не вона, а хтось зовнішній, чужий і ворожий. Список винних у російській історії безмежний, це і «злі латиняни», і «жидо-масони», і «вороги народу», і «олігархи», і «лібераста» тощо.

Наслідком такого світосприйняття є висновок – для того, щоб справи у Росії пішли на краще, вона має знищити чергового зовнішнього чи внутрішнього ворога. Вороги будуть знищені і життя одразу покращиться. Відповідно усі ресурси зосереджуються на вирішенні цієї проблеми.

Як зазначає у своїй роботі С. Гавров, «мрія про здійснення Царства Божого на землі, досягнення повного і остаточного щастя не лише перевищує, але й суперечить задачі ліберальної модернізації з її раціональністю, секулярністю, демократичними процедурами, протистоїть самій парадигмі поступового покращення світу» [7, с. 175].

Модернізація у своїй класичній ліберальній формі не відповідає російським суспільним уявленням про Належне оскільки змушує думати не про високе (духовну місію), а про низьке (матеріальне) і перекладає відповідальність за життя людини, і все що відбувається навколо неї, не на правителя, а на людину.

Базовий внутрішній стимул модернізації полягає у постійному задоволенні зростаючих потреб людини. Для того, щоб у суспільстві реалізовувався такий сценарій розвитку, людина повинна бути головною суспільною цінністю. Тоді модернізація буде спрямована на досягнення цієї мети. Такий механізм працює у країнах Заходу, де Людина є вищою суспільною цінністю, але не в Росії, яка є Імперією і найвищою цінністю якої є сама імперська державність. Детальніше про це написано у попередній роботі [5]. Саме тому у Росії реалізується імперська модель модернізації ціллю якої є зміцнення Держави.

Демократії немає місця у цій картині світу. Тим більше, що росіяни пов'язують покращення свого життя не із власними зусиллями, а з приходом нового правителя. Так, за даними соціологічних досліджень Левада-Центра у 2005–2013 рр. необхідність для Росії демократії у принципі визнавало лише трохи більше 50% населення, а демократії західного типу лише 1/5 частина населення [36, с. 38].

Саме тому В. Путін послідовно реалізовував курс на згортання демократичних інститутів та посилення вертикалі влади і порядку. Зокрема, з 2004 р. у Росії було скасовано виборність голів суб'єктів РФ; у 2006 р. законодавчо обмежено діяльність неурядових організацій у Росії; з 2007 р., щоб завадити потраплянню до Державної думи ліберальних опозиційних партій, вибори почали проводити за пропорційною системою із 7% бар'єром та забороною на участь блоків; з 2014 р. порушення порядку організації або проведення мітингів каратиметься позбавленням волі на 5 років. Згідно зі звітом організації Freedom House, у 2015 р. Росія за індексом свободи преси перебувала на 181 місці зі 199 країн.

Обмеження доступу до політики ряду соціальних груп, у першу чергу ліберально налаштованих, означає відмову їм у представництві їх інтересів та відчуження їх від реалізовуваних владою модернізаційних проєктів. Більше того, весь путінський час у Росії утверджувалось ставлення до опозиції як до дисидентів, ледь не зрадників, які відкидають думку більшості, заважають розвитку країни і взагалі керуються у своїй діяльності вказівками із-за кордону. Тому логічно, що такій опозиції режим не дозволить реально претендувати на керівництво країною.

Позбавивши таким чином партію влади серйозної політичної конкуренції та посиливши керованість політичним простором держави, В. Путін реалізував модель авторитарної політичної модернізації: від демократії до стабільності.

Існує ще один важливий аспект відторгнення російським суспільством та політичною елітою демократії, як форми політичного режиму. Адже демократія передбачає ситуацію невизначеності політичного вибору. Ця невизначеність закладена в реальній конкуренції політичних сил, у періодичній зміні влади. В Росії, яка є імперією, до того ж із найбільшою у світі територією та етнічно й релігійно строкатим складом населення, подібна політична невизначеність неминуче призводить до загрози цілісності суспільства та дезінтеграції території.

Реалізуючи курс дозованої модернізації путінський режим намагається вивести з-під впливів модернізаційних процесів державно-політичний та етнополітичний сектори. Проте стримувати тривалий час поширення модернізаційних тенденцій на ці сфери життя не вдасться. А якщо модернізація перейде у ці сфери, то Росія не зможе існувати далі як імперська держава.

Демократизація та перспектива переходу в постіндустріальну стадію розвитку економіки неминуче підштовхне Росію до моделі національної держави та посилення боротьби за повний суверенітет у ряді її регіонів.

Розглядаючи Росію як імперську державу ми також маємо пам'ятати, що вона одночасно є й локальною цивілізацією зі своїми особливостями. Однією з таких особливостей є те, що основним захисним механізмом Російської цивілізації є самодержавна політична система, історично притаманна народу її ядра – росіянам. Тому курс на руйнування цієї системи інстинктивно сприймається більшістю населення та більш

усвідомлено елітою, як крок у бік руйнування та зламу не лише імперської державності, а й російської цивілізації.

Проведений аналіз дозволяє нам зробити наступні висновки.

1. Системна модернізація, яка модифікує та осучаснює всі сторони соціальної дійсності держави і приводить до народження нової якості суспільства, тягне за собою крах імперії і появу національної держави. Держави більшою або меншою мірою демократичної, але у будь-якому випадку із значно ширшою в порівнянні із імперією політичною участю громадян у її житті.

2. Емпіричний аналіз російської дійсності підтверджує висновки ряду дослідників про принципову несумісність імперських та демократичних форм, структур та орієнтацій у житті держави.

3. Збільшення рівня індивідуальних та громадських свобод в імперській державі деструктивно впливає на імперську владну систему. На нашу думку, посилення демократичних тенденцій в імперії посилює й тенденції до її розпаду, зокрема до відпадання національних окраїн.

4. Імперський характер російської державності – це ключовий фактор, який дозволяє тримати у більш-менш інтегрованому стані великий конгломерат різнорідних в етнічному плані російських територій.

5. Сучасна Росія реалізує сьогодні стратегію оборонної модернізації, яка спрямована виключно на подолання військово-технічного відставання від передових країн Заходу.

6. Імперський характер сучасної російської влади забезпечується сакралізованою особою верховного правителя; домінантним імперським столичним центром; наявністю універсалістського концепту «Російського світу»; наявністю неpubлічних конвенційних домовленостей між центром та регіональними елітами щодо способів здійснення влади на місцях; поновленням політики зовнішньої воєнної експансії; претензіями на статус одного із світових центрів впливу.

7. Російським керівництвом не проводилось і не планується проводити модернізацію політичної і державної системи Росії з опертям на принципи реальної, а не контрольованої чи «соборної» демократії. Більше того, керівництво Росії вважає зміни такого плану шкідливими для російської державності.

8. Існуюча в сучасній Росії державна бюрократична система стримує розвиток конкуренції і в економічній і в політичній сферах. Без зміни суспільно-політичної моделі, яка утвердилась у сучасній Росії, успішна технологічно-економічна, а тим більше політична модернізація неможливі, оскільки основним гальмом на її шляху є нечисленна група бюрократів-олігархів, які керують Росією, паразитуючи на її природних ресурсах.

9. Суттєве і тривале зменшення ресурсної складової доходів російського бюджету, підштовхне росіян до зайняття більш активної економічної життєвої позиції, невід'ємною частиною якої неминуче стане й бажання мати більший і реальний вплив на політичне життя країни, тобто до певна демократизація суспільно-політичної системи.

10. Передумови для модернізації російської економіки можуть сформуватись лише в ході демократичних перетворень сучасного політичного ладу Росії, тобто в результаті здійсненої політичної модернізації. Будь-яка реальна модернізація у Росії стане революцією, оскільки неминуче змінить основи функціонування суспільно-державної системи. Питання лише у тому, коли і в який спосіб це відбудеться.

Використані джерела та література

1. Агузарова Ф.С. Значение нефтегазовых доходов в экономике России / Ф.С. Агузарова // Теоретическая и прикладная экономика. – 2014. – № 3. – С.142–158; Нефть и бюджет РФ. 23.01.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://utmagazine.ru/posts/6112-neft-i-byudzhet-rf>; На игле: зависимость российского бюджета от нефти растёт. 23.06.2014. – [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:yhnDCFkHuisJf.rbc.ru/recommendation/other/2014/06/23/241282.shtml+&cd=5&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>.
2. Березкин Ю.Е. Инки: Исторический опыт империи / Ю.Е. Березкина. – Л. : Наука, 1991. – 234 с.
3. Бульвінський А.Г. Гуманітарний контекст сучасних українсько-російських відносин / А.Г. Бульвінський // Сучасна українська політика. – Спецвипуск: Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів. – К. : Фенікс, 2011. – С.52–61.
4. Бульвінський А.Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи / А.Г. Бульвінський. – К. : Парламентське видавництво, 2008. – 744 с.
5. Бульвінський А.Г. Ціннісні аспекти зовнішньополітичних альтернатив української влади на сучасному етапі / А.Г. Бульвінський // Україна між Росією та Європейським Союзом: пошук ідентичності: Матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 19 травня 2011 р.). – К. : Київський ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. – С.81–84.
6. Величко А.М. Идея Империи и историческое призвание России / А.М. Величко // Национальные интересы. – 2002. – №6.
7. Гавров С.Н. Модернизация во имя империи: Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России / С.Н. Гавров. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 352 с.

8. Гагагова Л.С. Империя: идентификация проблемы / Л.С. Гагагова // Исторические исследования в России: Тенденции последних лет / под ред. А. Г. Бордюгова – М. : АИРО-XX, 1996. – С.332–353.
9. Генеральная схема развития нефтяной отрасли Российской Федерации на период до 2020 года / Министерство энергетики Российской Федерации. 29.10.2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://uploadrb.ru/upload/archive/dop_upload/file_2010-10-29_10.16.38_genshema.doc.
10. Генеральная схема развития газовой отрасли России на период до 2030 года. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.energyland.info/files/library/112008/7579b56758481da282dd7e0a4de05fd1.pdf>.
11. Глухова А.В. Российское общество перед модернизационным вызовом (конфликтологический анализ) / А.В. Глухов // Полис. – 2009. – №6. – С.105–118.
12. Годовой отчет Государственной корпорации «Ростех» за 2014 год. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://rostec.ru/content/files/documents/ROSTEC_AR_book1_2015-interactiv-144dpi_compress3.pdf.
13. Гонтмахер Е. Слобода мысли / Е. Гонтмахер 01.04.2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gazeta.ru/comments/2010/04/01_x_3345994.shtml.
14. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В.П. Горбатенко. – К. : Видавничий центр “Академія”, 1999. – 240 с.
15. Государство вложит в центр «Сколково» 54 млрд рублей. 05.08.2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kommersant.ru/doc/1482479>.
16. Грачев Н.И. Империя как форма государственного устройства и тенденции развития суверенной государственности в современном мире / Н. И. Грачев // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2006. – № 5. – С. 8–15.
17. Дамирчиев Эмин Исахан оглы Империя как политический феномен: теоретико-методологические аспекты исследования : автореф. ...дис. на соискание научн. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.01 / Эмин Исахан оглы Дамирчиев. – М., 2010. – 30 с.
18. Дискин И. Модернизация России: сохранится ли после 2012 года? Уроки по ходу / Иосиф Дискин. – М. : Издательство «Европа», 2011. – 164 с.
19. Завьялов В.Т. Особенности политических процессов в современной России: цивилизационный контекст : Монография / В.Т. Завьялов. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – 166 с.
20. Зорин А.Л. Идеология «православия-самодержавия-народности»: опыт реконструкции (Неизвестный автограф меморандума С. С. Уварова Николаю I) / А.Л. Зорин // Новое литературное обозрение. – 1997. – №.26. – С.71–104.
21. Иноземцев В. Долгая дорога вниз. Как Россия стала "экономикой разочарования". 06.01.2016. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://obozrevatel.com/blogs/36714-dolgaya-doroga-vniz--kak-rossiya-stala-ekonomikoj-razocharovaniya.htm>.
22. Иноземцев В. Пять причин, почему в России не будет демократии. 21.10.2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://obozrevatel.com/blogs/96538-pyat-prichin-pochemu-v-rossii-ne-budet-demokratii.htm>.
23. Иноземцев В. Призыв к порядку. О модернизации России и возможном экономическом прорыве / Владислав Иноземцев // Российская газета. – 2008. – 01 октября. – Федеральный выпуск №4762.
24. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема / Борис Кагарлицкий. – М. : Ультра, Культура, 2004. – 528 с.
25. Кантор В.К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России / В.К. Кантор. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 542 с.

26. Каспэ С. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика / Святослав Каспэ. – М.: РОССПЭН, 2001. – 256 с.
27. Куликов С. Правительству нужен иностранный капитал / Сергей Куликов // Независимая газета. – 2011. – 17 марта.
28. Кушнирук Б. Россия и западные страны – кто от кого на самом деле зависит / Борис Кушнирук. 28.03.2014. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://forbes.ua/opinions/1368066-rossiya-i-zapadnye-strany-kto-ot-kogo-na-samom-dele-zavisit> ; Калабеков И.Г. Российские реформы в цифрах и фактах / И.Г. Калабеков. – М., 2010. (Информация обновлена и дополнена в 2014 г.) – С.430. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kaivg.narod.ru/r300.pdf>.
29. Ливен Д. Российская империя и её враги с XVI в. до наших дней / Доминик Ливен. – М.: Европа, 2007. – 688 с.
30. Лурье С. IMPERIUM (Империя – ценностный и этнопсихологический подход) / Светлана Лурье. – М.: АИРО-XXI, 2012. – 272 с.
31. Микульский К. Шанс на обновление / Константин Микульский // Независимая газета. – 2009. – 23 декабря.
32. Модернизация России и Китая: проблемы теории и политическая практика : коллективная монография / под ред. В.А.Ачкасова и С.А.Ланцова. – СПб.: СПбГУ, 2012. – 184 с.
33. Мясников В. Законодательные шлагабумы на пути модернизации / Виктор Мясников. 18.12.2009. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://nvo.ng.ru/armament/2009-12-18/8_modernize.html.
34. На игле: зависимость российского бюджета от нефти растёт. 23.06.2014. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:yhnDCFkHuisJ:lf.rbc.ru/recommendation/other/2014/06/23/241282.shtml+%cd=5&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>.
35. Новшества окупятся. Большую часть инвестиций в "Сколково" составят частные средства. 13.08.2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rg.ru/2013/08/13/skolkovo.html>.
36. Общественное мнение – 2013 / составитель Н.Зоркая. – М.: Левада-Центр, 2014. – 252 с.
37. Паин Э.А. Между империей и нацией: модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России / Э.А. Паин. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2004. – 248 с.
38. Послание Президента Федеральному Собранию. 12.12.2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/news/19825>.
39. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. 25.04.2005. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/04/87049.shtml>.
40. Прямые инвестиции в компании РФ в 2015 году снизились в 2,8 раза. 18.01.2016. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.interfax.ru/business/490190>; Поступление прямых иностранных инвестиций. 17.03.2014. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gks.ru/free_doc/new_site/business/invest/i_inv2.docx ; ООН оценила масштаб падения иностранных инвестиций в Россию. 30.01.2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://top.rbc.ru/finances/30/01/2015/54cb66719a7947da938b8b22>.
41. Путин В. Демократия и качество государства / Владимир Путин // Коммерсантъ. – 2012. – 06 февраля.
42. Рубцов А. Мегaproект – как много в этом звуке / Александр Рубцов. 22.11.2011. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ng.ru/scenario/2011-11-22/9_megaproekt.html

43. Селезнева А.В. Политические представления и ценности россиян / А.В.Селезнева. – М. : Издательство Московского университета, 2012. – 224 с.
44. Слова Грефа о России-дауншифтере вызвали оторопь на Гайдаровском форуме. 15.01.2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mk.ru/economics/2016/01/15/slova-grefa-o-rossiidaunshiftere-vyzvali-otorop-na-gaydarovskom-forume.html>.
45. Стенографический отчет о встрече с творческим коллективом газеты «Комсомольская правда». 23.05.2005. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/community_meetings/22990.
46. Фонов А.Г. Россия: от мобилизационного общества к инновационному / А.Г.Фонов. – М. : Наука, 1993. – 272 с.
47. ЦБ и МЭР оценили отток капитала: 62,7 млрд. долларов в прошлом году, 35 млрд. - с начала этого года. 18.03.2014. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.newsru.com/finance/18mar2014/rucptloutflw.html> ; Чистый отток капитала из России в 2014 году составил \$151,5 млрд. 16.01.2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://top.rbc.ru/finances/16/01/2015/54b96c5e9a7947490508d8d2> ; ЦБ РФ: чистый отток капитала из России в 2015 году составил \$56,9 млрд. 18.01.2016. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://tass.ru/ekonomika/2595203>.
48. Ципко А. Изживание ценностей / Александр Ципко // Литературная газета. – 2012. – № 29.
49. Ципко А. Небольшевизм как главная опасность. Нужен ли России союз Путина с либеральной интеллигенцией? / Александр Ципко // Независимая газета. – 22.06.2012.
50. Яковенко И.Г. Небесный Иерусалим или Российской империя: диалектика должного и сущего: Цикл статей / И.Г.Яковенко // Рубежи. – 1997. – №5-9.
51. Яковенко И.Г. От империи к национальному государству (попытка концептуального анализа) / И.Г.Яковенко // Полис. – 1996. – №6(36). – С.117–128.

УДК 330. 341. 1

Васильев О.А.

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КАЗАХСТАНУ

У статті аналізуються проблеми суспільно-політичної модернізації Казахстану в рамках інтеграційного об'єднання Євразійського економічного союзу. Розглянуто сучасний стан, взаємозв'язок і перспективи соціально-політичної трансформації країни.

Ключові слова: модернізація, інтеграція, трансформація, соціальний, політичний.

Васильев А.А. Особенности общественно-политической модернизации Казахстана.

В статье анализируются проблемы общественно-политической модернизации Казахстана в рамках интеграционного объединения Евразийского экономического союза. Рассмотрено современное состояние, взаимосвязь и перспективы социально-политической трансформации страны.

Ключевые слова: модернизация, интеграция, трансформация, социальный, политический.

Vasilyev A. **Features of socio-political modernization of Kazakhstan.**

In this article problems of modernization of Kazakhstan in the framework of Eurasian Economic Union are analyzed. The modern state, interdependence and prospects of its socio-political transformation are considered.

Keywords: modernization, integration, transformation, social, political.

Після розпаду Радянського Союзу на теренах євразійських цивілізацій відбуваються соціально-політичні трансформації. Вперше розмови про інтеграційний проект на пострадянському просторі почалися на початку 90-х років після зникнення СРСР і прискореної деградації нових незалежних держав. Так, у 1994 р. Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв у виступі перед студентами Московського державного університету імені М.В. Ломоносова висунув ідею про євразійську інтеграцію. У січні 2015 р. Росія, Казахстан і Білорусь проголосили створення Євразійського економічного союзу. Вважається, що створення Євразійського Союзу у складі Росії, Білорусі та Казахстану як одного з полюсів сучасного світу дозволить учасникам інтеграції посісти чільне місце у світі, увійти до числа лідерів глобального зростання, домогтися успіху і процвітання.

Соціально-політична модернізація Казахстану потребує здійснення інституціональних перетворень, вибору форм гнучкого поєднання ринкових механізмів, інструментів державного регулювання економіки та сучасних інститутів громадянського суспільства. Тільки за безумовного дотримання пріоритетності соціальних завдань реформ можна сподіватися на створення потужних стимулів економічного зростання, технічного переозброєння виробництва, підвищення його ефективності. Аналіз літератури [2-4] показує, що актуальні проблеми соціально-політичної модернізації Казахстану в рамках інтеграційного об'єднання Євразійського економічного союзу практично не висвітлено, вони потребують подальшого поглибленого дослідження.

Казахстан, Росія і Білорусь є державами-членами Євразійського економічного союзу. Казахстан входить у нинішній етап інтеграційного проекту ЄАЕС з негативним економічним фоном. Витоки проблем фінансової системи країни слід шукати не лише у девальвації російського рубля і не лише у зниженні нафтових цін. Головна причина полягає у тому, що фактично вичерпано базову економічну парадигму, у рамках якої

розвивався Казахстан з початку періоду незалежності, й яка трималася на трьох фундаментальних засадах: високих цінах на експортну сировину, іноземних інвестиціях та зовнішніх позиках. Це дозволяло країні нарощувати споживання та навіть здійснювати такі грандіозні проекти, як перенесення столиці і численні всесвітні з'їзди [3].

Ціни на сировину виявили свою нестійкість. Іноземні інвестиції скоротилися, і сподівання, що вони знову зростуть, не мають ґрунтовних підстав. Але головне в тому, що, разом з нагромадженням іноземних інвестицій в економіці Казахстану, зростає вивезення з країни доходів від них. Ще до кризи 2007 р. цей показник став співмірним з надходженням нових інвестицій, а на сьогоднішній день це співвідношення стало негативним.

Щодо зовнішніх позик, то під накопичений 156 млрд. дол. США зовнішній борг, з Казахстану вивезено приблизно вдвічі більше – 280 млрд. дол. США (згідно з офіційною звітністю на кінець 2014 р.). Сьогодні платіжний баланс і курс тенге підтримуються за рахунок надходження до Казахстану резервів, нагромаджених за кордоном у прибуткові роки. За оцінками експертів, на це витрачається 2–3 млрд. доларів на місяць з більш, ніж 100 млрд. дол. резервів. Якщо навіть ціни на сировину підуть угору, то це зможе на певний час підтримати економіку, але не зможе повторити те, що успішно розвивалося у 2000-ні роки.

На сьогоднішній день норма нагромадження основного капіталу в Казахстані наближається до 30%. На долю промисловості припадає понад 51% усіх інвестицій, у тому числі у нафтодобувній промисловості – 39,1%, тобто біля 78% усіх інвестицій в промисловості загалом. Частка видобувної промисловості у ВВП не перевищує 20%, на неї припадає 39,1% інвестицій в основний капітал. На такі прогресивні галузі, як хімічна промисловість, припадає близько 0,5% усіх інвестицій, машинобудування – ще менше. Це потребує доскональної модернізації виробничого апарату для забезпечення випуску сучасної конкурентоспроможної продукції.

Статистика показує, що реалізація рекомендацій щодо підвищення ставки рефінансування, проведення жорсткої грошово-кредитної та податково-бюджетної політики не привела до підвищення якості економічного зростання. Пріоритетною задачею має стати не просто

боротьба з інфляцією, а визначення оптимального рівня інфляції, який стимулює економічне зростання і структурні зміни в економіці [2].

Модернізація держави, яка стоїть на захисті національних інтересів, потребує розробки загальнонаціональної програми соціально-економічної модернізації країни, створення системи стратегічного планування і прогнозування для дослідження довгострокових тенденцій розвитку країни з урахуванням зовнішніх і внутрішніх чинників. Для цього потрібна сучасна державна структура управління, яка має бути оптимальною для ринкової економіки, в першу чергу, ефективний уряд, здатний реалізувати пріоритетні цілі. Необхідно сконцентруватися на обмеженій кількості пріоритетів, на реалізації стратегій, спрямованих на досягнення визначених цілей. Зокрема, це потребує удосконалення законодавчо-правової бази функціонування держави, послідовної підтримки соціально-політичної стабільності [2].

Ефективність уряду має базуватися на трьох взаємопов'язаних факторах: структурній організації, стратегічній координації, належному рівні підготовки кадрів. Державне управління складними системними перетвореннями суспільства і економіки також має стати системним. Державна система координації має бути ефективною і прозорою. Результати її роботи мають бути доступними всім підзвітним органам [2].

Для Казахстану визначено сім основних принципів стратегії побудови центральної і місцевої влади: 1) компактний і професійний уряд, який сконцентрується на виконанні лише кількох найбільш важливих функцій; 2) робота за програмами дій на основі стратегій; 3) чітко налагоджена міжвідомча координація; 4) підвищення повноважень і відповідальності міністрів, їхня звітність та стратегічний контроль за їхньою діяльністю; 5) децентралізація всередині міністерств, від центру до регіонів та від держави до приватного сектору; 6) ефективна боротьба з корупцією; 7) поліпшення системи найму, підготовки і просування кадрів.

У рамках стратегії виходу на траєкторію сталого розвитку створено інституціональні передумови для більш активної участі держави в модернізації казахстанської економіки, зокрема організовано фонд «Казина», метою якого є координація всіх інститутів розвитку для концентрації зусиль на реалізації проривних проєктів міжнародного значення. Це буде досягнуто як шляхом створення нових наукових центрів,

які відповідатимуть міжнародним стандартам, так і за рахунок активізації діяльності на світовому ринку наукоємних технологій для підвищення науково-технологічного рівня виробництва. Поліпшення диверсифікації казахстанської економіки пов'язується з реалізацією кластерної ініціативи, що має підвищити конкурентоспроможність вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках.

З цією метою було прийнято низку стратегічних документів, зокрема: «Стратегію розвитку транспортного комплексу Казахстану», «Стратегію територіального розвитку», «Концепцію створення регіонального фінансового центру в Алмати», «Концепцію сталого розвитку Казахстану», «Концепцію формування соціально-підприємницьких корпорацій» тощо [4].

Росія здійснює свою діяльність у Казахстані за рахунок чотирьох найкрупніших енергетичних компаній: «Газпром», «ЛУКОЙЛ», «Транснефть» і «Роснефть». Саме ці компанії дозволяють Москві зберігати в Астані вагомість російських інтересів і запобігати домінуванню Пекіна в економіці Казахстану. Перш за все, йдеться про Каспійський трубопровідний консорціум (КТК) і нафтопроводи «Приіртиськ–Атасу–Алашанькоу» та «Атирау–Самара». Крім того, обіг нафти між Росією і Казахстаном здійснюється Каспійським морем між Актау і Махачкалоу.

Стабільні партнерські відносини між РФ і Казахстаном підтримуються у газовій сфері (два ключові газопроводи «Середня Азія – Центр» та «Бухара-Урал» проходять територією Казахстану). Проект будівництва нового Прикаспійського газопроводу дозволяє «Газпрому» розширювати ресурсну базу, гарантуючи безперебійні поставки за кордон.

Крім того, Росія прагне розширити свою присутність у Казахстані в атомній галузі, а також інвестує кошти у розвиток електроенергетики, наприклад, беручи участь у проекті реконструкції Екибастузської ГРЕС-2 з приєднанням до неї двох додаткових енергоблоків. Росія залишається вагомим партнером Казахстану у військових та космічних сферах, прикладом цього є найбільша угода на постачання з Росії п'яти ЗРК S-300PS на безоплатній основі, а також співробітництво «Роскосмосу» та його казахстанського аналогу – «Казкосмосу» [4].

В останні роки Китай став конкурувати з РФ за вплив у Центральній Азії, зокрема, у Казахстані.

Згідно з даними Світового банку, за останні десять років рівень ВВП Китаю зріс більше, ніж у п'ять разів. Китай має статус другої економіки світу після США. За іншим показником – ВВП на душу населення – Китай все ще відстає від розвинених країн. Цей показник у Китаї, за даними МВФ, становить біля 7500 дол., а у США він дорівнює приблизно 47000 дол. Зростаюче виробництво потребує все більше ресурсів, що робить Китай важливим сировинним імпортером, зокрема енергоносіїв. На Китай припадає понад 20% світового споживання. Експерти вважають, що у найближчі три десятиріччя зростання китайської економіки буде більш повільним, аніж у попередні 30 років, але Китай незабаром стане найбільшою економікою у світі, перевершивши США [3].

Що стосується інтересів Китаю у Казахстані, то перш за все треба відзначити прагнення КНР отримати доступ до мінеральних ресурсів Казахстану (нафта, газ, уран) і забезпечити надійний транзит туркменського газу. Китай також зацікавлений у розвитку Сінцзян-Уйгурського автономного району в рамках міжрегіонального співробітництва, у побудові шосейної і залізничної інфраструктури. Пекін має на меті розширення обсягів китайської продукції на ринках Казахстану, планує зв'язати Астану економічними зобов'язаннями завдяки фінансовій допомозі і кредитам, а також поглибити культурні зв'язки, впливаючи на становлення нового покоління казахської еліти.

Крім того, цілком очевидно, що Китай сподівається стати постійним гравцем у перспективних прикаспійських нафтових проектах. Китай забезпечує надійні інвестиції для Казахстану: за даними Національного банку республіки, прямі китайські інвестиції у Казахстан приблизно у 3,5 рази перевищують російські, що фактично свідчить про домінування Китаю у сфері інвестицій.

У зв'язку з посиленням впливу КНР на регіон Центральної Азії у Казахстані зростає занепокоєння щодо «китайської загрози», яка непокоїть також Киргизію та Узбекистан. Усвідомлюючи це, Пекін запроваджує стратегію, спрямовану на поліпшення свого іміджу, зокрема використовує культурні та освітні програми. Казахстан побоюється можливої залежності від китайського імпорту і зменшення виробництва товарів власних галузей промисловості, зокрема таких, як текстиль та взуття. Жорстка конкуренція між китайськими і казахстанськими виробниками виявляється на місцевих

ринках, де половина обороту скоро може опинитися під контролем китайського бізнесу [3, с. 123].

Для Казахстану ключовою задачею модернізації є орієнтація фінансової системи на забезпечення ресурсами таких пріоритетних напрямів економіки, як індустріально-інноваційний сектор, малий і середній бізнес, сільське господарство, інфраструктура із залученням іноземних інвесторів. Для Казахстану, який віддалений від основних ринків збуту і практично не має виходу до морських портів, конче важливим є рівноправний доступ до інфраструктур Росії та Білорусі. Ефективне вирішення цих задач може бути забезпечене у форматі Євразійського економічного союзу. У майбутньому це регіональне об'єднання має створити фундамент для побудови крупномасштабного ринку з єдиними правилами, забезпечивши економічне зростання і підвищення добробуту громадян [1].

Останні роки Казахстан проголошував, що буде сировинну економіку, на базі якої в подальшому буде побудовано високотехнологічну промисловість. Металургія і нафтова промисловість залишаються основою економіки Казахстану. Так, з 1990 до 2014 р. виробництво нафти збільшилося утричі, металу – вдвічі. Це забезпечувало країні стабільне зростання у 5% щорічно. На нафту припадає 55% від загального експорту Казахстану, на метал – 14%. Частка промислових товарів залишається незначною.

Частка експорту Казахстану до Росії, незважаючи на його членство у Митному союзі, дорівнює всього 9%, у порівнянні з 28% у Молдові і 19% у Вірменії. Казахстан має труднощі в економіці не від суттєвої залежності від Росії, а тому, що кардинально залежить від експорту нафти і металу.

Вважалося, що Казахстану вдалося конвертувати свій ресурсний потенціал в іноземні інвестиції, стабільне зростання і дружні відносини із Заходом, Росією та Китаєм одночасно. Але на сьогодні це прагнення не вдається реалізувати на практиці. Уряд Казахстану готується до того, що протягом найближчих п'яти років ціна нафти буде на рівні 30 – 40 дол. США за барель, до здешевлення металів, скорочення іноземних інвестицій і зменшення попиту на казахстанські експортні товари у Росії та Китаї. Побудова сучасної економіки, не маючи надприбутків від нафти, є більш складною задачею для Казахстану.

Багато експертів вважають створення Євразійського Союзу черговою піар-акцією кремлівської влади, яка не має нічого спільного з класичною євразійською парадигмою. Цей курс розходиться також з орієнтацією на Захід, де пострадянські олігархи купують маєтки та компанії, виводячи активи стратегічних підприємств до офшорів. Створення Євразійського Союзу суперечить стратегічним планам США та Євросоюзу щодо пострадянського простору.

Для проведення модернізації країни Астана має нагальну потребу у залученні інвестицій з КНР, тому Казахстан спробує лавірувати між Китаєм і Росією, щоб не бути безповоротно втягнутим, в першу чергу, до сфери впливу Китаю.

На сьогоднішній день у рамках Концепції зовнішньої політики Республіки Казахстан у 2014–2020 рр. основним партнером Казахстану є Росія. Таким чином, можна констатувати, що російські та казахстанські уряди мають досить міцні зв'язки, і ЄАЕС спрямований на їх укріплення.

Використані джерела та література:

1. Васильєв О.А. Проблеми трансформації інтеграційного об'єднання РФ і Білорусі / О.А. Васильєв / Зовнішні справи. – 2014.- №7. – С. 44 – 47.
2. Васильєв О.А. Розвиток виробничих сил, науки і техніки як головний фактор, що визначає соціально-політичну трансформацію сучасних держав / О.А. Васильєв // Зовнішні справи. – 2014. – №9. – С. 44–47.
3. Ігнат'єв П.М. Геополітичні та геоекономічні інтереси у світовій політиці / П. М. Ігнат'єв. – Чернівці : Книги - XXI, 2014. – 363 с.
4. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України : Підручник / За наук. ред. М.А. Кулініча / 2 вид. – К. : «LAT&K», 2015.- 477 с.

УДК 321.6/8((575.4)

Метельова Т.О.

ТУРКМЕНІСТАН: ОСОБЛИВИЙ ШЛЯХ ЧИ НЕОДЕСПОТІЯ?

На підставі аналізу трансформаційних процесів у Туркменістані з моменту отримання ним незалежності й до сьогодні виявлено специфічні риси соціально-економічного устрою цієї країни. Показано, що політичні процеси першої половини 90-х рр. ХХ ст. потенційно містили в собі можливість демократичного розвитку країни, яка, однак, швидко була втрачена. Зроблено висновок, що подальший розвиток країни призвів до вибудови специфічного варіанту тоталітаризму у формі східної деспотії. З появою нового президента у країні відбуваються повільні, але демократичні зрушення.

Ключові слова: Туркменістан, «особливий туркменський шлях», деспотія, тоталітаризм, модернізація.

Метельова Т.О. Туркменистан: особенный путь или неodesponiya?

На основании анализа трансформационных процессов в Туркменистане с момента получения им независимости выявлены специфические черты социально-экономического строя этой страны. Показано, что политические процессы первой половины 90-х гг. XX в. потенциально содержали возможность демократического развития страны, которая однако, была быстро утеряна. Сделан вывод, что дальнейшее развитие страны привело к построению специфического варианта тоталитаризма в форме восточной деспотии. С появлением нового президента в стране происходят медленные, но демократические сдвиги.

Ключевые слова: Туркменистан, «особый туркменский путь», деспотия, тоталитаризм, модернизация.

Meteliova T. Turkmenistan: a special path or neodesponiya?

Based on the analysis of transformation processes in Turkmenistan since its independence the specific features of the socio-economic structure of the country are revealed.. It is shown that the political processes of the first half of the 90s. Twentieth century. capable of leading to the democratic development of the country, which however, was quickly lost. It was concluded that the country's further development led to the construction of a specific variant of totalitarianism in the form of oriental despotism. However, with the advent of a new president in the country the democratic changes are taking place.

Keywords: Turkmenistan, «the Turkmen special way», despotism, totalitarianism, modernization.

Політичний шлях, яким після розпаду СРСР попрямував Туркменістан, був надзвичайно неординарним за своїми проявами. Роки горбачовської перебудови перетворили цю традиціоналістськи орієнтовану країну на осередок бурхливих змін, що потенційно містили в собі можливість класичного демократичного розвитку чи, принаймні, його авторитарного варіанту, яким пішла частина азійських країн з числа республік колишнього СРСР.

Отримавши несподівану незалежність, Туркменістан певний час зберігав інерцію руху в демократичному напрямі. Однак, косметичне перетворення Комуністичної партії Туркменістану на Демократичну (за назвою), а першого секретаря КПТ – на лідера «нової» партії й нової країни було останньою зміною, яку можна віднести до позитивних і демократичних. Далі країна рухалася шляхом настільки синкретичним, що він не дозволяв їй ідентифікувати себе з будь-якою міжнародною спільнотою.

Майже одразу тодішній президент країни Сапармурат Ніязов оголосив себе Туркменбаші – вождем усіх туркменів. За кілька років він спромгся зосередити у своїх руках абсолютну повноту влади й, додавши

до своїх керівних посад ще й головування в уряді, стати президентом безстроково.

Номінально в країні існував і існує законодавчий орган – Меджліс (парламент), куди депутати обираються всенародно за мажоритарною системою. З 1999 р. опозиційним політичним силам брати участь у виборах було офіційно заборонено, у листопаді 2002 р. опозицію було знищено фізично за сфабрикованим звинуваченням у закороті [5; 27; 36, с. 60–72]. Навіть такий – зручний для президента, «кишеньковий» парламент швидко було позбавлено будь-яких важелів впливу на життя у країні. Законодавчою діяльністю за час правління Ніязова він займався хіба що до середини 90-х рр., часу, коли народжені в період «перебудови» паростки громадянського й політичного суспільства було в буквальному сенсі розстріляно.

Після винищення та витіснення за кордон решток опозиції за ініціативою президента було створено додатковий орган влади – Халк Маслахати – Всенародну Раду. Його персональний склад кількістю у 2507 осіб з числа посадовців, депутатів, аксакалів, заслужених бавовнярів і діячів культури добрав особисто президент. Він же був головою цього «вищого представницького органу» з конституційно невизначеним статусом. Засідаючи раз на рік, Халк Маслахати, що перебував над парламентом, був покликаний схвалювати законодавчу діяльність президента. Так, у січні 1995 р. ним санкціоновано рішення відкрити політичні репресії проти «зрадників народу» і визнано за необхідне всі офіційні заходи (у школах та ВНЗ – заняття) розпочинати з проголошення клятви на вірність Туркменбаші. Подеколи парламент з подивом дізнавався про зміст «ухвалених ним» законів з офіційної періодики.

Період 1993–1994 рр. був переламним і для запровадження специфічної економічної моделі розвитку держави. Якщо на початку 1992 р. було увалено низку законів (про захист інвестицій, захист приватної власності тощо [34]), що уможлилювали поступове переведення економіки на ринкові рейки, то вже 1994 р. указами президента створюються міцні бар'єри на шляху до ринку і розвитку не лише підприємництва, а й зовнішньої торгівлі: скасовано вільну конвертацію валюти, засновано єдину державну товарно-сировинну біржу

з функцією надання дозволу на ввезення чи вивезення будь-яких товарів, розпочалося закриття приватних підприємств тощо [35, с. 62–64.].

Здійснена на початку 90-х рр. спроба приватизації житла та деяких державних активів у сфері торгівлі та обслуговування також швидко захлинулася: уже за кілька років більшість об'єктів дрібного підприємництва, що перейшли було у власність приватних підприємців, були або експропрійовані «на користь держави», або зруйновані без виплати компенсацій у рамках реалізації програми нової забудови міст [26]. Країна ступила на шлях створення жорстко централізованої економіки та політичної диктатури.

Економічні нововведення середини 90-х рр. надзвичайно сприяли розквіту хабарництва та корупції. На відміну від решти пострадянських держав, Туркменістан від боротьби із цими явищами свідомо відмовився. Навпаки, під гаслом соціальної справедливості заробітну платню держчиновникам було фактично скасовано, а систему поборів і хабарів легалізовано й оголошено єдиним природним джерелом їхніх доходів.

У цей час в офіційних джерелах інформації неприховано починає поширюватися думка про те, що специфіку розвитку Туркменістану визначає нав'язаний радянським періодом його історії невинуватий соціально-економічний «стрибок». За словами тодішнього лідера країни, Туркменістан саме через те, що він, перебуваючи на родо-племінному етапі розвитку, силоміць був зтягнутий до соціалізму без проходження всіх належних етапів історичного розвитку, після звільнення з кайданів нав'язаного ладу мав працювати над побудовою розвиненого феодалізму [15, с. 38–40].

У таких умовах з середини 90-х починається масова еміграція. Преференції в отриманні дозволу на виїзд мало некорінне населення: у нього було значно більше шансів виконати умову, без дотримання якої виїхати людина якщо й могла, то без речей домашнього вжитку й покинувши приватизоване раніше житло без права його продажу. Умова полягала у пред'явленні гарантій від родичів у Росії (лише родичів і лише в Росії й ніде більше) щодо можливості проживання в них емігранта. Значній частині некорінного населення виїхати вдалося. Дискримінованим у праві обрання місця проживання й громадянства залишилося корінне населення.

Значних трансформацій зазнали й інші сегменти суспільного життя.

У сфері середньої освіти було здійснено курс на відмову від вивчення гуманітарного блоку дисциплін – передусім іноземних мов (англійської та російської в тому числі), зарубіжної історії, літератури, а термін шкільного навчання скорочено з 11 до 9 років. Іспити з дисциплін і в середній і у вищій школі, як, утім, і при прийомі на роботу, замінено складанням іспиту з «Рухнама» (в перекладі – «Дух туркмена») – оголошеної священною книгою за авторством С. Ніязова, де було викладено засади нової офіційної ідеології. Без її знання жодний документ про освіту чи фах, навіть права водія, отримати було неможливо. Решту предметів зараховували «автоматом» [34]. У листопаді 2000 р. наказом президента з роботи звільнено 10 тисяч учителів – через їхню непотрібність [8, с. 71–72.].

У країні було введено чотирирічну вищу освіту. Навчанням студенти займалися лише перші два роки – за вирахуванням часу, який витрачався на багатогодинні репетиції парадів до святкових днів та різноманітні конкурси на краще знання «Рухнама» та біографії президента [20]. Як свідчить один з туркменських професорів, з 16 місяців лекційного часу власне навчання складало 5–6 місяців [3].

Було створено штучні перепони для отримання вищої освіти у вигляді обов'язкової вимоги для абітурієнта мати дворічний стаж роботи «за обраним фахом». З огляду на масове безробіття в країні (за неофіційними даними на початок 2000-х рр. воно сягнуло 80% працездатного населення) така вимога була вкрай зручною, аби остаточно знищити вищу освіту країни [3]. Якщо до незалежності в країні щорічно ставало студентами 40 тис. осіб, то з 2002 р. квота на вступ становила 3900 осіб на всі 16 туркменських ВНЗ [34]. На середину 2000-х рр. переважна більшість абітурієнтів вступала до Поліцейської, Військової та Прикордонної Академій [3].

Одним з перших кроків президента Ніязова у напрямі освітньої деструкції була ліквідація Академії наук Туркменістану. У 1996 р. на базі колишнього Інституту філософії і права ліквідованої Академії відкрито Національний інститут демократії й прав людини, підконтрольний виключно президентові. Його завдання – нагляд за діяльністю правоохоронних органів, контроль над дотриманням прав людини в

тюрмах, і – що звучить дуже цікаво на тлі зафіксованих усіма міжнародними організаціями численних порушень прав людини в країні – проведення прикладних досліджень у галузі прав і свобод людини [29].

Нищівна політика проводилася стосовно культурної сфери. У 2006 р. указом президента закрито майже всі музичні школи та училища, а діяльність Міністерства культури покладено під контроль Міністерства національної безпеки [6]. Ще раніше було заборонено кружки й клуби за інтересами, закрито національні парки [11]. Урядовими декретами заборонено театри драми, опери й балету – ці види мистецтва, на переконання президента, не відповідають національним традиціям [9]. Самі ж будівлі театрів було знищено.

За даними Правозахисного центру «Меморіал» [21, с. 31–32] та Програми моніторингу прав людини в Центральній Азії, у березні 2000 р. було вилучено й спалено 40 тис. примірників Корану, перекладеного туркменською Ходжа Ахмед ахуном, щодо якого виникли підозри у нелояльності до президента. У жовтні того ж року з подібних причин було знищено 25 тис. примірників нового підручника «Історія Туркменістану» Н. Рахімова. У 2001 р. з бібліотечних фондів вилучено книги 19-ти туркменських письменників, поетів, істориків – А. Вельсапара, М. Дурдієва, Т. Джумагельдієва, А. Хаїдова та ін. Увезення і поширення будь-яких іншомовних видань було заборонено: видання країн колишнього СРСР в аеропорту вилучали як антидержавні [34]. 2000 р. у країні було конфісковано 350 тис. книг і біля 80 тис. касет з фондів громад неортодоксальних конфесій, роком раніше здійснено безпрецедентну висилку з країни 10 тис. іноземців – християн, мусульман, кришнаїтів [22, с. 49–50].

Викладання, в тому числі й рідної мови, було переведено на латиницю, якою, окрім «Рухнама», не друкувалося практично нічого. Внаслідок цього у країні різко пішов на зниження рівень писемності [27]. Імовірно через це, виявилися непотрібними й бібліотеки: указом президента їх, окрім Центральної і тих, що існували при ВНЗ, було закрито. Рухнамізоване покоління позбавили можливості отримувати інформацію з жодних інших джерел, окрім вітчизняних, до того ж, виключно офіційних.

Усі три канали туркменського телебачення (їх кількість не збільшилася й сьогодні) трансливали переважно новини про президента, а також народні танці й пісні, здебільшого теж про Ніязова та його предків. Доступ до Інтернету було суворо обмежено. Виявлення сайтів, зміст яких не відповідав офіційній ідеології, тягнув за собою їхнє блокування [25, с. 24–37]. Журналісти, які не працювали в офіційних виданнях, зазнавали переслідувань і зникали без сліду [13], як, утім, і безліч діячів науки й культури, громадських активістів і пересічних громадян.

Запроваджена на тлі жорстокої інформаційної цензури офіційна ідеологія суперечила не лише науковим даним і здоровому глузду (згідно з твердженнями «Рухнама», історія людства починається з туркменського народу – загального прародителя всіх народів і культур, саме туркмени винайшли і колесо, і метал і т.п.). Вона вступала в жорстку суперечність і з засадами ісламської культури й світогляду.

За повідомленням автора роботи «Башизм як релігія» Ашира Мередова [17; 12, с. 33–36], служителям мечетей було приписано використовувати президентський твір – «Рухнама» – під час відправлення релігійних обрядів. У мечетях мали неодмінно висіти портрети Туркменбаші. В ісламі, як відомо, заборонено зображення живих істот. До слова, саме наявність у будь-яких установах, закладах, на вулицях, будинках тощо незліченних портретних і скульптурних зображень живого пророка перетворювала Туркменістан в очах ісламського світу на країну, від спілкування з якою слід утримуватися. Особливе обурення мусульман викликав намір Ніязова «прикрасити» мечеть, збудовану французькими будівельниками (що обійшлося держбюджету в 100 мільйонів доларів США) у Гитджаку – селищі, офіційно проголошеному малою батьківщиною президента Ніязова, золотом і власними цитатами з «Рухнама».

Символічні ознаки культу особи президента виявлялися в усьому. Його ім'ям було названо не лише міста, вулиці, лікарні, порти, сквери й спиртні напої – перейменовано навіть місяці року й дні тижня. Президентові приписувалися надприродні здатності, наприклад, здатність викликати дощ. І то не чутки, а публікації в офіційній пресі. У 2004 р. газета «Ватан» («Батьківщина») надрукувала матеріал, де цілком серйозно розповідалося про появу в пересохлому джерельці води в момент

наближення до нього президента [31]. Усе це дозволило фахівцям з релігій говорити про формування штучно створюваної течії в межах ісламу – башизму. Її появу «на світовій арені» проголосив редактор газети «Нейтральний Туркменістан» Какабай Ільєсов, назвавши її, щоправда, туркменізмом [17].

Під розбудову культу трансформувалася й зазнавала алогічних та руйнівних на практиці новацій будь-яка сфера суспільного життя. Не стала винятком система охорони здоров'я. Разом зі звільненням учителів у 2000 р., було звільнено до 15 тис. лікарів [30]. У країні, де більшість населення – мешканці сіл, систему медичного обслуговування на селі було ліквідовано повністю, ще раніше, в середині 1990-х рр., ліквідовано всі ветеринарно-бактеріологічні лабораторії, закриті переджати епідемії зоонозних захворювань [23].

За повідомленням Європейського центру здоров'я перехідних суспільств та Лондонської школи гігієни й тропічної медицини, 2004 р. Міністерство охорони здоров'я Туркменістану видало таємні інструкції, якими заборонило лікарям діагностувати небажані хвороби – гепатит, черевний тиф, холеру, СНІД, чуму, кір, туберкульоз, малярію тощо [23]. Заборона «небажаних хвороб» призвела до того, що за наявності хвороб невідомої етіології, спричинених, як припускали, хімічними добривами та отрутами, які використовують при обробці бавовняних полів, належне лікування не проводилося, і люди хворіли місяцями. Особливо постраждали від цього діти й вагітні жінки [32; 33].

Туркменська влада припинила надання відомостей до Всесвітньої Організації Здоров'я. Ще раніше, 1998 р., було зупинено надання звітів з рівня смертності. На середину 2000-х рр. найстрашнішою виглядала ситуація з поширенням наркотиків. За оцінкою Управління ООН з наркотиків і злочинності, за період з 1991 по 2002 рр. споживання опіатів у Туркменістані зросло в 17 разів і близько 1% населення постійно вживали тяжкі ін'єкційні наркотики [30]. Наркотики ж, які і в часи СРСР були тут доволі доступними й поширеними, на початок 2000-х рр. перетворилися на буденне явище. За часів правління Ніязова Туркменістан не брав участі в жодній міжнародній організації з боротьби з наркотиками і лише 2011 р. в країні вперше ухвалено «Робочий план з боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та надання

допомоги людям, залежним від наркотичних засобів і психотропних речовин, на 2011–2015 роки».

Жахливого вигляду набула ситуація у сфері соціального захисту. 2006 р. світ потрясла звістка про фактичне скасування пенсій у Туркменістані. За даними туркменського Національного інституту статистики та інформації, кількість пенсіонерів на середину 2000-х рр. не перевищувала 400 тис. осіб. За словами тодішнього міністра соціального забезпечення Бібітач Векілової [2], унаслідок реформи понад ста тисячам пенсіонерів виплату пенсій було скасовано, ще у 200 тис. її розмір мав істотно зменшитися.

Отож, «реформа» торкнулася практично всіх. На 2 роки було збільшено пенсійний вік – до 57 років у жінок та 62 років у чоловіків. І це тоді, коли, згідно з даними, наведеними у доповіді Європейського центру здоров'я перехідних суспільств і Лондонської школи гігієни й тропічної медицини, у Туркменістані «середня тривалість життя громадян становила у 2002 р. 62,7 роки. Це найнижча очікувана тривалість життя в Європі і Центральній Азії» [30], для чоловіків цей показник ще нижчий – 58 років. «Родзинка» чергового нововведення полягала в іншому. Зазначені в законі 20 років стажу для жінок і 25 – для чоловіків, необхідні для отримання пенсії, аж ніяк не збігалися з календарними роками. 20 років – це роки, складені з виключно робочих днів, без урахування вихідних і святкових днів, відпусток (у тому числі з вагітності та догляду за дітьми), лікарняних тощо. Для селян до часу, який не враховуватиметься у стаж, потрапили і п'ять зимових місяців, коли вони не працюють [7]. За підрахунками, 25 номінальних років мали скласти близько 39 реальних. Тих, хто вирахуваного в такий спосіб стажу не мав, пенсій було позбавлено. Було також встановлено, що пенсія непотрібна інвалідам. «Ми не повинні годувати дармоїдів!», – так підсумував свій революційний почин Великий Вождь, звертаючись до міністрів [1; 7; 24]. На найвищому рівні пролунало припущення, що за два роки інститут пенсій може бути скасований узагалі і для всіх. За непотрібністю.

У відповідь на численні скарги пенсіонерів президент терміново вдосконалив закон. Згідно з поправкою, ті, хто бажав отримувати пенсію у незмінному розмірі, мали надати довідки, які б засвідчували наявність у них безперервного стажу впродовж 38 років. З усіма вирахуваннями

«зимових днів». За відсутності довідок органи соцзабезпечення мали забезпечити повернення грошей, виплачених пенсіонерів за останні два роки. Президент також підтвердив, що пенсії не виплачуватимуться тим, хто має дітей, старших за 18 років, адже «діти повинні утримувати батьків» [28].

Не менш радикальних змін, ніж інші, зазнала екологічна царина. За кілька років, що передували смерті Ніязова, світ побачила низка президентських указів, які викликали шок у екологів усього світу. Так, у листопаді 2000 р. ним видане розпорядження розпочати у пустелі Кара-Кум створення штучного озера площею 2 000 кв. км. На думку екологів, реалізація проекту зруйнує екосистему Кара-Кумів, що потягне за собою втрату багатьох унікальних рослин і тварин, які не виживають у вологих умовах [19]. Реалізація проекту триває й сьогодні.

Таким же «радикальним» чином розв'язувалася проблема пташиного грипу, яку, з огляду на відсутність ветеринарних служб у країні, також розформованих указом президента, влада взялася вирішувати коштом життя тварин. Наприкінці 2006 р. у країні розпочався масовий відстріл собак і котів. Подеколи їх знищували ще менш гуманно: кидали до глибоких ям, де ще живих давили особливим пресом. Недодавлені ще довгий час вили [9].

Натомість національна гордість – вівці отримали несподівані переваги. Розпорядженням президента 2006 р. було наказано випасати їх ...на територіях природних заповідників [19]. Цікаво, що саме в цей час на міжнародному рівні ухвалювалося рішення про занесення знаменитого Бадхизького заповідника до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Заповідник є притулком для багатьох занесених до «Червоної книги» тварин і рослин. «За радянської влади було створено надто багато заповідників, – заявив президент на засіданні уряду. – Нехай там пасеться скот. Так від них буде більше користі» [19].

То ж про що говорять складові внутрішньої політики президента Ніязова, якщо взяти їх у всій сукупності? Ще раз згадаймо їх.

Зосередження всієї влади у власних руках. Початкові переваги на виїзд некорінному населенню й перешкодження еміграції корінного. Руїнація економічних засад самостійності населення – приватного виробництва. Запровадження культу особи з релігійним наповненням і

спроба інтегрувати його до культової практики ісламу в одній окремо взятій країні. Доведення населення країни до крайньої міри соціального зuboжіння й безправності у поєднанні зі зростанням декоративних розкошів як атрибуту країни. Повна руйнація освіти, науки, культури. Зведення освіченості нового покоління до елементарного мінімуму з одночасним навіюванням ідеї винятковості туркменського народу. Винищення старого покоління. Рух до цілковитої ізоляції країни.

Перед нами картина однієї з форм тоталітаризму, в якій поєднано риси фашистської та комуністичної диктатур з особливостями східних деспотій. Картина ще одного потворного соціального експерименту, в якому власний народ виконує роль біомаси. У таких умовах країнах, поставлена на межу розцяцькованого мармуром дикунства, зустріла зміну президента. Чи зазнав «особливий туркменський шлях» істотних змін з того часу?

Після раптової смерті Туркменбаші в грудні 2006 р. й появи у президентському кріслі його наступника Гурбангулі Бердімухамедова країні повільно, значною мірою – декларативно, почала відходити від свого фантастичного шляху. Здійснено певні кроки для зменшення інформаційної ізоляції країни: 2007 р. у столиці відкрито перші інтернет-кав'ярні. Щоправда ціна користування цим інформаційним джерелом перетворює їх на мало доступні – 4 євро на годину при середній офіційно зазначеній заробітній платі по країні у 820 манатів (станом на 2015 р. – близько 288 \$ США). Водночас заблоковано доступ до більшості соціальних мереж. У грудні того ж року набув чинності закон «Про правове регулювання розвитку мережі Інтернет та надання інтернет-послуг у Туркменістані», яким попри проголошення мети забезпечити громадянам якомога ширший доступ до інформації регламентовано жорсткі обмеження в доступі до мережі [10].

Новий президент повернув скасовані його попередником оперу, балет і заново відкрив закриті районні лікарні. У 2009 р. поновлено спочатку 10-річну, а з 2013 р. – 12-річну середню й 5-річну вищу освіту, відновлено Академію наук. Станом на початок 2015 р. у країні діяло двадцять ВНЗ, в яких навчалася до 23 тисячі чоловік. Всі вони державні. Разом з тим, досі зберігається ситуація, коли час, відведений на навчання,

вдвічі менше за той, що іде на участь у масових заходах, на працю на бавовняних полях [1].

Здійснюються деякі кроки до впровадження елементів ринкових відносин. У 2011 р. прийнято новий Житловий кодекс, яким передбачено можливість скасованої наприкінці 1990-х рр. приватизації житла. У листопаді 2012 р. затверджено держпрограму приватизації на 2013-2016 рр., що передбачає приватизацію державних підприємств різних галузей промисловості, сфер будівництва, транспорту та зв'язку; у грудні того ж року ухвалено нову редакцію Закону «Про роздержавлення і приватизацію». 2012 р. прийнято держпрограму розвитку ринку цінних паперів, низку законів про банківську діяльність і кредитні установи [26].

При цьому Ашхабад не збирається відмовлятися від державного контролю над нафтогазовим сектором, який становить основу економіки країни. Приватизація проводиться не прозоро, нові власники й ціни продажу залишаються невідомими громадськості, і це підтверджує припущення, що «процес приватизації може бути використаний як засіб для збагачення туркменської еліти, а не як реальний інструмент проведення реформ» [18].

Для приходу у Туркменістан зарубіжних інвесторів зберігаються численні перешкоди. У 2012 р. у складеному Transparency International рейтингу сприйняття корупції країна увійшла в число найкорумпованіших держав (170 місце з 174), залишивши після себе лише Узбекистан, Сомалі, Північну Корею.

Країна стабільно посідає останній рядок за рівнем політичних і громадянських свобод – згідно звіту організації «Freedom House» за 2014 р. Організація «Human Rights Watch» зазначила у своїй доповіді, що в Туркменістані зберігається «один з найрепресивніших режимів у світі». На початку 2014 р. міжнародна організація «Репортери без кордонів» оприлюднила свій щорічний звіт «Всесвітній індекс свободи преси – 2013», що містить оцінку стану медійних свобод у 180 державах. Рейтинг Туркменістану в ньому визначено одним з найгірших у світі – поруч з Північною Кореєю та Еритреєю [4].

Водночас у політичній сфері в останні роки запропоновано низку реформ, зокрема, 2008 р. змінами до конституції ліквідовано Халк Маслахати, змінено й законодавство в напрямі легалізації багатопартійної

системи. У серпні 2012 р. створено першу легальну партію промисловців і підприємців, яку, проте, неможливо розцінювати як опозиційну. У 2013 р. президент Бердимухамедов склав з себе повноваження голови та призупинив членство у правлячій Демократичній партії на час свого президентства.

Попри всі косметичні реформи у найрізноманітніших сферах, політика нового президента спрямована на відмову лише від найодіозніших нововведень попередника (так, проведено кампанію з перейменування названих на честь Ніязова населених пунктів, скасовано іспити з «Рухнама», вивезено на околиці деякі найпомпезніші золоті пам'ятники першому президенту тощо), однак залишається незмінною в основоположному – у збереженні й зміцненні деспотичного режиму й подальшій розбудові культу особи за формальної його лібералізації.

«Рухнама» як канонічна основа офіційної ідеології замінюється не менш обов'язковим до вивчення у школах і ВНЗ літературним твором чинного президента «Птах щастя», для чого в шкільну програму навіть введено окрему дисципліну – вивчення книг президента.

Аналітики оцінюють такі нововведення як «новий прояв триваючої в країні кампанії з насадження культу особи» [16]. Отже стабільність зберігається: Баші (Вождя) замінено Аркадагом (Покровителем), золотий пам'ятник Ніязову – таким же золотим пам'ятником Бердимухамедову, а нейтральний статус і досі залишається зовнішньополітичним оформленням внутрішньої політики безперешкодної розбудови новітньої деспотії.

Використані джерела та література:

1. Аширмурадов Т. Вузы строгого режима / Аширмурадов Т. // Gundogar – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gundogar.org/?0110513153000000000000011000000/>.
2. Байрамова Н. Нида очевидная / Н. Байрамова // Gundogar. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gundogar.org/?022104259000000000000011000000>.
3. Байрамова Н. Образование под гнетом «священной Рухнамы» / Н. Байрамова // Gundogar. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gundog.newhost.ru/?011041344000000000000011000>.
4. Бердыева А. Интернет туркменский: в ожидании свободного доступа / А. Бердыева // Хроника Туркменистана. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.chrono-tm.org/2014/03/internet-turkmenskiy-v-ozhidanii-svobodnogo-dostupa/>.
5. Волков В., Сарыев О. В покушение не поверили... / В. Волков, О. Сарыев // Gundogar – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gundogar.org/?02430423670000000000001100000>.

6. Волков В., Сарыев О. За коррупцию заплатит культура. / В. Волков, О. Сарыев // DW. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dw.de/a-1824609>.
7. Волков В., Сарыев О. Пенсии в Туркмении: «ниязовский стаж» / В. Волков, О. Сарыев // DW – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dw.com/ru/a-2418079>.
8. Дангатар О. Новые факты нарушений прав человека в Туркменистане / О. Дангатар // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. – № 7, апрель 2001, с. 71–72.
9. Если забуду тебя, Ашхабад... / Gundogar. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gundogar.org/?024204251500000000000011000000>.
10. Закон об Интернете вступил в силу в Туркмении / Риановости-Украина. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ria.ru/world/20141229/1040647928.html>.
11. Идрисова М. Хватит учиться, пора работать! / М. Идрисова // Немецкая волна. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gundogar.org/?011042414000000000000011000000/>
12. Кадыров Ш. Что такое башизация? / Ш. Кадыров // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. № 2, январь 2000. – 64 с.
13. Кобрин К. Страна, где славят вождя и исчезают люди / Радио Свобода. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.svoboda.org/content/article/134145.html>
14. Комаровский Л. За тех, кого помню и уважаю... / Л. Комаровский // Gundogar – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gundogar.org/?024304237100000000000011000000>.
15. Кулиев А. Центральная Азия между феодализмом и демократией / А. Кулиев // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. № 7, апрель 2001. – 68 с.
16. Курбанов М. «Птица счастья» влетела в школьные классы / М. Курбанов // Gundogar – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gundogar.org/?011051446100000000000011000000>
17. Мередов А. Башизм как религия / А. Мередов // Gundogar – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gundogar.org/?022104258100000000000011000000/>
18. Наттолл К. Туркменистан предпринял робкую попытку приватизации К. Наттолл / Business New Europe. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gundogar.org/?013051342800000000000011000000>.
19. Новрузов М. Туркменбашы густит овец в заповедники / М. Новрузов // IWPR. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ca-news.info/2005/06/08/14>.
20. Панфилова В. Дипломированные изгои / Панфилова В. // Независимая газета. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ng.ru/courier/2004-09-13/10_turkmenia.html
21. Пономарев В. Туркменистан: власти изымают из библиотек книги авторов, «неправильно освещающих» историю страны / В. Пономарев // Страны СНГ. Русские и русскоязычные в новом зарубежье: информационно-аналитический бюллетень. – № 27, 15.04.2001. – 47 с.
22. Пономарев В. Туркменистан: власти строят «железный занавес» по рецептам сталинской диктатуры / В. Пономарев // Правозащитный Центр «Мемориал», 31 июля 2001. – 54 с.
23. Птичий грипп или птичья чума? / Хроника Туркменистана. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://archive.chrono-tm.org/?id=88>.
24. Романовский Д. Скука диктатора / Д. Романовский // Gundogar – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gundogar.org/?021904257300000000000011000000>.
25. Состояние средств массовой информации в Туркменистане // Эркин Туркменистан – Свободный Туркменистан. № 4 (13), сентябрь 2002. – 72 с.

26. Стартует приватизация госсобственности / Gündogar – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gundogar.org/?0130513253000000000000011000000>.
27. Туркменбаши заставит чиновников заговорить по-английски / Gündogar. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gundogar.org/?0110425050000000000000011000000>.
28. Туркменбаши урезал пенсии и наказал чиновников / Gündogar [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/news/newsid_4655000/4655434.stm.
29. Туркменистан // Информационный бюллетень, июль-август № 7–8 (47–48). – 64 с.
30. Туркменистану грозит кризис здравоохранения / Eurasianet.org – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://russian.eurasianet.org/departments/civilsociety/articles/eav061305ru.shtml>;
31. Туркменская газета «Ватан» рассказала о необычном водном источнике. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1079647440>.
32. Убирать хлопок опасно для здоровья / IWPR – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gundog.newhost.ru/?0231042239000000000000011000000>.
33. Ужасные больницы — больные дети / IWPR. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gundogar.org/?0231042492000000000000011000000>.
34. Ханамов Н. Как я стал революционером / Gündogar. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gundogar.org/?0243042525000000000000011000000>.
35. Черкез Ч.О. состоянии предпринимательства и рыночных отношениях в Туркменистане / Ч.О. Черкез // Эркин Туркменистан. – Свободный Туркменистан. № 7, апрель 2001. – 74 с.
36. Ыкльмов С. Новый Гулаг в Туркменистане / С. Ыкльмов // Эркин Туркменистан - Свободный Туркменистан. № 1, февраль, № 3, 2000. – 80 с.

УДК 323(478.9)

Добровольська А.Б.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ МОЛДОВИ: ІСТОРІЯ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті розглядаються процеси трансформації політичної системи Молдови в умовах її демократичного транзиту, що охоплюють період кінця 1980-х - початку 2000-х рр., досліджуються передумови і чинники еволюції спектра політичних партій.

Ключові слова: *пострадянський простір, Молдова, посткомуністична трансформація, політичні перетворення, проблеми демократизації.*

Добровольская А.Б. Трансформация политической системы Молдовы: история постсоветского периода.

В статье рассматриваются процессы трансформации политической системы Молдовы в условиях ее демократического транзита, охватывающих период конца 1980-х - начале 2000-х гг. Исследуются предпосылки и факторы эволюции спектра политических партий.

Ключевые слова: *постсоветское пространство, Молдова, посткоммунистическая трансформация, политические преобразования, проблемы демократизации.*

Dobrovolska A. **The transformation of the political system of Moldova: history of post-Soviet period.**

The article examines the processes of transformation of the political system of Moldova in terms of its democratic transition, covering the period of the late 1980s - early 2000s. Study the causes and factors of the evolution of the spectrum of political parties.

Keywords: *post-Soviet space, Moldova, the post-communist transformation, political transformation, the problems of democratization.*

Для країн пострадянського простору останні бідше ніж двадцять років стали періодом істотної політичної й економічної трансформації. Політичний транзит нових незалежних держав передбачав переведення колишньої форми правління й державного устрою в іншу якість. Основний зміст трансформаційних процесів, що тут відбувалися, містив у собі перетворення тоталітарно-авторитарної системи з усіма її інститутами, структурами й відносинами в систему іншого типу з демократичними атрибутами. Однак серед країн, які фахівці із трансформації недемократичних режимів у демократичні називали «перехідними», кожна держава проявляла індивідуальні риси щодо динаміки та змісту перетворень, а деякі з них зовсім не наслідували демократичну модель.

Специфіка переходу від тоталітарного або авторитарного суспільства до демократичних форм правління обумовлює необхідність поглибленого осмислення наслідків цих трансформацій, а також напрямків і перспектив подальшого розвитку посткомуністичних суспільств. Практика реформ політичних систем у країнах перехідної демократії передбачає різноманітні підходи до вирішення схожих інституціональних проблем посткомуністичного розвитку, включаючи такі, як зміна політичного режиму, трансформація партійних систем, реформа інститутів публічної влади, поглиблення ідейно-політичного дискурсу, зміна принципів і методів взаємодії інститутів громадянського суспільства й держави та інше.

Політичні трансформації на пострадянському просторі являють собою суперечливий і різноманітний процес, регіональною особливістю якого стала необхідність одночасного перетворення політичної й економічної сфер, а нерідко - і набуття національно-державної ідентичності, сплески етнонаціоналізму й т.п. Динаміка й зміст трансформаційних процесів у кожній з пострадянських республік у

визначальному ступені залежали від культурної готовності націй до тих або інших змін.

Внаслідок внутрішніх соціокультурних проблем і геополітичних чинників ломка старих політичних інститутів і структур кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. у Молдові протікала в обстановці гострих конфліктів і протиріч. Стабілізація соціально-політичної ситуації почала намічатися влітку 1992 року на тлі «заморожування» сепаратистського конфлікту в Придністров'ї та затвердження у 1994 р. нової конституції суверенної і незалежної держави - Республіка Молдова.

Прийняття нової конституції заклало правові основи демократичних інститутів, що створило фундамент для формування держави нового типу. Однак процес закріплення основ державності республіки супроводжувався розколом політичних еліт і сприяв реформатуванню політичної арени країни. Свободу, відстоюну переважно за участі Народного Фронту Молдови (НФМ), інституціалізувала Аграрно-демократична народна партія Молдови (АДПМ), що зуміла поступово відвоювати владу в НФМ.

Серйозні розбіжності з опонентами в Народного Фронту виникли вже після парламентських виборів 1990 р., коли на своєму травневому з'їзді він прийняв кілька резолюцій: про зміну назви Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки на Румунську Республіку Молдова; про офіційне затвердження етноніма «румунський народ» і глотоніма «румунська мова»; про автокефальну незалежність Церкви з назвою - Автокефальна Румунська Православна Церква Бессарабії, Наддністрянщини й Північної Буковини й т.п. Провідну національно орієнтовану політичну силу Молдови не цікавила можлива реакція суспільства на її дії. У підсумку, на перших багатопартійних виборах 1994 р. колишня сільська «номенклатура», що реорганізувалася в Аграрно-демократичну партію Молдови виявилася досить затребуваною, щоб повернутися до влади.

Заснована 19 жовтня 1991 р. парламентською групою «Сільське життя» АДПМ після проголошення незалежності Республіки Молдова займала центристський сегмент політичного спектра, однак перебуваючи при владі – розпочала досить радикальні реформи. АДПМ дала старт перетворенню державної власності в приватну, що в умовах розриву зв'язків з экс-радянськими республіками за відсутності власної бази

енергоресурсів сприяло глибокій деіндустріалізації країни. Ринкова трансформація супроводжувалася руйнуванням єдиного агропромислового комплексу; розпалися стійкі зовнішньоекономічні зв'язки, було перепрофільовано й закрито багато підприємств (більше 28% з них випускали продукцію військово-промислового призначення).

До кінця 1990-х рр. у Молдові, як і в інших колишніх союзних республіках, сформувалася національна держава, громадяни якої намагалися адаптуватися до нових ринкових умов в економіці, мінімуму держави в соціальній сфері й нових політичних інститутів - демократичних за формою й традиційних за змістом.

У наслідку низки урядових, фінансових, конституційних та іншого роду криз, що збіглися з перебуванням АДПМ у владі, на перший план вийшла проблема вибору подальших цілей і шляхів розвитку. У цих умовах на хвилі вимог соціальної справедливості ініціативу на електоральному полі Молдови повернула собі Комуністична партія, що традиційно експлуатувала це гасло. Факт того, що більшість населення країни прагла комуністичної реставрації в якості альтернативи проблемам перехідного періоду, підтвердила абсолютна перемога Партії Комуністів Республіки Молдова (ПКРМ) на парламентських виборах 2001 р.

Вибори 2001 р. продемонстрували поширену на пострадянському просторі тенденцію: коли демократично обраній, владі доводилося здійснювати болісні економічні реформи – на наступних виборах перевага опинялася вже на стороні не радикалів, а центристів або лівих – вихідців зі старої системи.

Переконливо перемагаючи у ході парламентських виборів, Партія Комуністів знаходилася при владі в Молдові протягом 9 років. Після тріумфальної перемоги на виборах 2001 р., одержавши 71 місце у парламенті Республіки ПКРМ змогла забезпечити собі конституційну більшість. В 2005 р. Партія Комуністів зберегла владу (57 депутатів) і була близька до третьої перемоги підряд, у квітні 2009 р., отримавши 60 місць у парламенті.

Молдова виявилася єдиною європейською країною, де компартія була правлячою партією, прийшовши до влади демократичним шляхом. Із приходом комуністів до влади виникли нові нюанси в партійній системі Молдови. ПКРМ здійснила спробу змінити обличчя молдавської партійно-

політичної системи (екстремальний або помірний плюралізм) за аналогією з Росією – з домінуванням правлячої партії. Запроваджені комуністами доповнення й зміни в електоральне законодавство й законодавство про політичні партії та інші суспільно-політичні організації, актуалізували й загострили проблему перспектив розвитку партійної системи в Республіці Молдова.

Політична практика після парламентських виборів 2001 р. показала, що ПКРМ маючи у своєму розпорядженні конституційну більшість у парламенті, здатна взяти на себе повну відповідальність за управління країною. Міцність позицій Комуністичної Партії була обумовлена наявністю у неї солідної електоральної бази, так і слабкістю опозиції, нездатністю іти на компроміси, як з боку правих, так і центристських політичних партій. Стійкість рейтингу комуністів на електоральному полі країни багато в чому забезпечувалася наявністю у лідерів ПК значного управлінського досвіду, що знаходило свій прояв у політичній гнучкості та здатності до оновлення цього політичного утворення.

За час свого існування Партія Комуністів нерідко міняла свої ідеологічні установки, чим викликала на свою адресу різку критику з боку своїх опонентів на лівому фланзі. Забезпечивши собі значну перевагу голосів виборців на виборах 2001 р. з обіцянками відновити будівництво соціалізму й комунізму на основі марксистсько-ленінської теорії, привести Республіку Молдова в Союз Росія-Беларусь і сприяти відродженню СРСР на нових основах, ПКРМ згодом змінила свій курс і вектор розвитку країни, оголосивши себе прихильницею європейської інтеграції.

Оскільки Партії Комуністів, як і будь-якій іншій партії, після приходу до влади необхідно було знайти найбільш ефективні шляхи й способи, які дозволять забезпечити досягнення мінімальних соціально-економічних і політичних стандартів, європейський вектор сприймався як інструмент досягнення цієї мети.

Під час знаходження Партії Комуністів у владі Молдовою був підписаний ряд документів, що зміцнювали політичну й економічну взаємодію з ЄС. Реалізація нового курсу, передумовою якого став вступ країни до СОТ (у травні 2001 р.), відбувалася відповідно до «Індивідуального плану дій РМ-ЄС на 2005–2007 роки» (підписано 22 лютого 2005 р. - за два тижні до парламентських виборів).

На першому засіданні парламенту нового скликання 24 березня 2005 р. делегати затвердили Декларацію про політичне партнерство з метою реалізації завдань європейської інтеграції, що передбачала загальний консенсус парламентських фракцій для просування стратегічного курсу на європейську інтеграцію. Всі політичні сили, представлені у парламенті, обраному в березні 2005 р., зобов'язалися спільно просувати європейську інтеграцію Республіки Молдова.

Як відзначає молдавський політолог І. Боцан, в 2005 р. ідея європейської інтеграції за своїм потенціалом була рівнозначна національній ідеї, що здатна згуртувати суспільство й надати політичному змагання партій рівнодіючий напрямок, тобто включити партії у боротьбу за визначення тієї, котра швидше й ефективніше приведе Республіку Молдова у Європейський союз [4].

У квітні 2007 р. лідер ПКРМ оголосив про «ліберальну революцію», а вже через рік уряд Республіки Молдова оприлюднив один із найбільш вражаючих списків об'єктів, що підлягають приватизації. Нові плани про приватизацію, намічені комуністами, у сукупності із програмами приватизації 1995–1996 й 1997–1998 рр., розробленими АДПМ, що спочатку була «замінником», а потім політичним союзником ПКРМ, набагато перевершували плани й обсяги приватизації, проведеної так званими демократами.

За час перебування комуністів у владі населення не відчувало позитивного впливу нового курсу на поліпшення життя в країні. Невизначеність ідеологічних установок на тлі складного соціально-економічного становища супроводжувалася поступовим зниженням рейтингу ПКРМ серед виборців. У селах, де склалося найбільш важке економічне становище, більше половини населення негативно оцінювали проведені в країні реформи, що проявилось у підсумках голосування 2009 р. Сільські мешканці зволіли віддати голоси за «нові партії» у владі: Ліберально-демократичну, Демократичну й Ліберальну, виразивши в такий спосіб невдоволення політикою комуністів.

Об'єднавши зусилля для боротьби з комуністами ці партії змінили статус ПКРМ, як домінуючої партії, на статус «нормальної», хоча й досить впливової. Однак роль і місце країни в процесі євроінтеграції кожна з опозиційних комуністам сил, які створили «Альянс за європейську

інтеграцію» (АСІ), бачила по-своєму. Для одних це процес об'єднання із сусідньою державою – Румунією. Для інших – входження в ЄС повноцінною самостійною державою, з орієнтацією на стандарти й цінності ліберальної демократії. Для третіх – «середній шлях», що передбачає можливість дружніх відносин з усіма.

Внаслідок розбіжності поглядів політичних сил, що увійшли до складу Альянсу його доля була досить складною, а перебування у владі супроводжувалося затяжними кризами й конфліктами. Молдова три роки (з 2009 р.) жила без президента, адже чотири спроби обрати главу держави у парламенті провалились, аж поки 23 березня 2012 р. президентом не був обраний Ніколай Тімофті. У 2013 р. коаліція ледь не припинила своє існування, коли 13 лютого лідер ліберал-демократів В.Філат заявив, що керована їм партія виходить із угоди про створення АСІ.

В умовах політичних конфліктів і розбіжностей країна продовжувала рухатися взятим у березні 2005 р. курсом на європейську інтеграцію. Кульмінацією процесу зближення з ЄС стало підписання (разом з Україною і Грузією) 28 червня 2014 р. Угоди про асоціацію Молдови з ЄС. Представники правлячої в країні Коаліції проєвропейської політики (КПП) заговорили про реальні перспективи вступу Молдови в ЄС у найближчому (5–10 років) майбутньому.

На геополітичний вектор розвитку країни міг істотно вплинути результат виборів 2014 р., оскільки лідер соціалістів І. Додон відкрито висловлювався що метою його партії є денонсація підписаної урядом Молдови угоди про асоціацію з Євросоюзом і курс на зближення з Євразійським економічним союзом. Зважаючи на те, що європейський вектор розвитку не дозволив правлячій коаліції скільки-небудь поліпшити соціально-економічне становище в країні, а її перебування при владі супроводжувалося затяжними політичними кризами, маятник електоральних переваг міг у черговий раз качнутися у бік лівих.

Із часів заборони Комуністичної партії у серпні 1991 р. лівий сегмент політичного спектра займали два формування: Соціалістична партія Молдови (СПМ) і Рух «Unitatea – Єдність». На парламентських виборах 1994 р. вони створили виборчий блок й одержали 28 мандатів з 104. Однак після своєї реєстрації у квітні 1994 р. Партія комуністів Республіки

Молдова швидко відвоювала симпатії громадян, що дотримувалися лівих поглядів, і, практично, вивела дві вищезгадані партії з політичного життя.

Перевага на боці комуністів могла знов опинитися у результаті виборів 2014 р. За час перебування в опозиції, активність ПКРМ була постійною й надзвичайно високою. Попри те що після поразки у ході дострокових виборів у липні 2009 р. більшість експертів і спостерігачів пророкували поступове вгасання й розпад молдавських комуністів, посиляючись на досвід інших партій, які, втративши владу, через певний проміжок часу припиняли своє існування або вливалися в інші організації, ПКРМ не тільки витримала тиск з боку Альянсу за європейську інтеграцію, але й зберегла свій вплив, залишаючись провідною опозиційною силою Молдови.

У листопаді 2014 р. за комуністів була готова віддати свої голоси половина громадян країни. Однак мінливість програмних спрямувань і втрата ряду відомих фігур, що перейшли в інші політичні сили, похитнули позиції партії. Поступове сповзання ПКРМ до центру політичного спектра послужило для соціалістичних проросійських партій, з одного боку, і соціал-демократичних – з іншого приводом для спроб змагатися з комуністами на лівому електоральному фланзі. СПМ, Партія соціалістів, Рух «Рівноправність», Союз праці «Патрія – Батьківщина» і Рух молдавських гастарбайтерів у Москві «Партія – Молдова» давно звинувачували ПКРМ у тому, що вона перестала бути справжньою комуністичною партією, що вона змінила свій зовнішньополітичний вибір - із проросійського на прозахідний.

ПКРМ завжди була партією, схильною до зміни своїх зовнішньополітичних орієнтирів. Коли це могло забезпечити залучення досить великого проросійського електорату, ПКРМ шукала зближення з Росією й виступала з ідеєю євразійської інтеграції. А коли виникала потреба знайти потенційних партнерів по коаліції (як це було в 2004–2007 р.), ПКРМ виступала з проєвропейськими ініціативами і вимагала виведення російських миротворців із зони придністровського конфлікту.

Якщо у своїй програмі 2001 р. Партія комуністів ідентифікувала себе як проросійська партія й обіцяла «розглянути питання про приєднання Молдови до Союзу Росії й Білорусії», то вже з 2004 р. ПКРМ виступає за євроінтеграцію Молдови. У передвиборній програмі ПКРМ 2005 р.

європейська інтеграція винесена окремим пунктом. При цьому як пріоритет виділялися й відносини з найближчими сусідами – Україною та Румунією. Окремий пункт «ставлення до Європейського Союзу» було внесено й у програму 2009 р. У ту ж програму був включений і пункт «ставлення до СНД», але він слідував за пунктом «ставлення до ЄС». ПКРМ ідентифікувала себе як – «європейська ліва партія» [7].

Після 9-літньої перерви, у програмі 2010 р. ПКРМ повертається до теми євразійської інтеграції. Лідер ПКРМ Володимир Воронін, починаючи з 2010 р., неодноразово у своїх виступах озвучує цю ідею. Однак коли інші ліві партії виступили з ідеєю вступу Молдови у Митний Союз, ПКРМ зайняла вичікувальну позицію. І тільки після того як Соціал-демократична партія зуміла зібрати понад 200 тис. підписів на підтримку референдуму, ПКРМ вирішила перехопити цю ініціативу й вийти з нею у парламенті. Розбіжності у ставленні до стратегічної установки на проведення референдуму й денонсацію Угоди про асоціації з ЄС вилилися у відкритий конфлікт 7 червня 2014 р. на пленумі ЦК ПКРМ.

У результаті в 2014 р., на відміну від усіх попередніх виборів, які проходили в країні протягом останніх 15 років, Партія комуністів уже не виступала як головний опонент правим партіям, поступившись цією нішею політичного спектра соціалістам. Ослаблення позицій ПКРМ дозволило соціалістам перехопити ініціативу на лівому фланзі.

Оцінюючи перспектив соціалістів необхідно визнати, що традиційна соціальна база соціал-демократії в Молдові, як і в інших країнах СНД відсутня. Як правило, соціальну базу партій соціал-демократичного спрямування представляють в основному промисловий пролетаріат, «нові бідні», тобто працівники бюджетної сфери і пенсіонери, а також представники нового середнього класу, орієнтовані на демократичні цінності та принципи соціальної держави. Зміна соціально-класової структури суспільства, що супроводжується скороченням чисельності робітничого класу, його деконцентрацією та старінням, дає про себе знати на пострадянському просторі, що є для партій соціалістичного спрямування негативним фактором.

У Молдові, де чисельність робітничого класу традиційно була незначною, ситуація ускладнюється глибокою соціальною диференціацією населення, ростом соціальних груп, які перебувають на межі бідності, що

набуває стагнуючий характер. Вирішення завдання розширення електоральної бази й числа прихильників у такій ситуації залежить від того, наскільки соціалісти зможуть включити до порядку денного актуальні питання економіки, політики й соціального життя.

У Молдові політичний вибір електорату завжди безпосередньо корелював з оцінкою реформ і рівнем задоволеності життям тих чи інших соціальних груп. У політичних орієнтаціях виборців рівень і якість життя, соціально-економічні маркери, завжди були визначальними. Після більш ніж двадцяти років невдалих перетворень ідея відновлення соціальної справедливості в Молдові стає домінуючою, що сприяє зміцненню позицій соціалістичних та соціал-демократичних партій.

Найбільш успішним для соціалістів був 1994 р., коли у блоці з рухом «Унітатя – Єдність», вони отримали на виборах 25% голосів виборців. Однак згодом Соціалістична партія Молдови розкололася: з неї виділилася Партія соціалістів Республіки Молдова (ПСРМ) під керівництвом Е.Смирнова, яка набрала на виборах 1998 р. лише 0,59%. Більшість лівого електорату дісталася ПКРМ, яка тоді взяла самостійну участь у виборах.

В 2001 р. Партія соціалістів відтворила блок «Єдність» з Республіканською партією й Партією прогресивних сил, що виступив зі слоганом «З Росією на вічні часи!». Блок набрав усього лише 0,46%. Зважаючи на те, що з часу свого заснування ПСРМ позиціонувала себе як послідовно проросійська, в 2005 р., коли ПКРМ перейшла на антиросійські позиції, соціалісти отримали шанс пройти у парламент. Однак виборчий блок «Патрія – Батьківщина», в який об'єдналися дві соціалістичні партії, отримав на виборах лише 4,97%, у той час як для проходження блоку було потрібно одержати 9%. Напередодні виборів 2010 р., соціалісти виступали у коаліції з Партією комуністів. Їхній лідер Вероніка Абрамчук тричі ставала депутатом парламенту від ПКРМ.

У 2012 р. Партія соціалістів знову з'явилася у соціологічних рейтингах як самостійна сила. Поштовхом до її відродження став вихід І.Додона, З. Гречаної і В. Абрамчук із ПКРМ (листопад 2011 р.) та їхнє приєднання до ПСРМ. Ослаблення позицій ПКРМ дозволило соціалістам перехопити ініціативу на лівому фланзі. В 2014 р. ПСРМ вела свою кампанію надзвичайно енергійно. Головним її змістом стала теза про вступ Молдови у Митний союз. Партію підтримали в Москві. Після бесіди В.

Путіна з лідерами соціалістів, стало ясно, що на лівому фланзі ПСРМ явно претендує на роль фаворита. Водночас перемога соціалістів на парламентських виборах у листопаді 2014 р. виявилася досить несподіваною оскільки на початку року їхній рейтинг коливався у межах одного відсотка.

Головним аутсайдером виборів виявилася ПКРМ В.Вороніна, у минулому - найсильніша опозиційна сила, яка втратила більше половини своїх виборців (чотири роки тому за неї віддали голоси понад 44%). З ослабленням Партії комуністів, лівий електорат розподілився між кількома партіями, нездатними самостійно отримати владу в країні. Хоча лівий електорат в Молдові сьогодні помітно перевершує правий, (у співвідношенні приблизно 60 на 40%), його консолідації заважають роздробленість лівих партій і недовіра один до одного їх лідерів.

Тенденція «зсісковзування до центру» колишніх антагоністичних партій правого і лівого спрямування, яка намітилася, після більш ніж 20 років багатопартійності, сприяла стиранню граней між традиційними політичними нішами. Якщо раніше на лівому фланзі переважала Партія комуністів, набираючи 40–45% голосів виборців; на правому - Ліберально-демократична партія (близько 25–30%), то тепер такого політичного ядра немає. У результаті виборів 2014 р. політичне поле – і праве і ліве – виявилось роздроблене. Всі партії, що пройшли до парламенту, набрали по 15–20% [5]. Це означає, що влада неминуче буде нестійкою.

Бажання зміцнити свої позиції після невдачі на виборах змусило ПКРМ вступити в переговори про можливість створення після виборів так званої великої коаліції у складі Демократичної партії, Ліберально-демократичної і Партії комуністів. Завдяки союзу з ПКРМ правляча в країні Коаліція проєвропейської політики (КПП) зуміла забезпечити правим партіям більшість (55 місць у парламенті проти 46-ти у лівих партій), необхідне для формування уряду і керівних органів парламенту.

Конформізм ПКРМ став проявом їх перетворення на команду політичних менеджерів, для яких головною є ефективність прийнятих рішень (заради цього вони можуть погодитися на будь-які компроміси). При цьому швидке отримання результату спрямоване на забезпечення свого статусу, а не на просування інтересів певних соціальних сегментів, що свідчить про картелізацію партії.

Вступ ПКРМ у правлячу коаліцію з правими партіями на основі ідеї «проєвропейської інтеграції» ще більше посилив недовіру до комуністів серед пересічних виборців, що знайшло свій прояв на виборах до місцевих рад 2015 р. Найбільші втрати знову зареєструвала ПКРМ, яка з 38,75% районних і муніципальних радників в 2011 р., опустилася до 10,22%. Якщо в 2011 р., ПКРМ отримала 32,37% місцевих обранців, то зараз – лише 11%. Співпраця комуністів з КПП зміцнила позиції її конкурентів.

Колишні виборці комуністів перерозподілилися між Партією соціалістів (ліва проросійська партія) і лівопопулістичною «Батьківщиною» («Patria») (потім Наша Партія) Ренато Усатого. Обидві партії змогли набрати популярність протягом року завдяки критиці правлячої коаліції. Однак, незважаючи на зростання числа прихильників лівих партій, жодна з них не зуміла піднятися до рівня ПКРМ. Поява нових «проросійських» партій скоріше роздробила «лівий» електорат, ніж згуртувала. У 2015 р. Наша Партія отримала – 8,13% місцевих радників і 11,12% районних і муніципальних радників, у той час як Партія соціалістів – 12,25% місцевих радників і 16,60% – районних і муніципальних радників [2]. В цілому, політичний розклад між правими і лівими силами не зазнав великих змін. Праві як і раніше утримують більшу частину місцевої адміністрації, завдяки повній залежності місцевих бюджетів від фінансування з центру.

Сьогодні партійний спектр Молдови перебуває у процесі формування, і його стан є у край нестабільним. У суспільстві ще не сформована чітка соціальна структура, політичні орієнтації соціальних груп аморфні й мінливі, чому сприяє й розпливчастість партійних ідеологій. Традиційне розмежування партій на праві (ліберальні й християн-демократичні); ліві (соціал-демократичному, соціалістичному й комуністичні) у випадку Молдови не працює, оскільки незважаючи на назви, ідеології що просуваються партіями, по суті зводяться до боротьби двох колективних історично сформованих видів пам'яті пов'язаних з радянською (комуністичною) і румунською ідентичностями.

Республіка Молдова практично єдина в Європі країна, де криза національної ідентичності являє собою визначальний фактор у поляризації поглядів політичних сил. Починаючи з виборів 1994 р. дане питання постійно використовується у передвиборних кампаніях. Серйозні дебати

між партіями на соціально-економічні та політичні теми найчастіше навмисне підміняються етнолінгвістичними, історичними і т.п. суперечками. Такого роду дискусії мають максимальний пропагандистський вплив - вони звернені безпосередньо до почуттів громадян і до природної потреби національного самовизначення.

Умовність політичного спектру призвела до того, що громадяни РМ у своїй масі залишаються байдужими до партій, не довіряють їхнім лідерам, уникають членства в них. У Молдові тільки починається формування інфраструктури громадянського суспільства, що здатне забезпечити умови для інституціоналізації реально мотивованих «груп», об'єднань, партій, здатних представляти інтереси різних верств населення у структурах влади. Оскільки суспільство перехідного періоду на даний момент відрізняється високим ступенем фрагментарності, політичні й економічні реформи в країні здебільшого ініціюються владою, а не інститутами громадянського суспільства, а більшість демократичних інститутів носить декоративно-імітаційний характер.

За рівнем політичного плюралізму й конкуренції, реальної участі партій у прийнятті політичних рішень Молдова випереджає більшість країн пострадянського простору, хоча й помітно поступається своїм західним сусідам по ступеню зрілості партійної системи.

Характер пострадянських трансформацій Молдови багато в чому пояснює ефект інституту бюрократії як структуроутворюючого елемента політичної системи та його експлуатації домінуючими акторами у власних цілях. Механізмом відтворення політичної корупції в Молдові, як й інших державах пострадянського простору, стала приватизація. З початком процесів приватизації в країні політика стала сприйматися як прибутковий бізнес, що у свою чергу спричинило появу політичних амбіцій у процвітаючих бізнесменів. Так, лідерами Соціал-демократичної партії (СДП) і Ліберал-демократичної партії Молдови (ЛДПМ) є досить успішні бізнесмени.

У межах бюрократичних систем сили, що перемогли на виборах, прагнуть використати демократичні інститути для збереження нового статусу на свою користь. Прийшовши до влади, ці сили отримують контроль над державним апаратом, інформаційним простором, силовими структурами та основними галузями економіки. Так на думку молдавських

експертів, сьогодні всі державні органи Молдови, включаючи Конституційний суд, ЦВК, Вищу судову палату, Апеляційну палату та інші, перебувають під контролем КПП, а точніше – під контролем двох-трьох олігархів, які заправляють усіма справами у коаліції [3].

У республіці Молдова утворена партійно-політична монополія на формування структур виконавчої влади. Парламентські партії уклали угоду про рекрутизацію управлінських кадрів, їх підбір за політичними критеріями. Наслідком цього, на думку ряду експертів, стала наявність серед міністрів і керівників департаментів усіх рівнів управлінців, професійна підготовка яких не відповідає профілю роботи їхніх установ.

Аналітики Молдови відзначають, що в основі партійного будівництва переважають харизматично-стратові структури з родинними відносинами. Процес формування партій часто спирається на авторитет харизматичного лідера, а ідеологічна основа - на «гострі проблеми окремих страт». Саме лідери партій виражають актуальні проблеми суспільства, найчастіше не розглядають конкретні шляхи їхнього вирішення. Престиж лідера часто «відірваний» від рейтингу партії [1].

Яскравим проявом такої тенденції у партійному будівництві стала поява в 2014 р. у політичному спектрі Молдови партії «Батьківщина» («Patria») на чолі з бізнесменом Р. Усатим. Ще на початку року ніхто в країні не підозрював про його існування. Однак за три-чотири місяці до виборів йому пророкували вже близько 10–15%, і це було досить несподіваним, оскільки ні повноцінної програми, ні підготовленої команди однодумців у Р. Усатого не було. Зате були харизма, напір, упевненість в успіху й гроші. Хоча «Батьківщина» і була знята з парламентських виборів 2014 р. через підозри у використанні зовнішнього фінансування, проте вже у 2015 р. Наша Партія Р.Усатого на місцевих виборах здобуває перемогу. Зліт цієї партії свідчив про розчарування населення країни і у владі, і в опозиції та про бажання бачити нові обличчя в політикумі.

Недостатність структурних реформ в економіці робить Молдову найбільш слаборозвиненою з європейських посткомуністичних країн (не враховуючи Косово). Низька якість життя населення й рівень його доходів, нестійка політична обстановка й гострі проблеми економічного розвитку ускладнюють здатність влади контролювати цілісність держави, а також демографічну, політичну й економічну ситуацію. Проблематичними є й

процеси політичної трансформації, пов'язані з подоланням конфліктів і забезпеченням безпеки розвитку, що, у свою чергу, перешкоджає залученню інвестицій, заважає економічному зростанню держави. Всі ці фактори дозволяють віднести Молдову до «нестабільних» держав. За оцінками провідних американських політологічних інститутів 2013 р., ситуація стабільності в РМ була нижче середнього рівня (індекс загроз тут склав – 76.5 – небезпечний рівень ризиків) [8].

«Нестабільні держави» не здатні протистояти внутрішнім і зовнішнім викликам. Згідно з рядом експертних оцінок, процес політичної трансформації «нестабільних держав» може займати, від 20 до 40 років [6]. У той же час варто враховувати, що демократія не приживається у ситуації високих зовнішніх і внутрішніх загроз.

Таким чином, можемо констатувати, що політична трансформація в Молдові являє собою суперечливий і багатоваріантний процес, головний зміст якого виражається у змінах політичної сфери. Багатофакторність політичної трансформації обумовлює її нерівномірність і неоднозначність, тому результатом транзитивного процесу є співіснування в країні демократичних й інших альтернативних тенденцій розвитку.

Використані джерела та література:

1. Бражко В.А., Мокану В.И. Особенности и тенденции политического процесса в республике Молдова в условиях кризиса / В.А. Бражко, В.И. Мокау // Социологические исследования. 2012 – № 12. – С. 37–41. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://easocman.hse.ru/socis/>.
2. Всеобщие местные выборы 14 и 28 июня 2015 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.e-democracy.md/ru/elections/local/2015/>.
3. Тодуа З. Падение: История о том, как и почему Партия коммунистов Республики Молдова отказалась от победы / Зураб Тодуа // Свободная мысль. – 2015 – №5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://svom.info/entry/527-padenie-istoriya-otom-kak-i-pocemu-partiya-kommu/>.
4. Боцан И.. Партии и демократизация Республики Молдова / Игорь Боцан. 3 декабря 2008. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.e-democracy.md/ru/monitoring/politics/comments/20081203/>.
5. Парламентские выборы в Молдавии 2014 . – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
6. Политические трансформации «нестабильных государств» СНГ: Доклад по материалам круглого стола (Фак-т мировой политики МГУ им. М.В. Ломоносова, 24 апреля 2013 г.) / сост. Д. Б. Малышева / Центр политических систем и культур, Фак-т мировой политики МГУ им. М.В. Ломоносова. – М. : Ин-т востоковедения РАН, 2013. – 34 с.

7. Тезисы предвыборной программы ПКРМ по ключевым областям. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.e-democracy.md/ru/elections/parliamentary/20092/opponents/pcrm/>
8. Failed States Index 2013: Рейтинг несостоятельности государств мира 2013 года // Центр гуманитарных технологий Информационно-аналитический портал. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/news/2013/06/25/6017>.

УДК 323.2:316.422 (478.9)

Рудяков П.М.

ПОСТРАДЯНСЬКА ТРАНСФОРМАЦІЙНА ПАРАДИГМА МОЛДОВИ ТА ЕЛЕМЕНТИ НЕСИСТЕМНО-АСИНХРОННОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В НЕЙ

У статті розглянуто трансформаційно-модеризаційні практики у Молдові, проаналізовано їхні наслідки. Визначено специфіку національної моделі пострадянської трансформації. Зроблено висновок щодо її обмеженої результативності та несистемного характеру.

Ключові слова: модернізація, трансформація, молдовська модель, фактор Росії, Придністровський фактор, несистемність.

Рудяков П.М. Постсоветская трансформационная парадигма Молдовы и элементы несистемно-асинхронной модернизации в ней.

В статье рассматриваются трансформационно-модернизационные практики в Молдове, анализируются их последствия. Определена специфика национальной модели постсоветской трансформации. Сделан вывод о ее ограниченной результативности и несистемном характере.

Ключевые слова: модернизация, трансформация, молдавская модель, фактор России, Приднестровский фактор, несистемность.

Rudyakov P. The post-Soviet transformational paradigm in Moldova and the elements of unsystematic asynchronous modernization in it.

This article discusses the practice of transformation and modernization in Moldova, their implications are analyzed. The specificity of the national model of post-Soviet transformation is determined. Was concluded about its limited effectiveness and non-system character.

Keywords: modernization, transformation, Moldovan model, factor of Russia, Transnistria factor, unsystematic nature.

Аналіз пострадянської трансформації у Республіці Молдова дає багатий, у всіх відношеннях корисний матеріал для вивчення, з одного боку, специфічних, унікальних факторів, з іншого, – таких, які підпадають під дію загальних правил і закономірностей, обумовлених досвідом нових незалежних держав. Ідеться як про індивідуальний, так і про колективний досвід у переході кожної із пострадянських держав окремо й усіх їх разом

до нового формату державно-політичного, соціально-економічного, культурного існування за умов включення до глобальної економіки та системи міжнародних відносин. А для деяких з них – ще й у висуненні на порядок дня державного розвитку та втілення в життя стратегії європейської інтеграції.

Так, зокрема, гадаємо, можливо вийти на рівень теоретичних узагальнень, поставивши під певний сумнів універсальність популярного не так давно підходу щодо того, що кожна країна, включаючи ті, котрі щойно проголосили державну незалежність, має достатній потенціал для модернізації, зайвий раз пересвідчившись у його амбівалентності. Шлях до модернізованої у відповідності з вимогами нового історичного часу державно-політичної, соціально-економічної, ціннісно-цивілізаційної моделі розвитку, до входження на нових засадах до регіональної та глобальної економічної системи виявився для нових незалежних держав украй непростий і тернистий, позбавлений прямолінійної поступальності та суцільного, безупинного прогресу. Причини цього криються не лише у внутрішніх обставинах сучасного стану й історії кожної з пострадянських країн, а й у ситуації, яка складається навколо них, у сфері контекстуальних процесів, явищ, тенденцій. Дається взнаки ще й такий чинник, як вплив ціннісної парадигми. Для «ривка» до модернізованого майбутнього виявляється конче потрібний «дуже широкий консенсус на рівні цінностей», як визначає цю передумову модернізаційної парадигми Т. Парсонс [1, с. 142]:

На зміну погляду, заснованому на розумінні модернізації як загального процесу, спільного для всіх країн та суспільств незалежно від ступеню розвитку кожного з них, приходять інші, який розрізняє модернізацію «первинну», ту, яка мала місце у розвинених європейських країнах та США, та «вторинну» або, як її ще інколи називають, «наздоганяючу», тобто, ту, що її прагнуть і намагаються здійснювати країни менш розвинені й заможні. Він привертає до себе увагу, зокрема, тим, що виокремлює, з одного боку, не лише «плюси» «первинної» модернізації, а й її слабкі місця, недоліки, з іншого, – не лише «мінуси», негативи, а й достоїнства та здобутки модернізації «вторинної». На його основі виявляється можливим до певної міри розв'язати ще одну важливу дилему: зняти суперечність між традиційними та модернізованими

державами і суспільствами, виходячи з визнання присутності як у других, так і у перших, універсальних цінностей, які є домінуючими, фундаментальними й, до того ж, незмінними протягом тривалого часу, незалежними від конкретно-історичних обставин. Набуває вагомого значення й проблема ціни модернізації, насамперед, ціни соціальної, на яку раніше або зверталось дуже мало уваги, або не приділялось жодної уваги як до чогось вторинного й малозначущого.

Після проголошення державного суверенітету та незалежності на початку 1990-х років, їх міжнародного визнання і остаточного здобуття статусу нової незалежної держави – подій, які виявилися для Молдови історичними, епохальними, ознаменувавши собою справжній «розрив» історичного часу, – Республіка Молдова, так само, як інші нові держави з числа республік колишнього СРСР, зіткнулася з цілою низкою негативних явищ та проблем. Однією з найбільших і найвагоміших з них виявилася проблема, пов'язана з необхідністю здійснення нагальної системної трансформації економічного, політичного, культурного буття на принципово нових фундаментальних засадах, окреслених передусім виборною демократією, яка прийшла на зміну однопартійній системі радянського часу, та ліберальною ринковою економікою, котра почала формуватися замість економіки планової. Потреба й доцільність невідкладного запуску трансформаційних перетворень диктувалися одразу цілою низкою факторів та обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

На переважно об'єктивному, автономному від волі та прагнень суб'єктів характері модернізації варто наголосити окремо. Слушним видається твердження, згідно з яким «модернізація суспільства є насамперед об'єктивним процесом, що відбувається незалежно від політики, здійснюється в країні під впливом складного комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників, які модифікують суспільні відносини» [2, с. 100].

Головним серед об'єктивних стимулів модернізації у Молдові слід вважати фактор європеїзації як альтернативи пострадянському транзитивному станові осмисленої і оформленої у вигляді державної стратегії європейської інтеграції, яка передбачає включення, нехай поки що на більшою мірою ініціативних засадах, ніж на ґрунті конкретного

практичного інтересу з боку партнерів, до інтеграційного проекту в рамках Європейського Союзу. Невипадково і вкрай показово у цьому зв'язку, що модернізація в економічній галузі в Молдові, так само, як і в переважній більшості інших нових незалежних держав з числа колишніх республік СРСР пішла, в основному, за так званою адаптивною моделлю, тобто на основі прямого некритичного запозичення в третіх країнах, переважно – членах Євросоюзу, технологій, у тому числі – застарілих або таких, які вже досягли рубежу морального старіння.

На протигагу стратегії європеїзації як стимулюючого фактору вагомим стримуючим фактором для всіх без винятку модернізаційних процесів і тенденцій виявився фактор Придністров'я, зумовлений виникненням, ескалацією та наступною консервацією на території Молдови «замороженого» конфлікту між центром та одним із регіонів, наслідком якого виявилася поява в межах державного простору Молдови особливого територіально-виробничого сегменту з характерними для нього криміналізованістю і повним виокремленням з міжнародно-правового поля та зони цивілізованих торгівельно-економічних відносин, побудованих на засадах СОТ. Конфлікту, який, до того ж, набув помітного міжнародного резонансу, перетворившись на один з проблемних вузлів регіональної та європейської зовнішньої політики та політики безпеки.

Наявність придністровсько-молдовського конфлікту, разом з іншими негативними чинниками, такими, зокрема, як складні процеси формування національної ідентичності, геополітичного вибору й зумовлена ними хронічна політична нестабільність, призвела, по-перше, до того, що центральна влада у Молдові так і не змогла стати достатньо сильною й установити контроль над усією державною територією, по-друге, до того, що весь новий молдовський державний проект виявився аморфний, нездатний працювати хоча б відносно чітко й ефективно. У такий спосіб, національну модернізаційну програму, нехай більшою мірою декларативну й умоглядну, ніж конкретну й реалістичну, було із самого першого дня позбавлено двох з найнеобхідніших передумов. Заповнити утворену внаслідок цього лакуну не було ні чим, ні як.

Ще одним негативним чинником, без урахування якого вкрай важко зрозуміти й належним чином оцінити як загальну ситуацію в Молдові, так і трансформаційно-модернізаційну парадигму її функціонування, слід, на

нашу думку, вважати обмежену суб'єктність нового актора системи міжнародних відносин або й в окремих випадках її – суб'єктності – повну відсутність. Нова незалежна держава в перші роки й десятиліття її існування опинилась у ролі частини нової периферії, за контроль над якою відбувається дедалі гостріша та жорсткіша конкуренція двох різних геополітичних центрів: старого – Росії – та нового – Європейського Союзу, зокрема, Румунії як його члена. Причому, відбувається в ситуації асиметрії центрів впливу, за умов, коли «Росія – це реальність, а Європа, Захід – лише геополітичний концепт» (Р. Каплан).

Ч. Дарвін небезпідставно називав конкуренцію невід'ємною складовою еволюції, слухно вважаючи, що без неї еволюційні процеси відбуваються значно більш повільно та менш ефективно. В даному випадку, проте, конкуренція між Москвою та Брюсселем, відіграючи, безумовно, й певну позитивну роль для економіки, соціальної, гуманітарної сфери Молдови, створювала для Кишинева ще й чимало додаткових проблем і ускладнень. Інтерес з боку інших держав та міждержавних утворень – причому, не лише ЄС та Росії, – які прагнули, скориставшись моментом, розширити ринки збуту своїх товарів і послуг, а також зміцнити геополітичні позиції на пострадянському просторі, не сприяв модернізації Молдови.

Не менш нагальним імперативом доби виявилася модернізація державно-політичного, соціально-економічного життя, спрямована на формування якісно нової моделі державного, національного, суспільного, індивідуального розвитку. При цьому, якщо у ході трансформаційних процесів особливих проблем та труднощів практично не виникало, вони увесь час суверенного існування Молдови ішли по висхідній траєкторії цілком природно, то для процесів модернізаційних існували серйозні перешкоди зумовлені радянським спадком у галузі суспільно-політичних відносин, торгівельно-економічній сфері, сфері демократії, прав людини, свободи слова й думки та ін.

1990–1999 рр. в історії всіх без винятку нових незалежних держав, які з'явилися на пострадянському просторі, в тому числі і в Республіці Молдова, виявилися періодом глибокого економічного падіння на фоні обвальної дезінтеграції державно-політичного простору колишнього СРСР, супроводжуваного розривом кооперативних зв'язків між суб'єктами

господарювання колишніх радянських республік та розпадом єдиного ринку. Масштаб цього падіння та його руйнівні наслідки, посилені й ускладнені несприятливою зовнішньою економічною та політичною кон'юктурою, а також внутрішнім конфліктом у Придністров'ї, зробили будь-які спроби модернізаційних змін і перетворень практично нездійсненими. Країну було поставлено на межу виживання, про вдосконалення в будь-якій сфері не могло бути й мови.

За радянський період її історії Молдова зробила помітний крок уперед, піднявшись у своєму економічному та культурному розвитку. Одним з підтверджень цього може служити факт, що в республіці відбулася індустріалізація, а також тісно пов'язана з нею урбанізація (зростання частки міського населення тривало у Молдавській Радянській Соціалістичній Республіці аж до самого розпаду СРСР, і у 1991 р. воно сягнула показника в 47%). З відсталой, повністю аграрної місцевості МРСР протягом кількох десятків років перетворилася на сучасну аграрно-індустріальну республіку.

Зі здобуттям незалежності ситуація докорінно змінилася, причому, в гірший бік. Якщо під першим етапом пострадянської модернізації розуміти ринкову трансформацію, яка стартувала в усіх нових незалежних державах на початку 1990-х рр., то її в Молдові, як і в інших колишніх республіках СРСР, було розпочато із впровадження в економіку інститутів та управлінських практик, запозичених з досвіду країн з міцною традицією ринкової економіки, насамперед, Західної Європи та США, а також зі зміни форми власності з державної на приватну й акціонерну. Швидкого позитивного ефекту це не дало: нові інститути вкрай погано взаємодіяли з успадкованими від планової економіки моделями і традиціями управління та структурами господарювання. Далося взяти й надзвичайно активне поширення корупції, зокрема, в економічній сфері. Замість очікуваного підйому діло дійшло до глибокого економічного спаду.

Обставини склалися таким чином, що Молдова потрапила до кола тих країн з числа колишніх радянських республік, хто постраждав від спаду найбільшою мірою (разом з Україною, Грузією, Вірменією та деякими іншими). Фізичний обсяг ВВП скоротився у Молдові порівняно з 1989 р. більше ніж удвічі. Ні про яку модернізацію чи навіть якісь окремі її елементи мова за таких умов іти не могла. Нова незалежна держава на

берегах Дністра і Прута в перші роки свого суверенного існування не модернізувалася, а, навпаки, помітно деградувала, зосереджуючи практично всі зусилля на боротьбі за виживання.

Перший модернізаційний план республіканської влади у вигляді програми переходу до регульованої ринкової економіки від 21 листопада 1990 р. на період 1992–1995 рр., який передбачав здійснення прориву до справжнього ринку за півтора-два роки, по суті, провалився. Більшість з того, що було цим планом передбачено, виходячи з принципів монетаризму та рекомендацій від МВФ, так і не вдалося втілити в життя ні тоді, ні пізніше. Це стосувалося навіть приватизації. Її було задумано здійснити за трьома державними програмами: на 1993-1994, 1995-1996, 1997-1998 рр. За час реалізації перших двох з них було завершено масову приватизацію за «бони національного надбання», й у національній економіці почав домінувати приватний сектор, частка якого у створенні ВВП сягнула 55%. Третя програма мала стратегічне значення для економіки. Вона мала здійснюватися вже не за бони, а за грошові кошти, проте виконати заплановане не вдалося. Зіграла свою роль низка факторів, зокрема, корупція, яка у ході приватизації набула загрозливих розмірів, перетворившись на реальну загрозу національній безпеці. Дворічну програму довелося продовжити на 1999–2000 рр., потім – на ще пізніший час. Процес роздержавлення тривав і в 2011-2012 рр. Очікуваний фінансовий ресурс до національної економіки так не надійшов, що, зрозуміло, негативно вплинуло й на перспективи модернізації.

Всупереч недолікам та прорахункам, реалізація приватизаційних програм у Молдові у 1990-ті – на початку 2000-х рр. дала змогу досягти радикальної зміни форми власності: було роздержавлено 60% промислового потенціалу та понад 80% підприємств малого бізнесу, що, бодай теоретично, створило передумови для більш ефективного господарювання.

Структурні зміни відбулися і в галузі сільського господарства. Тут було заплановано й реалізовано проект «Земля», розрахований до 2005 р. (за фінансової допомоги американського агентства USAID). Проектом було передбачено ліквідацію державних господарств та ферм з наступним розподілом земельних угідь між господарствами приватної форми власності та фермерами. Проект «Земля» було втілено в життя, проте, як і

в промисловості, зміна форми практично не вплинула на зміст: імпульсом для модернізації він не став. Незважаючи на прийняття численних цільових урядових програм, таких, приміром, як «Молдавське село», «Стратегія розвитку агро-продовольчого сектору на період 2006–2015 рр.», добитися кардинальних позитивних зрушень у сільськогосподарському виробництві не вдалося. Ситуація у цій сфері в Молдові була і залишається скрутною. Подолати кризу, яка охопила галузь після розпаду СРСР, і втрати молдовськими виробниками сільськогосподарської продукції значної частини загального радянського (згодом – російського) ринку виявилось не під силу. Серйозно конкурувати з європейськими фермерами за вихід на ринок Європейського Союзу й інших країн Європи та світу молдовським фермерам поки не до снаги.

«Загалом у перше десятиліття незалежній Молдові не вдалося вийти на траєкторію сталого розвитку. Реформи в економіці країни супроводжувалися глибоким спадом в усіх сферах господарської діяльності та різким падінням життєвого рівня населення» [3, с.126], – роблять висновок автори колективного дослідження РАН, присвяченого аналізу досвіду нових незалежних країн, і з ним важко не погодитися.

Перші роки нового тисячоліття – 2000-2007 рр. – стали в Молдові роками економічного підйому. Втім, і в цей період країна зіткнулася із серйозними проблемами, які не давали змоги запустити проект модернізаційних перетворень на повну потужність. Однією з них став гострий дефіцит як власних фінансових ресурсів, так і іноземних інвестицій, критично необхідних для модернізації економіки. Прийнята урядом «Стратегія Республіки Молдова із залучення іноземних інвестицій та просування експорту на період 2006-2015 рр.», хоча і забезпечила певне зростання інвестицій (2008 р. – рекордний річний показник в 707 млн.дол. США загалом за двадцять років – 1738,5 млн. долю. США), перелому в ситуацію не внесла. Забезпечити додатковий прилив ресурсів для здійснення нових кроків на шляху модернізації за рахунок цієї державної програми не вдалося.

У 2009 р. вплив глобальної фінансової кризи докорінно змінив тенденції, які сприяли зростанню економіки Молдови та її модернізації. Надзвичайна залежність від зовнішніх чинників далася взнаки, й світова криза спричинила кризу в молдовській економічній та соціальній сферах.

Істотне зниження зачепило практично всі макроекономічні показники. Падіння ВВП у 2009 р. склало 6%. Природно, що за таких умов ні про яку активізацію планів з модернізації економіки та інших сфер державного й суспільного життя не могло бути й мови. Ситуацію ще більшою мірою ускладнила, погіршила й загострила політична криза, активна стадія якої розпочалася в Молдові саме в 2009-2010 рр.

Поширеним є визнане значною кількістю фахівців, хоча й не безспірне, засноване на ідеях структурного функціоналізму Т.Парсонса з його трьома «ідеальними» типами суспільств, які в Ідеалі мали б поетапно змінювати один одного [4, с.812–822], розуміння поняття «модернізації» як макропроцесу переходу від передмодерного суспільства до суспільства модерного й постмодерного, від традиційного (аграрного) – до індустріального та постіндустріального. Особливий акцент, при цьому, робиться на тому, що модернізація передбачає досягнення більш високого, ніж на попередньому етапі, рівня розвитку. Спираючись на нього і виходячи з того, що модернізація за будь-яких умов та обставин мала б призводити до переходу з певної нижчої стадії до стадії вищої, доведеться констатувати, що у Молдові за понад двадцять років незалежності нічого подібного не сталося, жодного переходу, який можна було б кваліфікувати як позитивний, не відбулося, відтак, вести мову про повноцінну модернізацію не доводиться. Певні модернізаційні елементи, безумовно, мали місце, проте до системної модернізації справа так і не дійшла.

Відомий погляд, згідно з яким приймається як аксіома розмежування понять «модернізація» і «трансформація», яке ґрунтується на розумінні першого як поліпшення, прогресивного руху до чогось вищого і кращого, тоді як другого – як змін, котрі не передбачають ані загального прогресу, ані часткового покращення [5]. Якщо під економічною модернізацією розуміти інтенсифікацію процесу соціально-економічного відтворення, яке досягається завдяки диференціації праці, енергетичного оснащення виробництва, перетворення науки на виробничу (економічну) силу, розвиток раціонального управління виробництвом, а під модернізацією політичною – створення певних політичних інститутів, які б забезпечували реальну участь населення у владних структурах, гарантуючи вплив народних мас на ухвалення конкретних державних рішень та їхню реалізацію, – то модернізаційну модель у Молдові слід вважати такою,

котра лише починає вимальовуватися, пробиваючись поодинокими паростками крізь хащі стихійної трансформації.

Жодної системності, при цьому, не спостерігається, і це дається взнаки, гальмуючи модернізаційні інтенції, нівелюючи модернізаційні зусилля. Системність модернізації, як свідчить світовий досвід загалом і досвід успішних країн Центральної Європи та Балтії зокрема, стимулює поступ, прогрес. Несистемність, навпаки, не стимулює. Безсистемність виключає саму можливість поступу як таку. «Внаслідок модернізації суспільство оновлюється системно. Зростає ефективність влади на основі раціоналізації владних структур та форм їхньої взаємодії; відбуваються структурні зрушення в економіці, політиці, законодавчому полі, культурі, системах освіти, науки, виховання, гарантуються права і свободи особистості, що забезпечує активну участь громадян у суспільному житті», – наголошують М. Михальченко та В. Андрущенко, характеризуючи ідеальну, на їхній погляд, модель модернізації суспільства [6, с.87]. Нічого подібного в Молдові не спостерігалось. Певні позитивні зрушення у політичному та громадському житті не супроводжувалися економічними реформами достатніми за обсягом, ефективністю, соціальною спрямованістю; процес демократизації перманентно пригальмовував і збивався на манівці; ідея правової держави залишалася на рівні гасел та декларацій.

Трансформація у Молдові не переросла у модернізацію, не була доповнена й поглиблена нею. Елементи модернізаційної моделі державного та суспільного розвитку коли й мали місце, то виключно в окремих сегментах і навіть мікросегментах різних сфер життя. Прикладом тут міг би служити запущений наприкінці вересня 2014 р. Міністерством охорони здоров'я РМ пілотний проект реформування (по суті – модернізації) в галузі охорони психічного здоров'я. Грант у розмірі 6 млн. дол. США виділило на це Швейцарське агентство розвитку та співпраці.

Якщо дивитися не на секторально-сегментному, а на загальному рівні, то головними здобутками трансформації у Молдові, так само, як і в інших нових незалежних державах-республіках колишнього СРСР, стали перехід до ліберальної ринкової економіки та впровадження багатопартійної системи на засадах політичного плюралізму. Разом з тим, загальний зміст перетворень мав характер трансформаційного падіння, а не

підйому, як це мало б бути, якби національний модернізаційний проект вдалося запустити на повну потужність (дехто з дослідників схильний кваліфікувати ситуацію, використовуючи визначення «трансформаційний шок» – (7, с. 121).

Можна погодитися з точкою зору, згідно з якою ліберальні інституціональні реформи першої половини 1990-х рр. не здійснили позитивного впливу ані на економічну модернізацію Молдови, ані, бодай, на модернізацію технологічну. Кардинальні інституціональні зрушення, які докорінно змінили відносини власності та загалом усю соціальну реальність у постсоціалістичних суспільствах, виявилися надто слабо поєднані з технологічними зрушеннями модернізаційного спрямування. Процес поширення нових постіндустріальних технологій, який набув глобального масштабу, хоча й поширився на колишні республіки СРСР проте у більшості випадків не дав змоги скористатися цим ресурсом для досягнення високого рівня модернізаційних перетворень, на якому перебувають нині розвинені країни Європи та США. Молдова у цьому відношенні є яскравим підтвердженням загальної тенденції. Її відставання в галузі наукоємних і високих технологій та загалом науково-технічного потенціалу від провідних країн Заходу після здобуття незалежності лише збільшилося, набувши критичного вигляду.

У ситуації динамічної рівноваги між національними проектами, з одного боку, модернізації, з іншого, – консервації статус-кво, яка склалася у Молдові на початку 1990-х рр., молдовські політичні еліти, на рівні гасел та декларацій обравши, нібито, модернізаційний шлях, у сфері практичних дій послідовно проводили консервативну політику. Втім, окремі поодинокі спроби здійснення модернізаційних перетворень час від часу реалізовувались, хоча й з різною долею успіху. До цього молдовську владу спонукали, гадаємо, три фактори. По-перше, вплив ззовні, з боку ЄС (в той час ще – Європейських Економічних Співтовариств) загалом і Румунії зокрема. По-друге, «фактор Придністров'я» як загроза на невизначений час опинитися під вирішальним впливом Росії. Нарешті, по-третє, фактична об'єктивна неможливість за нових історичних умов та політико-економічних обставин зберігати соціально-економічний та суспільно-політичний лад, успадкований з часів соціалізму та планової економіки, заснованої на державній власності на засоби виробництва.

Всупереч тому, що у складі СРСР Молдова належала до кола найменш розвинених з огляду на такий показник, як внутрішній валовий продукт на душу населення, республік, нова незалежна держава одержала від колишньої «метрополії» у вигляді «спадку» відносно солідний потенціал яки можна було б використати для здійснення модернізаційних кроків. Водночас головні надії на забезпечення ресурсами для здійснення модернізації у Молдові покладали на міжнародну співпрацю.

Уся новітня історія Молдови доби державної незалежності є, по суті, історією діалектичного поєднання двох прямо протилежних тенденцій: з одного боку, звільнення від радянського спадку (як шляхом свідомої відмови від його елементів як від морально застарілих, так і внаслідок його природної амортизації), з іншого, – його спадку – активне використання, супроводжуване поступовим зниженням ефективності.

Після розпаду СРСР нова Молдова отримала досить розвинену, хоча й обмежену лише окремими галузями промисловість (харчова, легка та деякі ін.), цілком конкурентне сільське господарство, сформовані системи освіти, науки, охорони здоров'я, дезятну систему соціального захисту та соціальної допомоги.

Як свідчить світовий досвід, процес модернізації за будь-яких умов та обставин не лише суттєво залежить від національної історичної традиції, а й багато в чому визначається нею. Окрім радянського минулого, Молдова на момент здобуття незалежності мала тривалу, міцну, плідну традицію власної національної державності. Щоправда, спроби використати її в модернізаційних проектах виявилися марними, передусім, через те, що власну молдовську традицію було поставлено в країні у затінок традиції спільного буття й спільної історичної долі з Румунією. Уніонізм поступово захопив громадсько-політичну ініціативу, й ця обставина помітно вплинула на перебіг модернізаційних процесів.

Обставини всередині країни та навколо неї склалися в такий спосіб, що модернізація у Молдові набула вкрай далекого не лише від ідеального, а й від прийняттого, помітно урізаного, редукованого вигляду. Загалом молдовську модернізацію можна вважати модернізацією з великою долею умовності. Для її кваліфікації більшою мірою підходить термін «трансформація» або «трансформація з елементами модернізації».

Внаслідок дії низки об'єктивних факторів різного порядку та суб'єктивних чинників модернізація у Молдові набула характеру «наздоганяючої». Діалектика такої модернізації полягає в тому, що вона зосереджується на подоланні відставання від держав, які вже форсовано перетворюються або й уже перетворилися з індустріальних на інформаційні.

Молдовська модернізаційна модель, з одного боку, є національно своєрідною й у чомусь неповторною, унікальною, з іншого – має достатню кількість ознак та особливостей, які в їхній сукупності дозволяють включати її до певного модельного ряду, характерного для низки нових незалежних держав Східної Європи та Кавказу. Цю модель можна характеризувати як мобілізаційну та неорганічну.

Загальний стан справ у країні на сьогоднішній день далекий як від позитивного, так і від повністю стабільного. Для його характеристики найчастіше й найнаполегливіше використовується категорія «кризовий», і з такою оцінкою важко сперечатися. «Чверть століття після розпаду Радянського Союзу радянська спадщина знаходить своє виявлення не лише в *деградації* (виділено нами – П.Р.), а й у корупції, яка в Молдові є найбільш важливим аспектом політичного життя – слушно зазначає експерт-аналітик групи стратегічного аналізу «Stratfor» Р. Каплан. – Є ще Придністров'я, місцевість на березі Дністра, яка офіційно є частиною Молдови, але з більшістю російськомовного населення..., Придністров'я, з невизначеним правовим статусом, є раєм для контрабандистів... Ситуація в Молдові нагадує темну політичну ситуацію в Югославії... напередодні розпаду країни в останнє десятиріччя минулого століття» [8].

Стверджувати, що модернізація в Молдові відбулася або, бодай, відбувається, набираючи обертів, було б, як вважає більшість експертів та спостерігачів як усередині країни, так і за її межами, аж надто сміливо й, до того ж, не дуже переконливо. Показово у цьому плані, що 19 вересня 2014 р. сенатори Дж. Маккейн і Р. Джонсон, члени Комітету зі зовнішніх зв'язків Сенату США, на зустрічі з головою Ліберально-демократичної партії Молдови В. Філатом у Вашингтоні підтвердили підтримку з боку їхньої країни «зусиль з модернізації Молдови», акцентувавши, в такий спосіб, незавершеність модернізаційних перетворень у новій незалежній державі на пострадянському просторі.

Одним з ключових є питання стосовно суб'єкта або суб'єктів модернізації. З досвіду інших країн відомі випадки, коли модернізація здійснювалася згори (влада), теоретично можливі варіанти здійснення модернізаційних змін знизу (суспільство, народ). У Молдові практично все, що можна так чи інакше підвести під поняття модернізації походило ззовні, тобто ініціювалося та з'являлося у вигляді допомоги від Європи.

Трансформаційні процеси в Молдові практично не позначилися на корупції, її рівень залишається високим. Цей факт не дає підстав вважати республіку одним із тих суб'єктів системи міжнародних відносин з кола нових незалежних держав, які подолали корупційний тягар і вийшли на новий рівень функціонування державного апарату та суспільних інститутів. Про це останнім часом дедалі більше говорять різні представники Європи, а також США. Так, наприклад, посол Сполучених Штатів у Республіці Молдова У.Мозер, виступаючи в передачі «Без міфів» на молдовському телебаченні прямо заявив, що, на його думку, в Молдові «проблем з корупцією ще більш, ніж достатньо» [10].

Політична модернізація в Молдові була спрямована передусім на перехід від одно- до багатопартійної системи. І це вдалося зробити, хоча питання щодо того, в якій мірі нині діюча політична система в країні є ефективною, залишається відкритим. Одним з вагомих сегментів політичної модернізації є робота з усунення з молдовської політики російського фактора, і в цьому відношенні успіх, дійсно, можна вважати досягнутим. Російський фактор для молдовської політики виступає переважно як антимодернізаційний передусім через те, що спрямований проти євроінтеграційної стратегії, покладеної у підґрунтя державного розвитку Республіки Молдови.

Економічну модернізацію навряд чи можна вважати успішною. Безумовним негативом, при цьому, виявилось те, що національна економіка Молдови у ході приватизації й внаслідок неї набула характеру олігархічної. Основні національні багатства та механізми розподілу прибутку від їх використання сконцентровано в руках двох-трьох осіб.

Фактор Придністров'я, хоч і є чинником, який насамперед здійснює вплив на політичні процеси, а також на національну безпеку, позначається і на соціально-економічному становищі Молдови, ускладнюючи його та створюючи додаткові загрози й виклики. Є, гадаємо, достатньо підстав для

того, щоб розглядати цей фактор як одну із стримуючих обставин, котра не дозволяє запустити на повну потужність процес економічної модернізації у державі.

Приватизація у Молдові тривала не один рік, й триває досі. Оцінки того, якими виявилися її наслідки, висловлюються різні, проте спільним для більшості з них є погляд, згідно з яким приватизаційна кампанія, коли подивитися на неї під кутом зору якісного оновлення економіки та її соціального виміру, загалом не дала очікуваного результату, не сприяла модернізації, перетворивши об'єкти, котрі перейшли з державної власності у приватну, на джерело збагачення невеликої купки людей та груп практично без жодного позитивного впливу на загальну соціально-економічну ситуацію в країні.

Приватизаційні процеси у Придністров'ї з огляду на захист національних економічних інтересів виявилися найбільш проблемними та провокативними. Саме приватизаційне поле перетворилося на один з головних майданчиків конкурентної боротьби між російським, європейським та національним молдовським капіталом. Останній, при цьому, як найбільш слабкий з усіх трьох, виступав, як правило, у ролі молодшого партнера, намагаючись використати в якості компенсаторного чинника, здатного забезпечити йому хоча б відносну конкурентну перевагу, адміністративний та політичний ресурси. Подеколи це вдавалося, хоча у більшості випадків – ні.

У контексті нашої теми покажемо висновок авторів зазначеного вище дослідження Інституту економіки: «модернізаційний імпульс від Росії, який виражається у появі нових технологій та виробництв, у країнах Співдружності поки невеликий... Російський фактор у розвитку країн виявляється, передусім, у відновленні та розвитку традиційних виробництв... Росія ретранслявала коливання світової кон'юнктури на економіку більшості країн СНД в періоди як підйому, так і падіння» [9, с. 32].

Однією з пріоритетних форм відновлення та розвитку, про які йдеться, в Молдові й не лише в ній стала приватизація російським капіталом об'єктів на її території. Головне стратегічне придбання Росії у Придністров'ї це – Кучурганська ГРЕС, яка в середині 2000-х рр. перейшла у власність РАО «ЕЕС Росії». З боку офіційного Кишинєва ця транзакція

не одержала чіткого й однозначного визнання законності. Навіть більше того: у молдовських політичних колах з кожним роком зростає незадоволення подібним перебігом подій, спротив російській економічній експансії, які час від часу виплескуються у публічну площину. Хиткість позицій російського капіталу, якому після 2000-го р. вдалося одержати значну частину власності у Придністров'ї, помітно посилилася після невдалої спроби Кремля у жовтні 2005 р. нав'язати безпосереднім учасникам процесу врегулювання придністровсько-молдовського конфлікту модифікований варіант відомого «Меморандуму Козака», запропонованого вперше ще 2003 р. Внаслідок такого розвитку подій подальший наступ Росії з метою придбання нової власності в регіоні, а також створення належних гарантій для вже здобутої російським капіталом власності опилися перед цілою низкою викликів та ризиків.

Отже, станом на сьогоднішній день пострадянська трансформація продовжує визначати більшість змін і перетворень, які відбуваються у Молдові під впливом змінюваних внутрішніх та зовнішніх обставин, а також об'єктивної потреби переходу до від морально застарілої до сучасної моделі розвитку. Модернізаційні елементи, якщо й присутні в ній, то у несистемному вигляді, і ця обставина створює серйозні перешкоди на шляху кардинальної модернізації державно-політичного устрою та соціально-економічного ладу за провідними європейськими зразками, які довели свою ефективність. Трансформаційна парадигма зберігає у Молдові домінуюче становище, передумов та ресурсів для її заміни на парадигму модернізаційну бракує.

Використані джерела та література:

1. Parsons T. The Evolution of Societies. – Englewood Cliffs, 1966. – P. 142.
2. Післякризовий розвиток економіки України: засади стратегії модернізації: / Аналітична доповідь / за ред. Я.В.Жаліло. – Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2012. – 136 с.
3. Социально-экономическое развитие постсоветских стран: итоги двадцатилетия / Сборник статей под ред. Н.Л.Леонова. – М., ИЭ РАН, 2012. – 256 с.
4. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс / Пер. с англ. – М. : Академический проект, 2002. – 864 с.
5. Мартынов А. Модернизация как трансформация. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.analyticsmz.ru; Побережников И.В. Модернизация: теоретико-методологические подходы // Экономическая история. Обзорение. – Вып.8. – М., 2002. – С.46; Шпилёв Д.А. Трансформация и модернизация в современном

коммуникативном обществе / Д.А. Шпилёв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.civisbook.ru/files/File/Shpilev.pdf та ін.

6. Михальченко Н. Украина разделенная в себе: от Леонидии к Виктории / Н. Михальченко, В. Андрущенко. Изд. второе, дополненное; пер. с укр. – Т.П. – К. : ИПиЭНИ имени И.Ф. Кураса НАН Украины, 2012. – 556 с.
7. Социально-экономическое развитие постсоветских стран: итоги двадцатилетия. – М. : ИЭ РАН, 2012. – С. 32.
9. Каплан Р. Почему Молдова очень важна? Пер. с англ. – Электронный ресурс www.allmoldova.com. – 11.07.2014.
10. Цит. за: Электронный ресурс www.ava.md. – 13.09.2014 р.

УДК 327.7+339.9(476)

Богданович І.І.

РЕСПУБЛІКА БІЛОРУСЬ: ПОЗИЦІОНУВАННЯ МІЖ СХОДОМ ТА ЗАХОДОМ

Стаття присвячена питанням позиціонування Республіки Білорусь у її відносинах з основними зарубіжними партнерами з Заходу та Сходу. Розглянуто теоретичні аспекти участі держави в системі сучасного міжнародного економічного партнерства. Досліджено практику розвитку зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних контактів Республіки Білорусь з своїми основними партнерами. Наведено окремі пропозиції щодо подальшого позиціонування Білорусі між Сходом та Заходом.

Ключові слова: міжнародні відносини, Республіка Білорусь, міжнародна торгівля, експорт, імпорт, прямі іноземні інвестиції, Схід та Захід в міжнародних відносинах.

Богданович И.И. Республика Беларусь: позиционирование между Востоком и Западом.

Статья посвящена вопросам позиционирования Республики Беларусь в ее отношениях с основными зарубежными партнерами с Запада и Востока. Рассмотрены теоретические аспекты участия государства в системе современного международного экономического партнерства. Исследована практика развития внешнеполитических и внешнеэкономических контактов Республики Беларусь со своими основными партнерами. Приведены отдельные предложения относительно дальнейшего позиционирования Беларуси между Востоком и Западом.

Ключевые слова: международные отношения, Республика Беларусь, международная торговля, экспорт, импорт, прямые иностранные инвестиции, Восток и Запад в международных отношениях.

Bogdanovich I. Belarus: positioning between East and West.

The article is devoted to the positioning of the Republic of Belarus in its relations with key foreign partners from the West and the East. The theoretical aspects of state participation in the system of modern international economic partnership are considered. There are studied the practice of the development of foreign policy and foreign economic relations of the Republic of Belarus with its major partners. Also are given certain suggestions with regard to further positioning of Belarus between East and West.

Keywords: international relations, Republic of Belarus, international trade, export, import, foreign direct investment, the East and the West in international relations.

Розпад в 1991 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік став не тільки закономірним завершенням процесів деградації та деконструкції радянського державного механізму, які тривали на його території впродовж декількох попередніх років, але і подією глобального масштабу. Так, з появою нових держав, зазнала змін політична карта світу, але ще більші зміни торкнулись середовища міжнародних політичних та економічних відносин, особливо їх геополітичного та гео економічного рівнів. Новоутворені країни були змушені шукати своє місце в контактах з іншими державами, розробляти власні моделі організації міждержавної взаємодії. Не стала винятком і Республіка Білорусь (РБ), завдання якої виявилось особливо непростим та специфічним в силу її географічного розташування. Адже з усіх республік колишнього СРСР тільки дві з них – РБ та Україна – опинились на умовній межі між Заходом та Сходом. Важливість та складність дилеми вибору оптимального формату співпраці з зазначеними напрямками особливо яскраво ілюструється негативними тенденціями та процесами, що набули поширення в Україні впродовж 2013–2015 рр. Хоча з 1991 р. пройшло чимало часу, мінливість зовнішнього середовища актуалізує проблему позиціонування Республіки Білорусь в багатополосному світі між державами Заходу та Сходу.

Дослідження стану міждержавного співробітництва Республіки Білорусь з іншими державами знайшло відображення в працях таких дослідників як Л.Р. Корольонок, С.А. Лашкевич, Т.І. Манцевич, А.Б. Парканський, А.В. Русакович, М.В. Стрелец, В.Г. Шадурський та інших. Багатосторонні контакти Республіки Білорусь в своїх працях розглядали: М.С. Байгот, П. Байков, А.Е. Дайнеко, А.А. Розанов, А.Н. Садовська, А.Н. Сичов, В.Е. Снапковський, А. Томський, А.В. Хацкевич та інші.

Наявність широкого кола дослідників міжнародного співробітництва РБ з іншими державами та регіонами світу тим не менше не означає, що дана тема є цілком досліджена та розкрита. Більше того, звертає на себе увагу недостатнє вивчення проблеми позиціонування Республіки Білорусь у відносинах з основними партнерами, яка знаходить вияв у різному розумінні ролі Білорусі всередині країни та за її межами. Крім того, дана проблема буде актуальною і для України, оскільки пошук власного

сценарію розвитку відносин як з сусідами, так і з далеким зарубіжжям не означає нехтування досвіду держав, які займають схожі позиції на карті світу.

В статті розглянуто сучасний стан позиціонування Республіки Білорусь на світовій арені як потенційного посередника між Заходом та Сходом в цивілізаційному та геоекономічному значеннях. Безпосередня мета дослідження при цьому полягає у розробці науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення такого позиціонування з урахуванням динамічних змін світового політичного та економічного середовища.

Поділ світу на Схід та Захід є достатньо умовним. Можна згадати цілий ряд науковців та практиків, які заперечували істотні розбіжності в сценаріях розвитку різних регіонів та доводили тезу про своєрідний "єдиний знаменник", до якого повинні прагнути усі без винятку держави, незалежно від їх географічного розташування, економічного чи соціального потенціалу. Найбільш відомими тут будуть прізвища Ж. Атталі, Зб. Бжезінського [1], І. Валлерстайна, М. Вебера, О. Конта, Ф. Фукуями.

Проте ми поділяємо позиції їх опонентів, які, на нашу думку, переконливо доводили той факт, що сучасна Земля є неоднорідним полем існування та діяльності різних цивілізаційних утворень, які приречені на пошук співпраці між собою. Свобода вибору у них залишається тільки в частині характеру такої взаємодії, яка може набувати формату в межах від гострої конкуренції до партнерського співробітництва. Нагадаємо, що авторами та прихильниками даної наукової позиції були: С. Хантінгтон, Л. Крістоф, П. Бакхольд, Л. Гумільов, А. Тойнбі та інші. Поділяючи дану точку зору, вважаємо, що важко об'єднати в єдине ціле за багатьма показниками та діями в міжнародних відносинах Сполучені Штати Америки та Китай, Російську Федерацію та Японію, держави Європейського Союзу та ісламського світу. Причому дана теза справедлива в рівній мірі як стосовно політичних аспектів, так і економічної складової міждержавної взаємодії.

Інтеграційні процеси другої половини ХХ – початку ХХІ ст., інформаційна революція, прогрес в розвитку транспортної інфраструктури знизили вплив географічного чинника на характер контактів країн із зарубіжними партнерами, зробивши реальністю співпрацю між

представниками різних, подекуди істотно віддалених регіонів. Таким чином, Республіка Білорусь отримала можливість розвивати партнерські відносини не тільки з найближчими сусідами, але і претендувати на роль транзитного вузла на перетині товарних та фінансових потоків, а також на місію регіонального центру стабільності та безпеки. Реалізація подібної зовнішньої політики вимагає побудови її на засадах багатовекторності, яка, в свою чергу, передбачає розвиток збалансованих конструктивних відносин з партнерами різних регіонів світу. При розбудові таких стосунків Білорусь в особі її повноважних представників керується принципами прагматизму, послідовності, взаємної поваги, рівноправності, невтручання у внутрішні справи та відмови від будь-яких форм тиску чи примусу.

Дотримуючись єдиних підходів в розвитку контактів зі своїми зарубіжними партнерами, Республіка Білорусь концентрує свої зусилля при цьому на найбільш важливих та перспективних напрямках.

На Сході до них належать:

по-перше, держави-сусіди, що раніше разом з Білоруссю були членами СРСР (ключова роль тут належить Російській Федерації з якою навіть укладено Угоду про створення Союзної держави);

по-друге, Китай, Індія, Туреччина, інші потужні держави Азії;

по-третє, країни так званого арабського світу.

Найважливішими партнерами Республіки Білорусь на Заході є Європейський Союз як цілісна міжнародна організація, окремі його країни-члени, а також Сполучені Штати Америки.

Цілком логічним є той факт, що в сьогоденних реаліях чи не найголовнішим проявом міждержавної співпраці у двосторонніх відносинах між країнами світу є стан, характер та динаміка економічних взаємин між ними. Світові події 2014–2015 рр. яскраво продемонстрували, що погіршення політичних контактів практично одразу позначається на розвитку експортно-імпоротної, фінансово-кредитної та інвестиційної діяльності. Прикладом можуть служити торговельні санкції, вжиті рядом країн світу щодо їх візаві впродовж останніх двох років. Відповідно, першим проявом "потепління" у взаєминах між країнами одразу стають нові торговельні угоди та фінансові потоки, що спрямовуються до держави-партнера.

Позиціонування країни в світогосподарській системі можна прослідкувати насамперед за показниками участі у міжнародному розподілі праці, який концентровано відображається у рівні участі в міжнародній торгівлі та інвестиційному співробітництві. Слід зазначити, що згідно даних Комісії ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), Республіка Білорусь займає достатньо скромні позиції в світовій товарній торгівлі (дані наведені у таб. 1). З наведених даних видно, що зовнішня торгівля Республіки Білорусь впродовж 2000–2014 рр. розвивалась нерівномірно: якщо з 2000 р. до 2012 р. обсяги її зовнішнього торговельного обороту демонстрували динаміку зростання, то у 2013–2014 рр. спостерігається певне зниження темпів. Аналіз даних таб. 1 дозволяє зробити ряд проміжних висновків:

по-перше, у країні має місце достатньо високий рівень експортоорієнтованості або експортозалежності ВВП (від 45,9% у 2000 р. до 72,8% у 2012 р.);

по-друге, впродовж розглядуваного періоду спостерігається різний вплив експорту та імпорту на обсяги зовнішньоторговельного обороту, про що свідчать темпи приросту (зменшення) експорту та імпорту у порівнянні з темпами росту загального зовнішньоторговельного обороту;

по-третє, характерним для зовнішньої торгівлі Білорусі є негативне зовнішньоторговельне сальдо (обсяги коливаються від 344 млн. дол. США у 2012 р. до 9 600 млн. у 2010 р. та 4 396 млн. у 2014 р.), що у процентному відношенні складає від 0,4% до 16% ВВП;

по-четверте, рівень частки експорту Білорусі у світовому експорті та імпорті є порівняно незначним і коливається по експорту від 0,11% до 0,25%, а імпорту – від 0,13% до 0,25%. Найбільш вагомими за номенклатурою експортними товарами Республіки Білорусь є нафтопродукти та нафта, калійні та азотні добрива, металопродукція, вантажні автомобілі та трактори, хімічні волокна та нитки, шини, молочна, м'ясна продукція, цукор. Основні статті імпорту припадають на енергоресурси (головним чином, на нафту та природний газ), сировину, матеріали та комплектуючі (сюди включаються метали та вироби з них, сировина для хімічного виробництва, частини машин), технологічне обладнання.

Таблиця 1

Зовнішня торгівля товарами Республіки Білорусь (млн. дол. США) ⁷

	2000	2005	2010	2012	2013	2014
Валовий внутрішній продукт, млн. дол.		30 210	55 221	63 259	68 256	65 692
Зовнішньоторговий оборот:						
млн. дол. США	15 972	32 687	60 168	92 464	80 226	77 180
+ , - у % до попереднього періоду	x	+104,7	+84,1	+6,0	-13,2	-3,8
Експорт, млн. дол. США	7 326	15 979	25 284	46 060	37 203	36 392
+ , - у % до попереднього періоду	x	+118,1	+58,2	+11,2	-19,2	-2,2
Частка експорту Республіки Білорусь у світовому експорті, %	0,11	0,15	0,17	0,25	0,20	0,19
Частка експорту у ВВП (експортоорієнтованість ВВП), %	45,9	52,9	45,8	72,8	54,5	55,4
Імпорт, млн. дол. США	8 646	16 708	34 884	46 404	43 023	40 788
+ , - у % до попереднього періоду	x	+93,2	+108,8	+1,4	-7,3	-5,2
Частка імпорту Республіки Білорусь у світовому імпорті, %	0,13	0,16	0,23	0,25	0,23	0,22
Сальдо зовнішньої торгівлі:						
млн. дол. США	-1 320	-729	-9 600	-344	-5 820	-4 396
в % до зовнішньоторгового обороту	8,3	2,2	16,0	0,4	7,3	5,7

⁷ Складено автором за даними: [3; 4]

Найбільші обсяги експорту з Республіки Білорусь у 2014 р. припадали на Росію (42,2%), Україну (11,2%), Великобританію (8,2%), Нідерланди (4,8%), Німеччину (4,6%), Литву (2,9%), Італію (2,8%), Казахстан (2,4%), Польщу (2,3%), Китай (1,8%); частка інших країн склала 16,8%. За розмірами товарного імпорту в Білорусь лідерами за цей же період були Росія (54,6%), Німеччина (6,0%), Україна (4,1%), Польща (3,8%), Італія (2,9%), Нідерланди (1,2%), Туреччина (1,1%), Іспанія (1,1%), Франція (1,0%), Чехія (1,0%); на решту країн світу припадало 23,2% [2].

Ще одним важливим індикатором розвитку двосторонніх та багатосторонніх економічних відносин можуть служити обсяги прямих іноземних інвестицій в економіку Білорусі та інвестиційних вкладень за кордон суб'єктами білоруського бізнесу (дані наведені у таб. 2 і таб. 3).

Як видно з даних, наведених у таб. 2 і 3, головним партнером в інвестиційному співробітництві Білорусі, як і у зовнішній торгівлі, також є Росія. Проте, робота з інвестиційного співробітництва має свої специфічні стимули, до яких належать, насамперед, близькість законодавства Республіки Білорусь та РФ, а також відсутність мовного та ментального бар'єрів, які в інших обставинах виступають значними уповільнювачами процесів міжнародного інвестування.

Таким чином, географія зовнішньої торгівлі Білорусі дозволяє констатувати наявність у міжнародних відносинах акценту на РФ. Масштаб партнерства тут обумовлюється розмірами території та економіки Росії, а також безпосереднім сусідством та історичними й економічними зв'язками двох держав. Водночас білоруською стороною все активніше здійснюються кроки спрямовані на диверсифікацію власних зовнішньоекономічних контактів.

У відносинах з Росією, офіційний Мінськ зацікавлений у максимальному розкритті потенціалу, який містить статус стратегічного партнера у відносинах з Російською Федерацією. Двосторонній порядок денний тут формується під впливом географічних, геополітичних, історичних та інших чинників, високим рівнем розвитку міжнародних, міжрегіональних коопераційних зв'язків та взаємодоповнюваністю економік Білорусі та Росії.

Таблиця 2

Надходження прямих іноземних інвестицій в економіку Білорусі⁸

Країни походження інвестицій (інвестори)	2005		2010		2012		2013		2014	
	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%
ВСЬОГО	451,3	100	5569,4	100	10358,4	100	11083,4	100	10168,9	100
<i>в тому числі:</i>										
Російська Федерація	39,3	8,7	5055,6	90,8	5035,1	48,6	5815,7	52,5	5114,8	50,3
Великобританія	16,5	3,6	53,6	1,0	3317,9	32,0	2804,4	25,3	2420,3	23,8
Кіпр	7,9	1,8	59,4	1,1	481,5	4,6	754,0	6,8	710,5	7,0
ФРН	6,0	1,3	58,8	1,1	1407,8	13,6	150,9	1,4	362,1	3,6
Австрія	4,5	1,0	4,9	0,1	105,5	1,0	247,2	2,2	194,3	1,9
Литва	3,7	0,8	42,5	0,8	126,1	1,2	105,7	1,0	190,1	1,9
Китай	-	-	28,3	0,5	78,9	0,8	77,8	0,7	163,8	1,6
Нідерланди	8,6	1,9	6,0	0,1	48,5	0,5	71,5	0,6	156,2	1,5
Польща	7,3	1,6	27,0	0,5	126,8	1,2	178,0	1,6	134,2	1,3
Швейцарія	303,7	67,3	40,1	0,7	23,2	0,2	115,3	1,0	128,2	1,3

⁸Складено автором за даними: [4, с. 444]

Таблиця 3

Закордонні вкладення прямих іноземних інвестицій Республіки Білорусь⁹

Країни - реципієнти	2005		2010		2012		2013		2014	
	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%
ВСЬОГО	351,1	100	22537,2	100	6086,7	100	6341,2	100	5985,0	100
<i>в тому числі:</i>										
Російська Федерація	265,4	75,6	1615,5	63,7	2178,7	35,8	2622,8	41,4	2253,7	37,7
Нідерланди	-	-	524,7	207	586,7	9,6	917,2	14,5	1225,0	20,5
Великобританія	4,7	1,3	3,6	0,1	1005,0	16,5	1101,7	17,4	1090,6	18,2
Україна	1,1	0,3	51,8	2,0	840,6	13,8	858,4	13,5	822,2	13,7
Казахстан	1,0	0,3	48,3	1,9	99,1	0,6	164,6	2,6	117,3	2,0
Австрія	7,6	2,2	84,1	3,3	233,9	3,8	266,1	4,2	114,3	1,9
Еквадор	-	-	-	-	0,02	0,0	0,0	0,4	65,3	1,1
ФРН	54,5	15,5	71,9	2,8	499,3	8,2	753,3	11,2	56,0	0,9
Венесуела	-	-	1,3	0,1	77,7	1,3	28,8	0,5	42,1	0,7
Польща	1,1	0,3	1,5	0,1	21,9	0,4	18,6	0,3	41,1	0,7

⁹Складено автором за даними: [4, с. 448]

Одночасно пріоритетом зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних відносин Білорусі з країнами Європи є інтенсифікація партнерських контактів з державами ЄС з наступних питань: розвиток торгівлі та інвестицій; транспорт та транзит; енергетика, транскордонне та міжрегіональне співробітництво; спрощення візового режиму; охорона навколишнього середовища.

Співпрацю Республіки Білорусь з Євросоюзом, як представником "близького Заходу", дещо деформує інерція проблемних аспектів розвитку громадянського суспільства в Білорусі. Так, у 1994 р. до Конституції Білорусії було внесено зміни, на які держави західного світу відреагували достатньо неконструктивно. Вони відмовились визнавати парламентські та президентські вибори, які відбувались в цій Білорусі в подальшому. Результатом стало погіршення відносин між учасниками конфлікту з подальшим виключенням Білорусії з Ради Європи та ряду інших міжнародних організацій. Сьогодні діалог між ЄС та Білоруссю відновлено, а згаданий конфлікт за багатьма позиціями відійшов у минуле, проте час для розвитку гармонічних та взаємовигідних відносин було втрачено.

Щодо взаємодії між Європейським Союзом та Республікою Білорусь остання виступає партнером у галузях: підтримання соціально-економічної стабільності в регіоні; забезпечення військово-політичної, енергетичної та екологічної безпеки; боротьби з організованою злочинністю, наркотрафіком, нелегальною міграцією.

Важливим партнером Республіки Білорусь є також Сполучені Штати Америки, причому партнером, який за багатьма напрямками взаємодії має скоріше статус потенційного, аніж дійсного. Головні причини такої ситуації лежать у площині політичного тиску, який чинили уряди США на Республіку Білорусь впродовж 90-х років ХХ ст., який на початку ХХІ ст. був доповнений секторальними обмежувальними заходами щодо окремих підприємств та галузей економіки Білорусі.

Разом з тим, уряд Республіки Білорусь послідовно виступає за нормалізацію та розвиток двосторонніх відносин із США на засадах взаємної поваги, рівноправності та недискримінаційного партнерства. Результатом такої позиції стають позитивні зміни у торговельно-

економічних відносинах між державами, а США стали одним із головних білоруських торговельних партнерів поза межами СНД.

Як бачимо, Республіка Білорусь достатньо активно реалізує свої геоекономічні інтереси на перетині між Заходом та Сходом, проте, на нашу думку, в обох зазначених напрямках залишається значний нереалізований потенціал, який урядовим та діловим колам країни слід розкривати в наступні 10-20 років. Так, на західному напрямку вкрай слабо використовується потенціал співпраці з країнами Латинської Америки, а на східному векторі – з Індією, Китаєм та країнами Південно-Східної Азії.

Доцільно відзначити, що Латинська Америка сьогодні є одним із регіонів світу з достатньо високою динамікою розвитку та з ще більшим потенціалом; Бразилія, наприклад, входить в об'єднання БРІКС, членами якого є п'ятірка країн із найкращими прогнозами щодо їх розвитку у XXI ст.

На регіон Латинської Америки в 2014 р. припадало близько 5% світового ВВП, при цьому, за даними ЮНКТАД, прогнозується подальше зростання зазначеного показника. За такої ситуації важливим є зміцнення відносин Білорусі з державами Центральної та Південної Америки, а також із найбільшими інтеграційними об'єднаннями регіону (тут можна згадати Південний спільний ринок МЕРКОСУР, Латиноамериканську асоціацію інтеграції ЛАД, Карибське співтовариство і Карибський спільний ринок КАРИКОМ). Це відповідає б довгостроковим інтересам Республіки Білорусь, демонструючи збалансованість та реальну багатовекторність зовнішньої і, зокрема, зовнішньоекономічної політики держави, яка не спрямована проти інших білоруських партнерів.

Важливим чинником налагодження та поглиблення співпраці Білорусі з латиноамериканським регіоном є взаємне усвідомлення важливості багатопольярного світу, що дозволяє максимально зблизити позиції відносно місця та ролі ООН в сучасних міжнародних відносинах та в питаннях миру і безпеки у світі. Це також сприяє політичному діалогу з провідними державами регіону, що, в свою чергу, створює додаткові можливості для контактів вже в економічній та соціальній сферах.

У 2014 р. товарооборот Білорусі з країнами Латинської Америки склав 1250,6 млн. дол. США, що на 197,3 млн. перевищило показник 2013 р., при цьому білоруський експорт склав 859,9 млн. дол. США (+215,4

млн. дол. США до 2013 р.), а імпорт в країну – 390,7 млн. дол. США (–18 млн. дол. США відносно 2013 р.). Основою білоруського експорту у зазначений регіон були добрива та високотехнологічна продукція.

Ще більший потенціал за умови ефективного його розкриття містить східний вектор активності білоруської дипломатії та бізнесу. Сьогодні Азія (хіба що за винятком Близького Сходу, де останні роки спостерігається вкрай нестабільна вибухонебезпечна ситуація, а подекуди мають місце і військові конфлікти) – це перспективний та емкий ринок, який динамічно розвивається і може розглядатись як пріоритет для Республіки Білорусь. При цьому значення Азії підкреслюють наступні факти:

по-перше, населення регіону складає понад половину мешканців Земної кулі;

по-друге, Китай та Японія входять до трійки світових лідерів за обсягами ВВП, а за сумою річного ВВП в 2014 р. Китай, Японія, Індія та Республіка Корея перевищують відповідний показник США;

по-третє, перелік провідних експортерів світу за підсумками 2014 р. (World Investment Report 2014) очолював представник Сходу – Китай. Високі місця в даному рейтингу зайняли Японія (4 місце в переліку світових експортерів), Республіка Корея, Гонконг, Сінгапур, ОАЕ, Саудівська Аравія Індія, і це далеко неповний перелік;

по-четверте, ці ж держави є важливими світовими імпортерами товарів та послуг;

по-п'яте, країни Азії все частіше займають високі місця в рейтингах, що відображають темпи вкладення та залучення прямих іноземних інвестицій. Зокрема, за підсумками 2013 р. в списку світових лідерів за обсягами залучених інвестицій (за поточний рік) 2 місце займав Китай (124 млрд. дол. США), 4 – Гонконг (77 млрд.), 6 – Сінгапур (64 млрд.), 14 – Індія (28 млрд.), 18 – Індонезія (18 млрд.) [5].

За обсягами коштів, які були інвестовані в інші держави світу в 2013 р., азійські економіки посіли наступні місця: 2 – Японія (136 млрд. дол. США), 3 – КНР (101 млрд.), 5 – Гонконг (92 млрд.), 12 – Республіка Корея (29 млрд.), 13 – Сінгапур (27 млрд.), 19 – Тайвань (14 млрд.) [5].

Як бачимо, при всіх позитивних змінах в показниках експортно-імпоротної та інвестиційної активності Республіки Білорусь, потенціал Сходу в його азійському варіанті (нагадаємо, що більшість країн СНД

географічно також належать до Азії) реалізується недостатньо. Для зміни ситуації можна рекомендувати активізацію використання таких важливих інструментів налагодження міжнародного співробітництва як економічна дипломатія та міжнародне кооперування [6].

На нашу думку, на східному напрямку співробітництва найбільш перспективними можуть бути кроки, спрямовані на поглиблення відносин Білорусі з Китайською Народною Республікою, Іраном, В'єтнамом, Індією, Республікою Корея, Індонезією, Японією. Містить потенціал взаємодія з М'янмою, Лаосом, Таїландом, Шрі-Ланкою, Монголією.

Що стосується КНР, то значення цієї держави для світової економіки та політики важко недооцінити. Тому є достатньо вагомі підстави вважати, що в XXI ст. Республіка Білорусь є приреченою на розширення партнерських відносин з Китаєм. Тільки за такої умови вона зможе зайняти місце повноцінного посередника між світовими Сходом та Заходом. З метою інтенсифікації зазначених контактів вже сьогодні білоруською стороною робиться чимало.

Як вже було згадано, у Білорусі ведеться робота над збільшенням двосторонніх торговельно-економічних контактів: достатньо відзначити, що з моменту встановлення дипломатичних відносин між КНР та Білоруссю товарооборот виріє більше ніж у 88 разів (з 34 млн. дол. США в 1992 р. до 3013,5 млн. дол. США в 2014 р.). У фінансово-кредитній площині КНР є не тільки важливим інвестором в економіку Білорусі, але і донором кредитних ресурсів для останньої: впродовж 2008-2013 рр. китайськими банками на білоруському напрямі було відкрито кредитні лінії на загальну суму понад 14 млрд. дол. США та надано два пільгових урядових кредити на суму 1 млрд. дол. США кожний [6].

Як вже було відзначено, торговельні та фінансово-кредитні відносини в сьогоденні реаліях існують практично між усіма державами. Значно глибшою формою співпраці, яка створює передумови для подальшого поглиблення існуючих контактів і свідчить про взаємну орієнтацію на довготривале партнерство є міжнародна кооперація. Саме до даної сфери належать спільні проекти Білорусі та КНР щодо виробництва надпотужних тракторів, кар'єрних самоскидів та деяких інших видів високотехнологічної продукції. На цьому фоні формується підґрунтя для збільшення обсягів реалізації у Китаї вже готових товарів, серед яких:

калійні добрива, нафтохімічна продукція, самоскиди, трактори, комбайни, напівпровідники та інтегральні схеми; інші, виробництво яких у Піднебесній поки що є недостатнім. Ще одним інструментом встановлення нових зв'язків є достатньо бурхлива співпраця в науково-технічній сфері, взаємна участь у спеціалізованих виставково-ярмаркових заходах, а також створення спільних науково-технічних парків та центрів.

На тих же засадах міжнародної кооперації білоруськими підприємствами розгорнуто виробництво автобусів, вантажних автомобілів та тракторів у В'єтнамі та Камбоджі.

На підставі вищезазначеного можна зробити ряд висновків. Передусім, позиціонування держави на міжнародній арені є процесом як мінімум двостороннім. Маємо на увазі, що важливо не тільки те, як країна в особі її представників намагається подати себе зарубіжним партнерам, але і те, як вони її сприймають крізь призму власних політичних та історичних поглядів та стереотипів; яку роль відводять їй в системі міжнародної взаємодії.

Тому, розробляючи перспективні напрями позиціонування Республіки Білорусь між Заходом та Сходом, важливо не тільки розробляти іміджеві заходи всередині країни, але і активно розвивати міжнародну співпрацю як з ustalеними партнерами, так і з тими, хто в перспективі може увійти до числа важливих або навіть стратегічних напрямків взаємодії.

При цьому уряд та відповідальним особам Республіки Білорусь важливо взяти до уваги тезу про те, що багатовекторність є ідеальною доктриною в розвитку двосторонніх контактів за умови так званого кооперативного міжнародного середовища. Мова йде про такий стан міжнародних відносин, за якого конфронтація між основними світовими акторами практично відсутня, а більшість контактів формується та розвивається на засадах співробітництва.

В умовах середовища, що тяжіє до конфронтаційного полюсу, багатовекторність може зіграти погану службу для позиціонування держави в міжнародних відносинах, оскільки за такого стану справ покращення у відносинах з однією країною чи їх об'єднанням може автоматично означати погіршення відносин з іншою державою чи міжнародною інституцією. Причому в останньому випадку нерідко уряд

країни, що обрав для себе багатовекторність, опиняється в позиції, яку найбільш влучно характеризує шаховий термін "цугцванг". Чи не найяскравішою ілюстрацією може служити Україна в 2010-2013 рр.: відсутність чіткої позиції в міжнародних відносинах та ірраціональні коливання між Сходом та Заходом привели політичне середовище країни в стан резонансу, наслідки якого відчувають до цього часу не тільки громадяни та економіка України, але і інші держави регіону.

Тому необхідною передумовою та вимогою до білоруської багатовекторності повинно бути чітке усвідомлення її власних пріоритетів в міжнародних, передусім економічних, відносинах та уникнення бажання "переграти" існуючих партнерів, оскільки стратегічна недооцінка представників інших держав може мати вкрай негативні наслідки для соціально-економічного розвитку країни. Мова йде про розвиток сценарію, за якого відносини з ключовими партнерами зазнають погіршення, а адекватної компенсації з інших векторів не надійде в силу різних причин.

За умови врахування зазначених застережень, Республіка Білорусь має виняткові шанси закріпити за собою гео економічну позицію між Заходом та Сходом, перетворившись на міст, який з'єднуватиме представників різних цивілізаційних утворень. При цьому Білорусь має реальні шанси та потенціал для зростання обороту зовнішньої торгівлі та залучення нових прямих іноземних інвестицій, а також для залучення нових перспективних партнерів.

Використані джерела та література:

1. Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство: пер. с англ. / Збигнев Бжезинский. – М. : Междунар. отношения, 2010. – 264 с.
2. Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник. – Минск, 2015. – 321 с.
3. World Statistics Pocketbook 2014 Edition. – UN, New York, 2014.
4. Республика Беларусь. Статистический ежегодник. – Национальный статистический комитет Республики Беларусь. – Минск, 2015. – 524 с.
5. World Investment Report 2014: Investing in the SDGs: an action plan. – United Nations, New York and Geneva, 2014. – 264 p.
6. Фліссак К.А. Економічна дипломатія. Навч. посібник / К.А Фліссак. – Тернопіль : «Новий світ», 2013. – 440 с.
7. Двустороннее сотрудничество. Азия и Африка // Официальный сайт Министерства иностранных дел Республики Беларусь. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mfa.gov.by/bilateral/asia_africa.

БІЛОРУСЬ: КУРС НА СТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

В статті показано, що головним чинником економічної модернізації в Білорусі є активна роль держави в регулюванні соціально-економічних процесів, в підвищенні рівня життя населення. Показані переваги та недоліки моделі соціальної держави, що реалізується в Білорусі.

Ключові слова: соціальна держава, економічна модернізація, державне регулювання економіки, неолібералізм, ринкова економіка, економічна криза, державний капіталізм.

Фомин С.С. Белоруссия: опыт создания социального государства.

В статье показано, что главным фактором экономической модернизации в Белоруссии является активная роль государства в регулировании экономических процессов, в повышении уровня жизни населения. Показаны преимущества и недостатки модели социального государства, которая реализуется в Белоруссии.

Ключевые слова: социальное государство, экономическая модернизация, государственное регулирование экономики, неоллиберализм, рыночная экономика, экономический кризис, государственный капитализм.

Fomin S. Belorussia: Experience in Creating Welfare State.

The article shows that the main factor of the economic modernization in Belorussia is the active role of state in regulation of economic processes and in the field of population well-being. The advantages and shortcomings of the Belorussian model of welfare state are shown.

Key words: welfare state, economic modernization, state regulation of economy, neoliberalism, market economy, economic crisis, state capitalism.

Білорусь є президентською республікою з широкими повноваженнями президента, який обирається на 5 років. О.Лукашенко був обраний президентом перший раз 10 липня 1994 р., перемігши 5 інших кандидатів, причому за нього було віддано 80,3% голосів. 24 листопада 1996 р. президент О. Лукашенко провів референдум, результатом якого стало розширення президентських повноважень, внаслідок чого Білорусь із республіки парламентсько-президентської перетворилася на республіку президентсько-парламентську. Після референдуму і відповідних змін в конституції Білорусі почався новий відлік президентського строку і таким чином президентські вибори відбулися 9 вересня 2001 р., на яких О. Лукашенко був переобраний президентом в другий раз, отримавши 75,6% голосів виборців. 17 жовтня 2004 р. Президент Білорусії провів новий референдум, результатом якого стали зміни в конституції, зокрема,

скасовані обмеження на кількість строків перебування на президентській посаді (до цього президент Білорусі мав право обиратися тільки на два строки). 19 березня 2006 р. О. Лукашенко був обраний президентом в третій раз, отримавши 83% голосів, а 19 грудня 2010 р. – в четвертий раз, отримавши 79,6% голосів, 11 жовтня 2015 р. він же був обраний президентом Білорусі в п'ятий раз, отримавши на виборах 83,49% голосів.

Цікаво відмітити, що Рада Європи, Євросоюз і США не піддали будь-якій критиці ці останні президентські вибори, хоча результати попередніх референдумів і президентських виборів в Білорусі вони відкрито і різко критикували, вважаючи їх порушенням демократичних прав білоруських громадян. Цікаво також відмітити, що Євросоюз відмінив деякі персональні санкції по відношенню до О. Лукашенка та його найближчих співробітників, що можна пояснити явно негативним ставленням білоруського Президента до політики Росії щодо України та його намаганням проводити багатовекторну зовнішньоекономічну політику, незважаючи на членство Білорусі в Євразійському економічному союзі. Проте Білорусь так і не склала «Плану дій» між Євросоюзом і Білоруссю, як того вимагає програма ЄС «Східне партнерство», членом якої є Білорусь, хоча торговельні відносини між Білоруссю і країнами Євросоюзу, а також зв'язки по деяких конкретних напрямках, зокрема, прикордонне співробітництво, боротьба з нелегальною міграцією, розвиваються досить активно.

Безперечно, політичний режим Білорусі має авторитарні риси, але цілком авторитарним його назвати не можна. В Білорусі зареєстровані 15 політичних партій та існують ще 22 незареєстрованих партій і політичних об'єднань. Серед зареєстрованих політичних партій 7 партій підтримують політику президента О. Лукашенка. Це, зокрема, Комуністична партія Білорусі, Ліберально-демократична партія, Республіканська партія праці і справедливості, Республіканська партія, Білоруська аграрна партія, Білоруська соціально-спортивна партія і Білоруська патріотична партія. Серед зареєстрованих опозиційних партій слід вказати на Білоруську партію лівих «Справедливий світ» (колишня партія комуністів білоруська), Партію «зелених», Об'єднану громадянську партію, Білоруську соціал-демократичну партію (Грамада), соціал-демократичну партію «Народна злагода», партію БНФ, консервативно-християнську партію – БНФ. Дві

останні партії виникли після розколу колишнього Білоруського народного фронту. Абревіатура БНФ, яка зберігається в назвах обох цих партій, пояснюється тим фактом, що згідно закону Білорусі «Про політичні партії», в назвах політичних партій і об'єднань не дозволяється використання слів «національний» і «народний».

Білоруський парламент – Національні Збори Республіки Білорусь – складаються з двох палат: Палати представників і Ради Республіки, які обираються на 4 роки. У Палату представників обираються 110 депутатів по одномандатних виборчих округах, тобто, в Білорусі існує мажоритарна система виборів. Вибори до Палати представників проводяться в 2 тури, причому обов'язкова явка в першому турі – мінімум 50%, а в другому – мінімум 25% від кількості виборців. Громадяни Білорусі мають право голосувати на виборах після досягнення 21 року. Рада Республіки – це палата територіального представництва. До неї обираються по 8 депутатів від кожної області і м. Мінська – тобто, 56 депутатів. Вибори відбуваються на засіданнях депутатів виборчих органів відповідних адміністративно-територіальних одиниць таємним голосуванням. Крім того, 8 членів Ради Республіки назначає президент. Право законодавчої ініціативи має президент, депутати Палати представників, Ради Республіки, уряд Білорусі і громадяни Білорусі в кількості не менше 50 тисяч людей.

Останні вибори в Національні Збори Республіки Білорусь відбулися у вересні 2012 р. Зараз серед 110 депутатів Палати представників 63 депутати представляють пропрезидентське об'єднання «Белая Русь», 3 депутати – Комуністичну партію Білорусі, по 1 депутату – Аграрну партію і Республіканську партію праці і справедливості, інші – безпартійні [1].

Опозиційні партії, зокрема, Білоруська партія лівих «Справедливий світ», партія БНФ, Об'єднана громадянська партія, а також рух «За свободу», які спочатку мали намір взяти участь у виборах, кінець-кінцем зняли своїх кандидатів з передвиборних перегонів. Всі опозиційні партії не визнали результатів виборів, оскільки вважають їх недемократичними. Європарламент, західні держави також не визнали результатів виборів, заявивши про порушення демократичних норм в ході їх проведення.

Білоруське керівництво стало об'єктом ostracizmu з боку США і Євросоюзу, які не можуть пробачити йому те, що воно, на відміну від деяких інших пострадянських режимів, не пішло на сліпе запозичення

західної політичної і неоліберальної економічної моделі. Білоруське керівництво виходить з того, що таке запозичення, без урахування національних особливостей власної країни, її історичного минулого, традиційних регіональних економічних зв'язків, а також сучасного рівня її економічного розвитку і ресурсної бази, може призвести до економічного регресу країни, до консервації її науково-технічної відсталості.

У порівнянні з іншими пострадянськими країнами білоруська соціально-економічна модель найбільшою мірою відповідає критеріям соціально-економічної демократії. Білорусь – це дійсно соціально орієнтована держава. У Білорусі не існує такої великої різниці в рівні душевих доходів між різними верствами населення, які існують в Україні, Росії та інших пострадянських країнах. Децильний коефіцієнт, тобто співвідношення доходів 10% найбідніших і 10% найбільш багатих громадян країни, в Білорусі становить 1 до 4, в той час як в Росії він складає 1 до 20 [2, с. 107]. Для порівняння відмітимо, що в країнах Євросоюзу децильний коефіцієнт в середньому становить 1 до 6. Середня місячна зарплата в Білорусі в доларовому еквіваленті становить 611 дол., а на великих успішних підприємствах – 1000 дол. і більше. Пенсія в середньому дорівнює 230 дол. Рівень безробіття – 0,6% від кількості працездатного населення.

Цілеспрямована державна політика щодо підвищення рівня життя населення забезпечила поступальний ріст реальних грошових доходів населення. За 2006–2010 рр. вони вирости в 1,76 рази. При цьому чисельність малозабезпеченого населення в країні за 5 років скоротилась у 2 рази. В 2011 р. згідно з даними Програми розвитку ООН, по узагальненому показнику рівня соціально-економічного розвитку країн – індексу розвитку людського потенціалу – Білорусь посіла 61 місце із 169 країн, випередивши всі країни СНД і ввійшла в групу країн з високим рівнем розвитку людського потенціалу. Це підтверджує роль соціально-економічних перетворень як платформи суспільно-політичної модернізації країни.

Цікаво прослідкувати еволюцію соціально-економічного розвитку Білорусі після 1994 р., тобто після обрання О. Лукашенка президентом Білорусі. Соціально-економічний стан країни вимагав розробки такої макроекономічної політики і таких соціально-економічних перетворень,

які передбачали б і стратегічні фундаментальні цілі, і тактичні завдання. При цьому пріоритетними у постановці довгострокових цілей стали саме ті, які мали соціально-економічне спрямування. Серед таких стратегічних завдань на тому етапі слід виділити наступні: подолання спаду виробництва; ліквідація дефіциту товарів споживчого призначення; запровадження контролю над інфляцією і зниження її рівня; зупинка падіння життєвого рівня населення і створення передумов для його поступового підвищення.

У зв'язку з цим, білоруським керівництвом були зроблені вагомі кроки щодо забезпечення стійкого розвитку країни з використанням всіх наявних механізмів політичного, економічного і соціального характеру. Суттєву роль у цьому відіграв новий план реформ і соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 1996–2000 рр. В основу нової програми соціально-економічних перетворень було закладено вимоги, які б відповідали моделі соціально орієнтованої ринкової економіки, з поєднанням переваг сучасного високо розвинутого ринкового господарства та забезпеченням соціальної справедливості й ефективного соціального захисту громадян. Програма переслідувала мету побудови високоефективної економіки, спроможної до інноваційного розвитку із сучасними стимулами до високопродуктивної праці.

Соціально-економічні перетворення по створенню нової економічної моделі, відповідно до Основних напрямів соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 1996–2000 рр., повинні були забезпечити:

- поетапну лібералізацію всіх форм економічної діяльності;
- правове забезпечення комплексу ринкових перетворень;
- реформування системи розподільчих відносин;
- створення системи сильного соціального захисту;
- єдиний і рівний підхід до всіх форм власності та конкурентне середовище;
- побудову міцної фінансової і грошово-кредитної системи;
- передумови прискореного технічного розвитку виробництва на основі використання власного технічного потенціалу й імпорту високих технологій;

- удосконалення механізму залучення в економіку країни внутрішніх і зовнішніх інвестицій;
- глибоку реструктуризацію і комерціалізацію державних підприємств [3, с. 3–4].

Накреслена програма соціально-економічних перетворень на 1996–2000 рр. в цілому була виконана. На першому її етапі вдалось зупинити тенденції зниження обсягів ВВП, створити механізми стимулювання підприємницької діяльності, активізації розвитку малого і середнього бізнесу, створення умов для залучення приватного капіталу, заохочення до вкладення в білоруську економіку іноземного капіталу. Одночасно було зміцнено національну валюту і сповільнено темпи інфляції до 1,5%-0,5% в місяць. Завдяки зменшенню податкового тиску покращився фінансовий стан підприємств, вдалось подолати кризу неплатежів і забезпечити захист національних виробників на внутрішньому і зовнішньому ринках. Все це дозволило зупинити падіння життєвого рівня населення.

На другому етапі реалізації програми перетворень було стабілізовано щорічний приріст ВВП на рівні не нижче 5%, відбулось розширення ринків збуту білоруської продукції, в першу чергу за рахунок покращення її якості, підвищення конкурентоспроможності та інноваційного розвитку пріоритетних галузей економіки. Результатом зазначених процесів стало зростання життєвого рівня населення країни.

Керуючись новими тенденціями світового розвитку та в зв'язку з вимогами часу щодо подальшого реформування соціально-економічної сфери в напрямі суспільно-політичної модернізації, у травні 2004 р. була прийнята «Національна стратегія сталого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2020 року», схвалена Національною комісією з питань сталого розвитку Республіки Білорусь 6 травня 2004 р. [4]. Її прийняття було обумовлено необхідністю врахування змін, що відбулись в країні та світі за попередні роки, а також прийняттям важливих програмних документів як у Білорусі, так і на міжнародному рівні (в т.ч. Декларації тисячоліття ООН від 8 вересня 2000 р., Політичної декларації і Плану виконання рішень Всесвітньої конференції по сталому розвитку в Йоганнесбурзі у вересні 2002 р. тощо). У Національній стратегії головна увага приділена подальшій реалізації «Порядку денного на XXI століття»,

гармонізації соціального, економічного й екологічного розвитку як рівноцінних взаємодоповнюючих складових у єдиному збалансованому комплексі «людина – навколишнє середовище – економіка».

В контексті Національної стратегії сталого розвитку прийняті і впроваджуються подальші соціально-економічні перетворення в країні. Реалізація Програми соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2006–2010 рр. показала, що модель соціально орієнтованої ринкової економіки здатна забезпечувати стійку макроекономічну динаміку в умовах світової фінансово-економічної кризи. Про це свідчили, насамперед, показники росту ВВП. По паритету купівельної спроможності ВВП в розрахунку на душу населення за зазначений період зріс на 70%, а продуктивність праці на одного зайнятого в економіці – з 19,2 тис. дол. США у 2005 р. до 26,2 тис. у 2010 р. Слід зазначити, що такі результати були отримані на фоні підвищення цін на енергоресурси, погіршення інших зовнішніх факторів, обумовлених світовою фінансово-економічною кризою. Проте, завдяки своєчасним антикризовим заходам і гнучкому державному регулюванню економіки, темпи падіння виробництва в Білорусі були меншими, ніж в інших країнах СНД.

Однак, незважаючи на реальний поступ в реалізації Програми соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2006–2010 роки, в країні не вдалось в повній мірі вирішити ряд проблем, які стримували її розвиток. Зокрема, збереглась недостатньо ефективна структура економіки. Для неї залишались характерними висока імпортоємність, матеріалоемність і енергоемність продукції, яка випускалась, при відносно низькій продуктивності праці. Як наслідок – неналежна конкурентоспроможність білоруської продукції. Крім того, стала знижуватись ефективність інвестицій, а темпи залучення іноземних інвестицій перестали відповідати потребам економічного зростання. Попри пріоритетність інноваційного розвитку, слабкою була сприйнятливість інновацій підприємствами. Продовжувала зберігалась незбалансованість у зовнішній торгівлі.

З метою подальшого забезпечення соціально-економічних перетворень як платформи суспільно-політичної модернізації в країні Указом Президента від 11 квітня 2011 р. № 136 затверджено «Програму соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2011–2015 роки»

[5]. Документом визначено цілі, завдання і пріоритети соціально-економічного розвитку Білорусі. Головною метою на зазначений період передбачалося зростання добробуту і покращення умов життя населення на основі удосконалення соціально-економічних відносин, інноваційного розвитку і підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Проте зовнішньоекономічні фактори негативно вплинули на реалізацію цієї програми. Так наприклад, погіршення економічної ситуації в Росії, яка є основним ринком для білоруського експорту, призвело до скорочення товарообігу з Росією, зниженню експортних надходжень Білорусі. Такому зниженню сприяло також падіння ціни на нафту, оскільки Білорусь переробляє в середньому 23 млн. тон нафти щорічно.

Досвід соціально-економічних перетворень в Білорусі, переведення економіки країни на ринкові засади впродовж останніх років свідчить, що визначальну роль у реформуванні країни в цілому відіграє держава. На державному рівні затверджується стратегія соціально-економічних перетворень, формулюються завдання кожного етапу, конкретизуються заходи з реформування більшості галузей економіки та ланок соціальної сфери. Білоруська економічна модель має багато спільних рис з моделлю державного капіталізму.

На відміну від України і Росії, в Білорусі не було проведено будь-якої великої приватизації. Білорусь зберегла майже всі основні промислові підприємства, які були створені за радянські часи, перетворивши їх у ВАТ з переважно державним капіталом. Серед них слід вказати на такі базові підприємства, як Білоруський державний концерн з нафти і хімії (Белнефтехім), який об'єднує 60 організацій і забезпечує 30% всього промислового виробництва Білорусі; ВАТ «Білоруськалій» і ВАТ «Гродноазот» - основні експортери мінеральних добрив; ВАТ «Мінський автомобільний завод», ВАТ «Білоруський автомобільний завод» (м. Жодино), ВАТ «Мінський тракторний завод» і ВАТ «Білоруський металургійний завод» (м. Жлобин). Білоруська промисловість виробляє продукцію, яка знаходить попит не тільки на ринках пострадянських країн, а й в країнах Євросоюзу, Латинської Америки, Азії та Африки. Так, наприклад, Білорусь виробляє 17% всіх комбайнів у світі, 6% тракторів. По великовантажних автомобілях Білорусь займає біля 30% світового ринку, по калійних добривах – 18%. Білорусь має розвинене сільське

господарство, її частка у світовому виробництві молока становить 1,4%, картоплі – 2,8%, льноволокна – 6,4%. У світовому експорті молочних продуктів частка Білорусі дорівнює 5%, вершкового масла – 11% [6]. Економічні процеси в Білорусі розвиваються під активним державним контролем і регулюванням. Зокрема, держава грає провідну роль в процесі прямого інвестування в промисловість, сільське господарство та інфраструктуру, використовуючи для цього спеціально створене ВАТ «Банк розвитку Білорусі».

Проте білоруська соціально-економічна модель має свої вади. В ній недостатньо розвинуті ринкові механізми, в багатьох випадках рішення приймаються командно-адміністративними методами. Білоруське керівництво, здається, розуміє ці вади і зараз починає ширше використовувати ринкові методи в своїй економічній політиці, зберігаючи при цьому керівну роль держави в соціально-економічному розвитку. Одним із свідоків цього є Указ президента О.Лукашенка від 17 липня 2014 р. «Про реорганізацію колгоспів (сільськогосподарських виробничих кооперативів)». У відповідності до цього указу, колгоспи в строк до 31 грудня 2016 р. повинні бути перетворені на господарчі товариства або комунальні унітарні підприємства. Відповідну організаційну форму визначатимуть на зборах всіх членів колгоспів. Акції уставних фондів нових господарчих товариств будуть розподілені між членами колгоспу і адміністративно-територіальною одиницею (районом), на території якої знаходиться колгосп, а у випадку створення унітарного комунального підприємства доля району складатиме 100% акцій.

Проте, слід пам'ятати, що успіхи білоруської економічної моделі значною мірою обумовлені вигодами тісної економічної інтеграції з Росією. Більшість промислових підприємств у Білорусі створювалися як частка єдиної технологічної системи Радянського Союзу і можуть функціонувати лише в тісній кооперації з підприємствами Росії, які постачають їм необхідні комплектуючі. Крім того, достатньо висока рентабельність білоруських підприємств забезпечується тими перевагами, які Білорусь отримує від Росії як її найближчий союзник: низькими (у порівнянні із світовими) цінами на природний газ, нафту та інші природні ресурси, дешевими кредитами і субсидіями.

За оцінками експертів, 16% ВВП Білорусі формується за рахунок дотацій з боку Росії [7, с. 68]. У 2007 р. Білорусь продала Газпрому 50% акцій «Белтрансгазу» за 2,5 млрд. дол., а у 2011 р. – інші 50% також за 2,5 млрд. дол., і таким чином Газпром став єдиним, повним власником білоруської газотранспортної системи. Відповідно, ціна на російський газ для Білорусі була знижена майже на 50% до 163 дол. за 1 тисячу кубічних метрів (у 2015 р. ціна в середньому дорівнювала 142 дол.). Цей продаж був дуже вигідним для Білорусі, оскільки білоруська ГТС, побудована ще за радянські часи, застаріла і знаходилася у край незадовільному стані. Крім того, вона має невелику пропускну потужність (до 16 млрд. м³ на рік). Зараз Газпром проводить її модернізацію. Ще в 90-і роки минулого століття Газпром спорудив новий газопровід «Ямал-Європа», що проходить через територію Білорусі і через який до країн Євросоюзу постачається основна частка російського газу, що йде білоруським транзитом. Газопровід «Ямал-Європа» є власністю Газпрому і його потужність складає більше 34 млрд. кубічних метрів газу на рік. Для керування цими газопроводами на базі колишнього «Белтрансгазу» була створена нова установа «Газпром трансгаз Беларусь» – дочірня компанія Газпрому, 100% акцій якої належать Газпрому.

Як відомо, у квітні 1996 р. Білорусь і Росія підписали двосторонній Договір про створення Співтовариства суверенних республік, а у 1999 р. – Договір про створення Союзної держави, який передбачає створення російсько-білоруської союзної держави, утворення спільних наднаціональних органів, єдиного економічного простору, впровадження спільної грошової одиниці. Хоча були створені керівні, представницькі, законодавчі і робочі органи Союзної держави, основні цілі Договору (реальне об'єднання обох держав, розробка єдиної конституції і законів, впровадження спільної грошової одиниці) не були реалізовані, оскільки білоруський правлячий клас побоюється, що більш потужна держава Росія може поглинути Білорусь, і тому, ухиляючись від будь-якої реальної політичної інтеграції з Росією, наполягає лише на подальшому розвитку білорусько-російської економічної інтеграції.

Хоча між Білоруссю і Росією періодично виникають торговельні суперечки, Білорусь дуже зацікавлена в розвитку російсько-білоруської економічної інтеграції, оскільки така інтеграція забезпечує вільний вихід

білоруських товарів на величезний російський ринок, дає можливість отримувати дешеві російські кредити й енергоресурси, розвивати науково-технічну і виробничу кооперацію з Росією, що особливо важливо для білоруської промисловості, яка ще з радянських часів залишається частиною єдиного виробничого ланцюга, який міцно зв'язує білоруські і російські підприємства. І в цьому плані Договір про створення Союзної держави дає позитивні результати. Ще у грудні 1998 р. були підписані Договір між РФ і Республікою Білорусь про рівні права громадян, а також Угода про створення рівних умов для суб'єктів господарювання. В січні 2006 р. був підписаний пакет документів, які деталізують рівні права громадян Росії і Білорусі на території Союзної держави, а саме: угоди про рівні права російських і білоруських громадян на свободу пересування, вибір місця перебування і проживання на територіях Росії и Білорусі; угоди про співробітництво Росії і Білорусі в галузі соціального забезпечення; угода про надання медичної допомоги російським громадянам в Білорусі і громадянам Білорусі в Росії; протокол про забезпечення рівного підходу до оподаткування громадян Білорусі, які працюють в Росії, і громадян Росії, які працюють в Білорусі. З 2000 р. президент О. Лукашенко є Головою Вищої державної ради Союзної держави.

Білорусь є воєнним союзником Росії, вона має спільну з Росією систему протиповітряної оборони. На білоруській території розташовані декілька російських військових об'єктів, зокрема: радіолокаційна станція «Волга» (в селищі Озереч'є), яка є частиною російської системи попередження про ракетний напад і 43-й вузол зв'язку ВМФ Росії (м.Вілейка), який забезпечує зв'язок Головного штабу ВМФ Росії з атомними підводними човнами, які знаходяться на бойовому чергуванні в Атлантичному, Індійському і частково Тихому океані.

Білорусь має невелику, проте добре озброєну і боєздатну армію, яка налічує 62 тисячі людей. З них 48 тисяч – це військові, а 14 тисяч – цивільний персонал. 60% військових – це офіцери, прапорщики, сержанти і солдати, які служать за контрактами, 40% - призовники. Значна частина білоруського офіцерського корпусу отримала, або отримуватиме військову освіту в російських військових закладах і академіях. Білоруські і російські збройні сили регулярно проводять спільні військові вчення, дві країни

тісно співпрацюють у військовій промисловості, зокрема, щорічно планується і реалізується спільне оборонне замовлення, здійснюються союзні програми озброєння. У відповідності до указу президента Білорусі від 20 липня 2014 р., Білорусь буде здавати в концесію або оренду стратегічні об'єкти, включаючи воєнні об'єкти, хоча це не розповсюджується на надра та земельні ділянки. Цілком ясно, що основним орендарем таких об'єктів буде Росія.

Білорусь є членом Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) – організації, яка була створена в 2002 р. в розвиток Договору про колективну безпеку від 1992 р. Крім Білорусі, в цю організацію входять Росія, Казахстан, Вірменія, Киргизстан і Таджикистан. У 2009 р. країни-члени ОДКБ схвалили угоду про створення Колективних сил оперативного реагування (КСОР). Ціллю ОДКБ і КСОР є взаємодопомога у випадку зовнішньої воєнної загрози, тероризму, інших надзвичайних ситуацій.

Білорусь є активним учасником процесу євразійської інтеграції з самого його початку. Так, наприклад, рамкову Угоду про Митний союз між Російською Федерацією і Республікою Білорусь було підписано ще 6 січня 1995 р., а угоду про Митний союз між Російською Федерацією, Республікою Білорусь і Республікою Казахстан – 20 січня того ж року. Реально Митний союз був створений у відповідності до Договору від 6 жовтня 2007 р. З 1 січня 2010 р. функціонує єдина митна територія Білорусі, Казахстану та Росії з єдиним митним тарифом і єдиною системою заходів митного регулювання, а з 6 липня 2010 р. діє Єдиний митний кодекс цих країн.

З 1 січня 2012 р. на базі Митного союзу почав функціонувати Єдиний економічний простір (ЄЕП) Білорусі, Казахстану і Росії. Угода про створення Євразійського економічного союзу була підписана 29 травня 2014 р. в столиці Казахстану Астані. Відповідно до цієї угоди такий союз почав функціонувати з 1 січня 2015 р. Крім Білорусі, Казахстану і Росії, членами Євразійського економічного союзу є Вірменія та Киргизстан, які приєдналися до цієї організації в 2015 р. Економічна інтеграція в межах ЄАЕС не перешкоджає урядам країн-членів висловлювати різні точки зору з приводу різних політичних подій, що відбуваються в світі. Так, наприклад, жодна з країн-членів ЄАЕС, включаючи Білорусь, не висловила публічну підтримку політиці Росії щодо України, жодна з країн-членів

ЄАЕС не приєдналася до ембарго на імпорт продовольчих товарів із західних країн, яке Росія запровадила у відповідь на західні економічні санкції. Лідери країн-членів ЄАЕС неодноразово підкресливали, що цей союз створюється, перш за все, для розвитку між ними економічного і науково-технічного співробітництва. Тобто ціллю ЄАЕС є суто економічна інтеграція, яка не передбачає інтеграції політичної, як це має місце в ЄС.

Як свідчить досвід Білорусі, збереження і розвиток державного сектору в промисловості і сільському господарстві, використання планових методів регулювання економіки з метою мобілізації всіх національних ресурсів розвитку, зокрема, шляхом введення жорсткого валютно-фінансового контролю, а також посилення державної підтримки своїм національним товаровиробникам, дають швидкі позитивні результати. Політика білоруської влади в галузі розподілу національного доходу спрямована на збільшення виробничого накопичення, тобто на те, щоб прибуток, отриманий підприємствами, у більшій своїй частині йшов би на відновлення виробничих фондів і збільшення на цій основі виробництва, його модернізацію, а не на особисте споживання привілейованих класів. Закони Білорусі виключають можливість виникнення в країні офшорного бізнесу і потужного відтоку капіталу із країни на зарубіжні приватні рахунки, як це має місце в Україні і Росії. Білоруська соціально-економічна модель, яка поєднує принципи соціалізму і державного капіталізму, може бути корисним прикладом в справі пошуку нової соціально-економічної моделі для тих пострадянських країн, де неоліберальні реформи завели економіку в глухий буг.

Використані джерела та література:

1. Государственные органы и организации Беларуси // Официальный Интернет-портал Президента Республики Беларусь. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : president.gov.by/ru/gosorgans_ru/
2. Михайленко А. Союз России и Белоруссии: приоритеты и перспективы / Александр Михайленко // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – №11. – С. 104–110.
3. Основные направления социально-экономического развития Республики Беларусь на 1996–2000 годы. – Минск : «Мисанта», 1998. – 64с.
4. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 года. Одобрена Национальной комиссией по устойчивому развитию Республики Беларусь 6 мая 2004 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.economy.gov.by/ru/macroeconomy/nacionalnaya-strategia

5. Программа социально-экономического развития Республики Беларусь на 2011–2015 годы. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.economy.gov.by/ru/macroeconomy/programma_soc_econom_razvitiia
6. Экономика. Основные социально-экономические показатели // Официальный Интернет-портал Президента Республики Беларусь. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : president.gov.by/ru/economy_ru/
7. Астахова С. Белоруссия: актуальные аспекты экономического и политического развития / Софья Астахова // Россия и новые государства Евразии. ИМЭМО РАН. – 2014. – II (XXIII). – С. 68–76.

УДК 339.98 (470)

Васильев О.А.

РЕГІОНАЛЬНО-ІНТЕГРАЦІЙНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ ДОСВІД СОЮЗНОЇ ДЕРЖАВИ РОСІЇ І БІЛОРУСІ ТА ОДЕР-ГУАМ

У статті аналізуються вихідні ідеї та принципи двох інтеграційних об'єднань: Російської Федерації і Республіки Білорусь та ОДЕР-ГУАМ, розглянуто сучасний стан та перспективи соціально-політичної трансформації цих об'єднань.

Ключові слова: інтеграція, трансформація, соціальний, політичний.

Васильев О.А. **Регионально-интеграционные факторы социально-политической трансформации: Сравнительный опыт союзного государства России и Беларуси и ОДЕР-ГУАМ.**

В статье анализируются исходные идеи и принципы двух интеграционных объединений: Российской Федерации – Республики Беларусь и ОДЕР-ГУАМ, рассмотрены современное состояние и перспективы социально-политической трансформации указанных объединений.

Ключевые слова: интеграция, трансформация, социальный, политический.

Vasiliev O. **Regional and integration factors of social and political transformation: the comparative experience of Union State of Russia And Belarus and GUAM.**

The initial ideas, principles of the two integrative associations: the Russian Federation - the Republic of Belarus and the ODER-GUAM are analyzed in this article, the modern state and prospects of the above associations' socio-political transformation are considered.

Keywords: integration, transformation, social, political.

При утворенні різних субрегіональних угруповань мова йде, як правило, тільки про економічну інтеграцію. Це означає в першу чергу не політичний і навіть не військовий союз, а інтеграцію національних економік, встановлення інтеграційних зв'язків між галузями народного

господарства окремих країн. Економічна інтеграція вимагає об'єднання ринків, формування єдиного економічного простору на базі такої форми державності, яка відповідає інтересам учасників міждержавного утворення. Необхідною передумовою об'єднання країн є сумісність економічних і політико-правових систем, певна синхронність та одночасність економічної та соціально-політичної трансформації держав, що об'єднуються.

Практика самостійного існування нових незалежних держав показала, що пострадянський простір не є єдиним економічним полем, а егоцентризм і національний прагматизм правлячих еліт стали визначальним фактором у взаємовідносинах країн-членів СНД. Простір СНД залишається нестабільним і небезпечним. До постійних територіальних та етнічних конфліктів (Нагірний Карабах, Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія) додаються конфлікти міждержавні (Азербайджан – Вірменія, Грузія – Росія, Узбекистан – Таджикистан – Киргизія, Росія – Україна).

У соціально-політичній трансформації країн пострадянського простору регіонально-інтеграційні чинники відіграють велику роль і мають різноплановий характер. Аналіз наукових публікацій [1-3] свідчить, що досвід процесу створення Союзної держави Росії і Білорусі та функціонування регіонального об'єднання Організації за демократію та економічний розвиток ГУАМ (ОДЕР-ГУАМ), а також їх можливі перспективи мають актуальний характер і потребують подальшого дослідження.

Принципи створення інтеграційного об'єднання Росії і Білорусі

Росія і Білорусь займають особливе місце в інтеграційних процесах в рамках СНД. При формуванні російсько-білоруського союзу сторони заявили про об'єднання двох країн в Союзну державу. Об'єктивними передумовами інтеграції двох країн є геополітичні, економічні та історичні фактори. Росію і Білорусь можна характеризувати як різномасштабні і різнопланові економічні суб'єкти світового господарства, які мають свої національні пріоритети. Але вони відчують спільні реальні загрози їх внутрішньому розвитку, подолання яких, як свідчить світова практика, може бути успішно вирішено в рамках інтеграційного об'єднання.

Підписанням 21 лютого 1995 р. у Мінську Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво терміном на десять років президенти Республіки Білорусь і Російської Федерації відкрили першу сторінку міждержавної інтеграції в їх пострадянській історії. 2 квітня 1996 р. у Москві було підписано Договір про створення Співтовариства Білорусі і Росії з метою об'єднання матеріального й інтелектуального потенціалів двох держав для підйому економіки, створення рівних умов для підвищення рівня життя народів та духовного розвитку особистості. Була задекларована готовність створити єдиний економічний простір зі спільним ринком і вільним пересуванням товарів, послуг, капіталів та робочої сили. Сторони погодились створити єдину нормативно-правову базу для усунення міждержавних бар'єрів і обмежень у здійсненні рівних можливостей для вільної економічної діяльності, завершити створення спільного митного простору з об'єднаною службою управління, уніфікувати грошово-кредитні та бюджетні системи для створення умов щодо впровадження єдиної валюти [4].

Соціальні завдання Союзу передбачають головним чином, уніфікацію систем соціального захисту населення двох країн, сприяння розвитку освіти, взаємозбагачення культур, здійснення рівних умов збереження і розвитку етнічної, культурної та мовної самобутності народів. Передбачається забезпечення рівних прав громадян Росії і Білорусі в отриманні освіти, у працевлаштуванні та оплаті праці, придбанні майна у власність, володінні, користуванні та розпорядженні ним, а також запровадження єдиних стандартів соціального захисту, вирівнювання умов пенсійного забезпечення, призначення допомоги та пільг для ветеранів війни та праці, інвалідів і малозабезпечених сімей.

Ключове місце в економічній стратегії Союзу відводиться забезпеченню динамічного економічного розвитку держав-учасників, формуванню єдиного економічного простору, створенню рівних умов господарювання, у тому числі для вільної конкуренції і гарантій діяльності господарюючих суб'єктів на території Союзу, створенню та розвитку спільної інфраструктури (зокрема об'єднанню транспортної й енергетичної систем та систем зв'язку, формуванню єдиного науково-технологічного та інформаційного простору). В економічній стратегії Союзу декларується необхідність розробки і реалізації узгодженої програми проведення

ринкових реформ з урахуванням особливостей економічного розвитку кожної держави-учасниці Союзу. З метою ефективного використання економічного потенціалу двох країн передбачається узгодження структурної політики, створення умов для діяльності спільних транснаціональних компаній тощо.

У фінансовій сфері має відбутись уніфікація грошово-кредитних, бюджетних і податкових систем, створення необхідних умов для впровадження єдиної валюти. У торговельно-економічній сфері наголос робиться на розвитку взаємної торгівлі, формуванні єдиної митної території, використанні у відносинах з третіми країнами однакового режиму торгівлі, спільних митних тарифів, заходів нетарифного регулювання зовнішньої торгівлі. Фактично в рамках Союзу планується створення митного союзу двох країн.

Установчі документи Союзу не внесли принципів змін до державного устрою Росії і Білорусі, оскільки кожна країна зберігає свій державний суверенітет, незалежність та територіальну цілісність, конституцію, державний прапор, герб та інші атрибути державності [4].

Інтеграційні процеси в рамках об'єднання характеризуються непослідовністю та неконкретністю, зокрема, через протидію з боку певної впливової частини правлячої еліти Росії. На етапі розвитку Союзу стала також виразно виявлятися різниця у підходах до регулювання соціально-економічних та політичних процесів у кожній з держав-учасниць, що не тільки відсувало строки досягнення, але й ставило під сумнів здійснення задекларованих цілей Союзу. Аналіз становлення Росії і Білорусі як незалежних держав показав, що в рамках розвитку Союзу багато негативних факторів переважували інтеграційні зусилля обох країн і працювали на розходження їх економік, фінансових систем, законодавств та гальмували розвиток господарських зв'язків.

Підписаний 8 грудня 1999 р. Договір про створення Союзної держави має як додаток Програму дій Республіки Білорусь і РФ з реалізації його положень. Програма розкриває етапи створення Союзної держави, їх зміст і терміни реалізації конкретних завдань взаємодії [4, с. 71].

У Договорі вперше було виділено як пріоритетну стратегічну мету на етапі створення Союзної держави побудову єдиного економічного простору для забезпечення соціально-економічного розвитку на основі

об'єднання матеріального й інтелектуального потенціалів держав-учасниць та використання ринкових механізмів функціонування економіки. Держави-учасниці зобов'язались проводити тісно узгоджену політику в міжнародних справах, у сфері оборони, безпеки і боротьби зі злочинністю, в соціальній та культурній областях, тобто виконувати всі функції, притаманні найбільш розвиненому типу інтеграційного об'єднання.

Етап інституціонального оформлення інтеграції Росії і Білорусі передбачає створення саме нової держави, а не якісь складні перехідні форми інтеграції і поглиблення демократичних перетворень. Договір враховує європейські стандарти інтеграції, забезпечений конкретним планом дій з прискорення економічних реформ і спрямовує обидві країни у чітко визначені рамки діяльності.

Принципи створення інтеграційного об'єднання ОДЕР-ГУАМ

Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ є міжнародною структурою на просторі ЦСЄ, яка об'єднує держави незалежного і європейського устремління, захищає права людини, обстоює міжнародний статус-кво держав регіону, зокрема територіальну цілісність та недоторканість міжнародно визнаних кордонів відповідно до норм міжнародного права, Статуту ООН, Гельсінського акту та резолюцій Ради Безпеки ООН.

Створення ГУАМ було запропоновано у 1993 р. у Брюсселі на міжнародній конференції за участю колишніх республік СРСР. Зацікавлені учасники домовилися про співробітництво в рамках виконання програми ЄС щодо розвитку транспортного коридору із Європи через Чорне море, Кавказ, Каспійське море до Центральної Азії. Це було частиною більш масштабного проєкту відродження Великого шовкового шляху. У 1996 р. була підписана тристороння азербайджансько-грузинсько-українська угода щодо створення Транскавказького транспортного коридору. На саміті у Страсбурзі 40 жовтня 1997 р. президенти чотирьох держав (Грузії, України, Азербайджану, Молдови) підписали угоду про створення ГУАМ, в основу якої було закладено ідею співпраці в політичній, військовій та економічній сферах. У спільному комюніке наголошувалось на необхідності розвитку чотиристороннього співробітництва для зміцнення стабільності та безпеки в Європі на основі принципів поваги суверенітету,

територіальної цілісності, непорушності кордонів держав, демократії, верховенства закону і поваги прав людини.

До спільних завдань країни об'єднання додали участь у миротворчих процесах, активну співпрацю з НАТО в рамках програми «Партнерство заради миру», створення спільного батальйону з підрозділів збройних сил країн ГУАМ. Об'єднання поступово набуло рис міжнародної організації, яка відіграє інтегративну роль у Каспійсько-Чорноморському регіоні. Головні напрями співробітництва країни ГУАМ закріпили у спільній декларації, яка була підписана у Вашингтоні у січні 1999 р. [2; 3].

Під час ювілейного Вашингтонського саміту держав учасниць і держав-партнерів НАТО 24 квітня 1999 р. до ГУАМ приєднався Узбекистан. ГУАМ набув абревіатури ГУУАМ. Але Узбекистан зайняв вичікувальну позицію, мотивуючи це неготовністю до виконання висунутих завдань об'єднання, а також його низькою ефективністю. 13 червня 2002 р. МЗС Узбекистану «з огляду на нераціональність свого подальшого перебування» заявимо про вихід країни з об'єднання [2]. Це рішення в значній мірі було прийнято під тиском Росії, яка ставила перед собою ціль закріпити країни регіону у сфері свого економічного і політичного впливу, зокрема в рамках Договору про колективну безпеку.

Практика співпраці країн ГУАМ довела ефективність механізму багатосторонніх консультацій, покладеного в основу організаційної структури об'єднання. Країни уклали Ялтинську хартію, Конвенцію учасниць ГУАМ про взаємне надання допомоги з консульських питань, узгодили питання, пов'язані з розвитком, функціонуванням і забезпеченням безпеки інфраструктури транспортних комунікацій, що проходять територією ГУАМ.

Політична взаємодія держав – членів ГУАМ зосереджена на виробленні конкретних рішень і пропозицій щодо виконання завдань та обов'язків у рамках ООН, ОБСЄ та інших міжнародних структур. Як приклад, можна навести спільну роботу над проектом Резолюції Генеральної Асамблеї ООН (шістдесят друга сесія) «Затяжні конфлікти на території ГУАМ та їх наслідки для міжнародного миру, безпеки і розвитку» («Protracted conflicts in the GUAM area and their implications for international peace, security and development») [5].

Країни – учасники об'єднання опікуються питаннями запобігання й подолання наслідків природних і техногенних катастроф, ініціюють розробку спільних з міжнародними партнерами проектів. Предметом постійної уваги учасників ГУАМ є питання енергетичної безпеки, зокрема, надійне забезпечення паливно-енергетичними ресурсами (нафтою та природним газом).

В рамках «Східного партнерства» країни ГУАМ координують дії за проектами «Інтегроване управління кордонами», а також «Запобігання, готовність і реагування на природні і техногенні катастрофи». Відповідно до засад двостороннього партнерства реалізується «План дій ГУАМ з активізації галузевого співробітництва», прийнятий 29 вересня 2011 р., а також заходи щодо сприяння торгівлі і транспорту, упорядкування прикордонного та митного контролю, посилення боротьби з тероризмом і організованою злочинністю та розповсюдженням наркотиків. Досягнуто певних успіхів у співпраці в правоохоронній та антитерористичній сферах, у створенні захищених каналів зв'язку, боротьбі з відмиванням грошей та корупцією тощо. Надається сприяння співробітництву в інших напрямках, зокрема, у сфері туризму [5].

Триває організаційна робота щодо вдосконалення діяльності ОДЕР-ГУАМ. У 2002 р. було підписано Декларацію про загальні зусилля щодо забезпечення стабільності і безпеки в регіоні, Положення про Раду міністрів закордонних справ, Рішення про статус спостерігача діяльності ГУАМ. У 2011 р. було прийняте рішення про розробку програм діяльності Комітетів Парламентської Асамблеї ГУАМ, що сприятиме ефективній співпраці держав-членів з парламентськими структурами інших міжнародних організацій, зокрема, з Балтійською Асамблеєю та Парламентською Асамблеєю Бенілюкс.

У вересні 2014 р. у Секретаріаті ГУАМ у Києві відбулось чергове 31 засідання Ради національних координаторів ГУАМ, на якому розглянуто проблеми безпеки і стабільності в регіоні.

Стан і перспективи розвитку Союзної держави Росії і Білорусі

Особливості сучасної геополітичної і гео економічної ситуації на пострадянському просторі визначають специфічний зміст стану соціально-політичної трансформації як безпосередньо Росії і Білорусі, так і їх

міждержавного об'єднання. Розрив господарських зв'язків колись єдиного народногосподарського комплексу після утворення нових незалежних держав на теренах колишнього Радянського Союзу вимагав від їх правлячих еліт продекларувати визнання необхідності координації економічної політики на пострадянському просторі як ключової умови виживання нових державних утворень в умовах фактичної дезінтеграції.. Опинившись у повній міжнародній ізоляції, керівництво Білорусі в умовах політичного, енергетичного та економічного тиску з боку РФ було змушено заради збереження власного авторитарного режиму погодитись на російські інтеграційні проекти. Фактично Росія примусила Білорусь реінтегруватися в Євразійський та Митний союз

Договір про створення Союзної держави Білорусі і Росії визначає стратегію невідкладних дій у цьому напрямку, закріплює нове концептуальне і стратегічне положення щодо створення союзних органів державної влади та управління, яким Росія і Білорусь делегують широкі повноваження в соціально-економічній сфері, у сферах зовнішньої політики, забезпечення оборони та безпеки, сприяє об'єднанню зусиль двох країн і народів для ефективної відповіді на виклики ХХІ ст. [4, с.70].

Паралельно з утворенням союзної держави Росія і Білорусь реалізують проект євразійської економічної інтеграції, початок якому було покладено у 2010 р. Проект має деякі позитивні результати. Одним із важливих показників є те, що Росія, Білорусь і Казахстан, які створили Митний союз, продемонстрували випереджаючі темпи росту взаємного товарообігу у порівнянні з загальними темпами своєї зовнішньої торгівлі (зростання за 2010-2012 рр. на 45% і на 36% відповідно). Слід вказати також, що структура взаємного товарообігу у ці роки була більш якісною, ніж структура їх торгівлі з іншими країнами. Так, за даними Євразійської економічної комісії, на паливно-енергетичні товари у взаємній торгівлі членів МС у ці роки припадало близько 37% у порівнянні з 72% у загальному обсязі їх зовнішньої торгівлі, а частка машин і обладнання перевищила 20% [6].

Поки що процеси співробітництва між членами МС не мають всеосяжного характеру і не призвели до створення крупних багатосторонніх торгово-промислових комплексів, які здатні успішно протистояти у конкурентній боротьбі закордонним ТНК. Залишаються

обмеженими їх досягнення у створенні спільними зусиллями сучасних науково-технічних розробок і технологій. Позитивні надбання у розвитку машинобудівного комплексу має РБ, але без рішучого зрушення у цьому напрямі Росії, як найбільш вагової в економічному плані держави-учасниці інтеграції, країнам МС не вдасться домогтися структурної перебудови їх національних економік і забезпечити відхід від нині діючої загальної моделі паливно-сировинного розвитку. А це означає подальше їх відставання і неможливість перспективного розвитку у глобальній системі світового господарства і відповідній соціально-політичній трансформації.

Аналіз заяв і дій керівництва РБ говорить про те, що білоруська сторона на даному історичному етапі зробила геополітичний крок в напрямі євразійської інтеграції в першу чергу завдяки тому, що РФ витрачає значно більші ресурси, ніж ЄС у конкуренції за вплив на регіон Східної Європи. Так, зокрема, субсидії Росії Білорусі дорівнюють близько 10 млрд. дол. на рік тільки за рахунок низьких цін на енергоресурси. Водночас ЄС виділив на підтримку шістьох країн – учасниць «Східного партнерства» приблизно 600 млн. євро [6].

Можна прогнозувати, що поки ЄС не вийде з кризи і не зможе виділяти відповідні інвестиційні ресурси, у нього не буде ефективної стратегії впливу на Білорусь. В той же час РБ не відмовляється від торговельно-економічного співробітництва з ЄС, який є її другим за вагомістю партнером після РФ. Керівництво РБ вважає, що робити вибір між Сходом і Заходом для Білорусі є неприйнятним рішенням.

Розвиток науково-технічної сфери як перспективна база соціально-політичної трансформації об'єднання Росії і Білорусі

Головним зовнішньоекономічним завданням двох країн в умовах створення Союзної держави є всебічне стимулювання можливостей підвищення національної конкурентоспроможності Росії і Білорусі, адаптації їх зовнішньоторгових операторів до норм і правил глобального ринку, щоб у перспективі якісно змінити сучасний так званий периферійний тип участі двох країн у світогосподарських зв'язках. Для Росії і Білорусі розвиток реального сектору економіки є єдиним шляхом зміцнення своїх позицій у світовому господарстві. Пріоритетне значення у формуванні науково-технічної і промислової політики в рамках Союзної

держави має набути стратегія інноваційного розвитку як єдино можливої форми економічного прогресу в умовах глобалізації [7, 8].

В Росії збереглося ще досить велике наукове середовище, яке за чисельністю займає одне з перших місць у світі. Але Росія фактично є єдиною країною у світі, де кількість вчених скорочується: у порівнянні з СРСР чисельність науковців зменшилась у два з половиною рази при близько двадцятиразовому скороченні асигнувань на НДДКР. Різко впало значення наукового співтовариства в економіці. За часткою зайнятих у науці до загальної чисельності працюючих Росія опинилась у другій десятці країн світу. За рівнем витрат на науку РФ знаходиться на рівні країн, що розвиваються. У провідних країн Заходу витрати на НДДКР дорівнюють 2-3% ВВП (США – 2,7%, Німеччині – 2,9%, Японії – 3,5%, Швеції – 3,6%, Ізраїлю – 4,2% навіть Китаю – 1,7% ВВП). Витрати РФ на НДДКР дорівнюють близько 1% ВВП, а витрати РАН (де зосереджена фундаментальна наука) – 0,1% ВВП [7; 8].

Посилання на економічну кризу не виправдовує скорочення витрат на НДДКР, тому що всі провідні економічно розвинені країни світу роблять навпаки: саме під час кризи вони збільшують вкладення в науку і створюють податкові пільги для витрат на НДДКР. У РФ держава відмовилась від фінансування значної частки фундаментальної науки, покладаючись на бізнес, як це було свого часу з прикладною наукою. Але при цьому не були створені стимулюючі умови для участі бізнесу у підтримці наукових досліджень і розвитку інноваційних структур.

Не зважаючи на таку ситуацію РАН займає перше місце серед наукових організацій світового рівня за цитованістю статей в галузях фізики, хімії і науках про Землю, друге місце - з матеріалознавства та математики, незважаючи на те, що за рівнем витрат на одного наукового дослідника Росія втричі відстає від середньосвітового показника. Але частка Росії на світовому ринку високотехнологічної продукції не піднімається вище десятих відсотка. Основна проблема полягає в практично повній ліквідації галузевої і заводської прикладної науки внаслідок приватизації промислових підприємств у 1990-і рр. Як результат дезінтеграції науково-виробничих об'єднань КБ, НДІ та проектні інститути, що входили до їх складу, втратили джерела фінансування і фактично перестали функціонувати. Приватизовані машинобудівні

підприємства не змогли забезпечити виробництво технологічно складної продукції і були перепрофільовані. Як результат різко впав запит на інновації з боку російської промисловості, та пропозиції з боку прикладної науки. У Білорусі ситуація з науко-технічним комплексом краща, але обсяги білоруської науки на порядок менші, ніж російської [7; 8].

На наш погляд, без створення бази для інноваційного розвитку економіки обох держав, без прискорення НТП говорити про серйозні перспективи Союзу не має підстав. Місію відродження науково-технічного потенціалу Росії може виконати тільки РАН у співпраці з НАН Білорусі. Це може бути здійснено у формах, які відповідають механізмам ринкової економіки. Міжнародний досвід успішної інноваційної діяльності свідчить, що її можна організувати лише у сприятливому для науково-технічної творчості середовищі. В Росії таке середовище найбільше підтримується інститутами РАН. Сюди доцільно направляти державні ресурси, які виділяються для стимулювання інноваційної діяльності. Успішно працюючі десятки років російські наукогради, які концентрують науково-дослідний потенціал світового рівня, є місцем для створення потужних інноваційних інкубаторів. Слід також зазначити, що такі центри є середовищем для подальшого розвитку громадянського суспільства в Росії та її позитивної соціально-політичної трансформації [7].

На перспективи інтеграційного об'єднання Росії і Білорусі впливає також те, що пострадянська Росія стрімко втрачає свою російську ідентичність (і в ідеологічному, і в демографічному сенсі). Дерусифікація та ісламізація російської столиці, як і багатьох інших великих міст РФ тільки посилюється. Так, у Москві у 2007 р., за оцінками Інституту етнології і антропології РАН, етнічних росіян (русских) залишилося 31% від населення мегаполісу (що значно менше порівняно з кількістю мусульман) [9, с. 116].

Інтеграційне об'єднання Російської Федерації і Республіки Білорусь знаходиться у стані суперечливої соціально-політичної трансформації, стикаючись з перепонами, пов'язаними з неоднозначними факторами геополітичного, економічного, соціального і демографічного характеру. На сьогоднішній день гальмівним фактором є також різнопланові економічні моделі розвитку обох держав: в Росії – ліберально-ринкова, а в Білорусі – централізовано-державна. Світові тенденції глобалізації і регіоналізації, які

набирають силу, не залишають російсько-білоруському союзу достатнього часу, щоб адекватно і без втрат реагувати на сучасні геоекономічні, геополітичні і військово-стратегічні реалії.

Стан і перспективи розвитку регіонального інтеграційного об'єднання ОДЕР-ГУАМ

Співпраця делегацій країн ГУАМ в рамках міжнародних організацій, зокрема ООН та ОБСЄ, на постійній основі сприяє ефективній координації індивідуальних позицій та реалізації національних інтересів. Держави ГУАМ зацікавлені у всебічному розвитку співробітництва з іншими країнами та міждержавними організаціями для підвищення інтересу до діяльності ГУАМ, сприяння досягненню цілей та принципів, викладених у Ялтинській Хартії ГУАМ, ухваленої 7 червня 2001 р.

Ефективним напрямком економічного співробітництва країн ГУАМ є розвиток інвестиційної діяльності, створення спільних підприємств в галузі машинобудування, енергетики та транспорту.

Аналізуючи подальші перспективи об'єднання ОДЕР-ГУАМ, слід відмітити, що організація поки що має досить невизначений стан. Починаючи з 2001 р. інтеграційні процеси дещо активізувалися, відбувається процес інституалізації, було підписано низку важливих угод, зростає авторитет організації на міжнародній арені, де ГУАМ розглядається як самостійний суб'єкт міжнародних відносин. Україна, як найпотужніша держава в об'єднанні, має нести основне навантаження у зміцненні ГУАМ, використовуючи можливості організації для активного проведення своєї зовнішньої політики, розвитку співробітництва з її учасниками у різноманітних галузях, в першу чергу, у Чорноморсько-Каспійському регіоні. Майбутнє ГУАМ залежатиме від позицій США, ЄС, Росії, Туреччини, Ірану та ін. Важливим фактором є євроінтеграційний вектор зовнішньої політики кожної з країн ГУАМ.

Росія вбачає у діяльності ОДЕР-ГУАМ загрозу своїм національним інтересам і розглядає організацію як один із важелів експансії НАТО на чолі із США в Каспійсько-Чорноморському регіоні. РФ проводить активну зовнішньополітичну діяльність щодо нейтралізації геоекономічних планів ГУАМ, зокрема, здійснюючи енергопроекти в обхід України («Блакитний потік», «Північний потік», «Південний потік», «Ямал-Європа» тощо), в

яких зацікавлені провідні європейські енергетичні компанії. Особливої ваги країнам ГУАМ надають США, вбачаючи в організації протидію російським інтересам у регіоні. Американський конгрес частково фінансує організацію, зокрема США готові надавати подальшу допомогу в облаштуванні кордонів і митниць.

У діяльності ГУАМ має особливе звучання енергетична складова. В енергетичній стратегії ЄС Україна розглядається як один з основних транзитерів природного газу та нафти. На порядку денному є приєднання Об'єднаної енергетичної системи України (спільно з Молдовою) до загальноєвропейської та модернізація газотранспортної системи України зі створенням спільних стратегічних запасів природного газу в українських підземних сховищах. Але реалізація південного маршруту транспортування каспійської нафти в обхід української території (нафтопровід Баку-Джейхан) практично ліквідувала можливість здійснення проекту альтернативного нафтопостачання Одеса-Броди.

Важливими резервами розвитку економічних проектів в рамках ГУАМ є використання спільних транспортних транзитних можливостей, зокрема, співробітництво із державами Чорноморського регіону з урахуванням рекомендацій Європейської Комісії «Чорноморська взаємодія – нова регіональна ініціатива» (Black Sea Synergy – a New Regional Cooperation Initiative), що сприятиме виробленню механізмів здійсненню загальної координації та поглибленню вже існуючого рівня співпраці ГУАМ в Чорноморському регіоні. Має перспективи реалізація міждержавного економічного проекту ГУАМ «Придунайський енерготранспортний міст», який охоплює пріоритети регіонального співробітництва у Балтійсько-Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Доцільною видається також розробка перспективної стратегії подальшого розвитку ОДЕР-ГУАМ, що має закріплюватись у відповідних міжнародних документах між ОДЕР-ГУАМ та ЄС, ОДЕР-ГУАМ та Центрально-Європейською ініціативою, ОДЕР-ГУАМ та Організацією Чорноморського економічного співробітництва. Має бути завершена адаптація законодавства країн ГУАМ до законодавства ЄС у сфері енергетики, що забезпечить створення конкурентних енергетичних ринків, умов для надійного постачання енергоносіїв та розвитку економік держав ОДЕР-ГУАМ.

Реалії сьогодення свідчать, що від співробітництва у складі ГУАМ Україна дотепер фактично не має економічної вигоди. Учасники об'єднання поки що є слабкими економічними партнерами. Економіка цих держав значною мірою залежить від зовнішньої допомоги. Жодна з країн учасниць не має великого впливу в міжнародних фінансових структурах. Останнім часом позитивні зрушення в напрямку модернізації демонструє Азербайджан, спираючись на свої нафтогазові прибутки. Але Україна практично не може розраховувати на інвестиції з країн ГУАМ, товарообіг із ними становить близько 2% від їхнього зовнішньоторговельного обороту [7, 8]. Водночас Росія втрачає позиції основного торговельного партнера країн ОДЕР-ГУАМ. Наприклад, найбільшим торговим партнером Грузії є Туреччина, торговельний оборот з нею у 2013 р. дорівнював 1,52 млрд. доларів США, а другим – Азербайджан, торговельний оборот з яким у 2013 р. склав 1,34 млрд. доларів США. У тому ж році Україна була третім торговим партнером Грузії з обсягом обороту у 795,1 млн. доларів США, а РФ - тільки четвертим з обсягом обороту у 779,6 млн. доларів США. Водночас зростає торговий оборот Грузії з державами ЄС, який у 2013 р. склав 2,87 млрд. дол. США, що дорівнює 27% зовнішньоторговельного обороту країни [10].

Важливу роль у соціально-політичній трансформації кожної з країн ГУАМ має відігравати прогресивна науково-технічна політика. Особливо це стосується України як головної держави у цьому об'єднанні. Модернізація України вимагає ефективного використання вітчизняної науки і техніки для вирішення соціальних, економічних, культурних та інших проблем суспільства. Держава має здійснити низку заходів щодо суттєвої активізації науково-технічної діяльності. Міжнародний досвід щодо модернізації, пристосованої до реалій української економіки, говорить про необхідність розробки наукомісткої економічної продукції. Необхідно створити дієвий механізм швидкого впровадження новітніх технологій на базі сучасної інноваційної інфраструктури, забезпечити зростання науково-технічного потенціалу та наукомісткого виробництва.

Значні труднощі на шляху взаємодії держав ОДЕР-ГУАМ полягають не тільки в економічній слабкості партнерів, а й у геостратегічній перспективі: з виходом Узбекистану в 2005 р. об'єднання стало по суті європейським. Провідна роль в об'єднанні належить Україні і на неї

покладаються певні надії. Україні потрібно суттєво поліпшити свій політичний, економічний і військовий стан (зокрема найскоріше вирішити питання територіальної цілісності та військового протистояння з РФ), набути можливостей сприяти інтеграції країн ГУАМ-ОДЕР у європейські економічні і політичні структури в рамках підписаних країнами угод про асоціацію з ЄС, посилити власний регіональний вплив, розширити перспективні експортні ринки в рамках системи співробітництва з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону. Перспективним і важливим є співробітництво в гуманітарній сфері, зокрема в рамках Угоди про співробітництво в галузі освіти, Протоколу про співробітництво між академіями наук країн-учасниць ГУАМ в галузі науки і техніки.

Висновки.

1. Інтеграційні об'єднання Росії і Білорусі та ОДЕР-ГУАМ мають різний інтеграційний рівень та протилежні геополітичні цілі і є прикладом боротьби між РФ і США за домінування на пострадянському просторі. Досвід їх розбудови говорить про суперечливий характер їх створення, функціонування та перспективи.

2. Життєздатність російсько-білоруського об'єднання в першу чергу залежить від стратегічного забезпечення політичної і економічної безпеки РБ і РФ у все більш глобалізованому світі. Наявність таких спільних для Росії і Білорусі структур, як Митний Союз, Євразійський Союз, дає змогу вирішувати економічні питання в більш широкому обсязі ніж у двосторонньому форматі, що значною мірою зменшує привабливість цього інтеграційного об'єднання і не сприяє прискоренню процесу створення уніфікованої держави, в якій роль Білорусі буде знівельовано.

3. Невизначеність перспектив інноваційного розвитку РФ, відсутність випереджаючого розвитку науково-технічної сфери країни не сприяють позитивній соціально-політичній трансформації держави і не забезпечують привабливих стимулів для інтеграції Білорусі та Росії.

4. Перспективи розвитку ОДЕР-ГУАМ залежать від успішності соціально-політичної трансформації України як головної держави об'єднання, зростання її економічного потенціалу, зокрема, науково-технічного та військового, а також подальшої актуальності євро-азійських енерго-транспортних проєктів, з урахуванням підписання угод про асоціацію з ЄС країн-учасниць, а також фінансової допомоги з боку США.

Використані джерела та література:

1. Пахомов Ю.М. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі / Ю.М.Пахомов та ін. – К. : Україна. 1997. – 237 с.
2. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): Підручник для студентів вищих навч. закл. 2 вид. / Л.Д.Чекаленко – К. : Кондор, 2011. – 290 с.
3. Світові інтеграційні процеси в умовах трансформації міжнародних систем. Навчальний посібник. – К. : ДА України при МЗС України., 2013. – 624 с.
4. Годин Ю.Ф. Россия и Белоруссия на пути к единению. Проблемы экономической безопасности союзного государства / Ю.Ф.Годин. – М. : Междунар. отношения, 2001. – 304 с.
5. Ирхин А.А. Геополитические циклы Евразии и национальные интересы Украины / А.А. Ирхин. – Севастополь : Рибэст, 2011. – 294 с.
6. Чуфрин Г. Достижения и проблемы евразийской интеграции / Г. Чуфрин // Россия и новые государства Евразии, Вып.IV (XXI). – М. : ИМЭМО РАН, 2013. – С. 5–17.
7. Инновационное направление современных международных отношений / А.В.Бирюков, Е.С.Зиновьева, А.В.Крутских и др. – М. : Аспект Пресс, 2010. – 295 с.
8. Васильев О.А. Міжнародне співробітництво в інноваційно-технологічній сфері в контексті подолання економічної кризи / О.А. Васильев: [антологія творчих досягнень]. – Вип. 6. – К. : ІСЕМВ НАН України, 2012. – С. 86–91.
9. Піляев І. Шляхи модернізації взаємовідносин «громадянин – суспільство – держава» у сфері національної політики: порівняльний аналіз України, Росії і посткомуністичних країн ЄС. / І. Піляев // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, 12 грудня 2013 р. Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ. : НІСД, 2014. – С.114–119.
10. Внешняя торговля Грузии в 2013 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civil.ge/rus/article.php?id=25614>.

УДК 321.02 (477)

Рудич Ф.М.

ВЛАДА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ ЯК СУЧАСНЕ СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

У статті розглядається одна із актуальних проблем політичної науки – влада в незалежній Україні як сучасне суспільне явище. Аналізуються питання ієрархії гілок влади, механізм стримування і противаг, наукових засад державного управління в Україні.

Ключові слова: *влада, політична система, морально-етичні засади влади.*

Рудич Ф.М. Исследование власти в Украине как системного общественного явления.

В статье рассматривается одна из актуальных проблем политической науки – власть в независимой Украине как современное общественное явление. Анализируются вопросы иерархиветок власти, механизмы сдерживания и противодействия, научных основ государственного управления в Украине.

Ключевые слова: *власть, политическая система, морально-этические основы власти.*

Rudich F. Study of power system in Ukraine as public phenomenon.

The article analyses one of the urgent problems of political science - the power in independent Ukraine as a modern social phenomenon. The questions of hierarchy of branches of power, checks and balances mechanism, scientific principles of public administration in Ukraine are considered.

Keywords: power, political system, moral principles of administration.

Трансформація політичної системи України в умовах незалежності належить до найактуальніших проблем сьогодення й досить активно досліджується науковцями різних галузей знання [1].

За роки незалежності Українська держава відбулася за всіма формальними вимірами: незалежність, суверенітет і недоторканість кордонів визнано світовим товариством, країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних організацій і об'єднань, зокрема Ради Європи, укладені угоди про співробітництво з провідними міжнародними союзами – ЄС і НАТО, обрала демократичний тип суспільного устрою.

Перехід від командної економіки до ринкового господарства, від авторитарно-тоталітарної системи до демократичної, правової держави зумовлює необхідність відповідної політичної культури населення, формування національного менталітету, адекватного ринковій економіці та плюралістичній демократії. Якщо європейська політологічна думка орієнтує громадян на дотримання своїх обов'язків і повагу до держави та її законів, а американська на передній план висуває інтереси особи, її вміння вирішувати власні проблеми в цивілізованому співробітництві із співвітчизниками, то в Україні на перехідному етапі її розвитку важливим є врахування як потреб окремої особи, так і інтересів держави.

Слід зазначити, що на початковому етапі Україна прагнула створити соціально-політичні інституції за європейським зразком. Наблизилася до рівня професійного парламенту Верховна Рада України, у системі державної влади створено такі нові органи, як інститути Президента України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Конституційний Суд, Вища рада юстиції, державні адміністрації. Проте відсутність системного підходу до формування політичних структур призвела до протистояння різних гілок влади, зрештою, до кризи влади загалом, втрати авторитету влади у населення.

Підкреслимо: створення чіткого механізму стримувань і противаг, а головне — неухильне дотримання Конституції України всіма гілками

влади — неодмінна умова зміцнення демократичних засад в управлінні державою.

Винятково важливу роль у процесі формування владних структур відіграють політичні партії. За нинішніх умов політичні партії України ще не виконують достатньою мірою системотворчого призначення. Сьогодні можна говорити лише про багатопартійність, яка, відмовляючись від атомізованого розмаїття з великою кількістю дрібних маловпливових партій, поступово стає партійною системою з її класичним розмежуванням на лівих, центр і правих. Зрештою, немає іншого інституту, крім політичних партій, який би успішніше справлявся з трьома найважливішими функціями – передачі влади, політичної мобілізації мас і легітимізації наявного режиму.

У практичній діяльності політичні сили, які прийшли останнім часом до влади, зіткнулися з величезними труднощами, масштаби та серйозність яких, судячи з усього, перед здобуттям важелів державного управління усвідомлювалися не повною мірою. На Сході України йде війна. Дезорганізована економіка, спустошена казна, зубожіння величезної кількості населення роблять усе більш проблематичним у короткій термін змінити на краще становище в країні, життя людей.

У 2014 р. в Україні було сформовано новий склад владних структур. Зокрема, 25 травня 2014 р. Україна вже в першому турі виборів обрала Президентом Петра Порошенка. Під час інавгурації він виступив з програмною промовою, яка лягла в основу його подальшої діяльності. Серед іншого, Президент висунув низку ініціатив для встановлення миру в країні. Окремі його положення перейшли в мінські домовленості про припинення бойових дій (вересень 2014, лютий 2015 р.). Йдеться, зокрема, про децентралізацію влади, амністію для тих, хто не здійснив особливо тяжких злочинів, дострокові місцеві вибори в Донбасі.

На думку експертів, за час, що минув, Президент значною мірою зміг заморозити конфлікт в Донбасі, проект реформи децентралізації внесено в парламент, збільшено кількість Збройних сил України до 250 тис. осіб, більш-менш успішно йдуть переговори з західними партнерами [2]. Очевидно, що об'єктивні труднощі, з якими довелося зіткнутись П.Порошенко в період свого президентства, дають підстави для деякої поблажливості в оцінці його роботи.

Позачергові вибори у Верховну Раду України VIII скликання за змішаною системою відбулися 26 жовтня 2014 р. У виборах взяли участь понад 60% українських громадян. П'ятивідсотковий бар'єр подолали «Народний фронт», «Блок Петра Порошенка», «Самопоміч», «Опозиційний блок», «Радикальна партія» і «Батьківщина».

Головою Верховної Ради України обрано В. Гройсмана, першим заступником Голови Верховної Ради А. Парубія і заступником О. Сироїд. До речі, вона стала першою жінкою в Президії за всю історію незалежної України. Сформовано коаліцію, до складу якої ввійшли народні депутати обраних політичних партій, крім «Опозиційного блоку». Прем'єр-міністром Кабінету міністрів України обрано А. Яценюка. Парламент затвердив склад нового Уряду, до якого ввійшли також три іноземці.

Перед Президентом, парламентом, урядом країни на весь зріст постало завдання подальшого зміцнення незалежності держави, збереження стабільності та міжнародної згоди, протистояння спробам розколоти країну за ідеологічними та національними ознаками, безвідкладного вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики, а головне – досягнення миру в країні.

Однією з найскладніших проблем сучасного державотворення є формування механізму стримувань і противаг у діяльності законодавчої і виконавчої гілок влади. Згідно зі змінами до Конституції України відбувся перерозподіл владних повноважень на користь Верховної Ради і Кабінету Міністрів України. Звуилося коло повноважень Президента і особливо його адміністрації, на яку покладено аналітичні та прогностичні функції, підготовку документів для глави держави.

У владних структурах мають працювати дібрані за конкурсом професіонали. Періодично слід проводити атестацію всього корпусу державних службовців на відповідність посадам, які вони обіймають. Управлінська еліта повинна мати політичну культуру, тобто досконало знати закони суспільно-політичного устрою, професійно застосовувати ці знання у своїй сфері, вміло налагоджувати взаємовідносини з колегами й на цій основі дотримуватися політичної коректності.

Одна з наболілих проблем – викорінення корумпованості в державному апараті. Для боротьби з корупцією недостатньо, хоча й важливо, щоб найвищі посадові особи держави були порядними людьми.

Небезпека таїться в їхньому оточенні. Тут непоодинокими є, як свідчить реальність, випадки хабарництва. Концептуальною основою нормативно-правових засобів боротьби з корупцією має бути не документування наслідків цього негативного явища, а створення умов, які унеможливлювали б корупційні прояви. Американський державний діяч Т. Джефферсон стверджував: «Протистояти корупції і тиранії треба до того, як вони заволодіють нами. Краще взагалі не пускати вовка у вівчарню, ніж сподіватися на те, що зумієш видерти йому зуби й кігті після того, як він туди увійде» [3]. Якщо тенденцію хабарництва не подолати, наслідком може стати становлення такого суспільного устрою, в якому навіть за чітко визначених повноважень різних гілок влади чесність, порядність і професіоналізм перестануть сприйматися як моральні орієнтири соціальної поведінки, а така країна буде виведена з кола цивілізованих держав.

На сучасному етапі для українського народу сильна демократична влада є нагальною потребою. Нагадаємо, Аврам Лінкольн стверджував, що «демократія – це влада народу, влада, яку здійснює народ, влада в інтересах народу» [4]. Сила демократичної влади (а перспектива лише за такою владою) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній, зацікавленій участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри поряд з іншими передумовами, визначальними є дії самої держави, її владних структур, які мають бути етично мотивовані. Йдеться про якісні зміни самої держави й характеру її відносин із громадянами. Держава не є заміником моралі, вона продовжує, доповнює її. Головним «дефіцитом» української демократії є нехтування законів і непрацююча Конституція. Провідні статті Основного Закону порушуються або не виконуються. Судова система залежна від виконавчої влади, політичних інтересів і як наслідок корумпована.

Уразливим місцем демократії є і відсутність важелів впливу на владу, адже опозиція, експерти, органи місцевого самоврядування практично відсторонені від процесу розробки й прийняття владних рішень.

Діяльність громадян на підтримку своєї влади є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося. Штучно створено унікальну спекулятивну й кримінальну буржуазію, метою якої є не економічне зростання країни, а власне

збагачення. За кордон вивозяться сировина та матеріали, там-таки розміщується здобутий унаслідок обкрадання народу капітал. Кримінальна й напівкримінальна буржуазія рветься (і не безуспішно) до влади. Так, зокрема, В. Гройсман наголошує, що «за всі ці роки ми побудували пострадянську корумповану країну. Тобто, є стійка система, яку треба зламати і вибудувати нову. І вона буде чинити опір і робити все для того, щоб зберегтися. Але вона вже непридатна для життя [5].

Чинна на сьогодні політична система – це система транспартійної корупції, в якій різні партії сваряться на публіці, а в середині – зв'язані бізнес-інтересами, які для них є визначальними. При цьому культивується всемогутність грошей. А це – прямий шлях до корупції. Відповідно до європейських уявлень демократія – це державний механізм, що ефективно діє на користь країни, а не групи політиків, це чітке розмежування повноважень між гілками влади, це професійно працюючий Уряд, який підтримує стабільна більшість у парламенті, і незалежна судова влада, дієва боротьба з корупцією, це консенсус політичного класу і суспільства щодо стратегічно важливих для країни питань [6].

У зв'язку з тим, що справжній політичний клас в Україні тільки формується, змін на краще можна чекати лише за умови становлення двох-трьох могутніх політичних партій, у змаганні яких за владу за досконалої виборчої системи, яка нині відсутня, з'явиться справжня владна еліта, політичний клас, який характеризується високим професіональним рівнем, має стратегічні цілі і волю для їх здійснення. Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль політичного класу, покликана опанувати демократичну політичну культуру і при цьому нести правову та моральну відповідальність за стан справ у державі. Не повинна стояти осторонь від політичних процесів, що відбуваються в державі і духовна еліта.

Заміна розбалансованої системи державних інститутів досконалою політичною системою, моделлю чіткого розмежування владних повноважень, забезпечення механізму стримувань і противаг, сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, наявність офіційної опозиції – невідкладні завдання, які належить вирішити на сучасному етапі політичному класу, Президентові, Парламенту й Уряду.

Отже, якщо говорити загалом про модель державно-політичного устрою в сучасній Україні, мається на увазі, що парламент приймає закони,

президент є главою держави, прем'єр-міністр та його кабінет здійснюють виконавчу владу. Владні структури, насамперед законодавчий орган, формуються за участю політичних партій. У такій державі чітко розподілені функції та повноваження законодавчої, виконавчої та судової влади. Головним у ній є верховенство закону в усіх сферах громадського життя. Йдеться про соціально-правову державу та громадянське суспільство. Водночас маємо підкреслити: на практиці становлення політичної системи в сучасній Україні, як показує аналіз, відбувається складно, суперечливо.

Нині в Україні всі зрозуміли, що після розвалу СРСР і здобуття незалежності у нас так і не склався новий порядок, який забезпечував би успішний розвиток країни. Країна, яка ще недавно входила до десятки найбільш розвинених держав Європи, після проголошення незалежності опинилася відкинutoю на десятиріччя назад, майже на узбіччя світового прогресу. Це підтверджують і низькі позиції України у ряді міжнародних незалежних рейтингів [7], зокрема, успішності країн, стану свободи слова, сприйняття корупції тощо.

Як відомо, Радянський Союз уже в кінці 70-х років ХХ ст. зіткнувся з серйозними економічними проблемами, які негативно впливали на стан справ у суспільстві. Труднощі, які виникли, скоріше всього можна було подолати. Але для цього потрібно було, щоб на чолі країни з'явився лідер, який би володів стратегічним баченням виходу країни із кризи, мав для цього відповідні культуру і вольові якості. Розпад СРСР і відмова східноєвропейських держав від соціалістичного устрою не привели до зникнення інших соціалістичних країн. До числа найбільш впливових держав увійшов Китай, де поряд із збереженням основних соціалістичних цінностей, вдалося об'єднати принципи соціалістичного виробництва з ринковою економікою. На сьогодні Китай – одна з потужних країн у світовому масштабі [8].

Політичний клас, правляча еліта, які зосередили в своїх руках реальну владу в головних (політичній, ідеологічній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави, покликани визначити та запропонувати суспільству магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики, проект його національного розвитку, адекватний викликам сучасності та геополітичному виміру країни. Йдеться про

утвердження власної унікальної цивілізації, в якій ринкова економіка має поєднуватися з державним регулюванням розвитку її провідних галузей.

Відповіді на виклики, які постали перед сучасною владою, і є необхідними передумовами утвердження України як єдиної суверенної держави.

Нагальною потребою на сучасному етапі, як уже говорилося, є сильна демократична влада. Вона має ґрунтуватися на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд із багатьма іншими передумовами, вирішальними є етично вмотивовані дії владних структур, лідерів держави, політичної еліти. Остаточний вихід із глибокої економічної кризи, в якій і досі перебуває країна, можливий лише на шляху поглиблення демократії, активного використання матеріального та інтелектуального потенціалу країни. Для цього народ, як суверен, від якого виходить уся влада в державі, повинен мати організаційні структури для реалізації своєї владної волі. Роль і місце органів місцевого самоврядування у цьому контексті мають бути значно підвищені.

Вихід бачиться в децентралізації державного управління, наданні регіонам достатньої адміністративної і фінансової самостійності з одночасним піднесенням відповідальності за стан справ. Держава зберігає унітарний характер.

31 серпня 2015 р. українській парламент проголосував в першому читанні законопроект про внесення змін в Конституцію України стосовно децентралізації влади [9]. Йдеться про створення сприятливих умов для децентралізації і розвитку місцевого самоврядування з метою наближення влади до людей.

Згідно цієї концепції в країні діятиме трирівнева система адміністративно-територіального устрою: область, район і громада, в яку зможуть увійти один або кілька населених пунктів. Через це кількість районів може скоротитися втричі. Органом місцевого самоврядування буде вважатися голова, рада громади та її виконавчий орган. Жителі громади будуть самі обирати сільського, селищного або міського голову, який очолюватиме виконавчий орган відповідної ради, і депутатів місцевих рад на п'ять років.

Державні адміністрації будуть ліквідовані. На зміну їм придуть місцеві державні представництва на чолі з префектами. Їх призначатиме Президент України, але вони будуть підконтрольні і Кабінету міністрів. Префекти не матимуть права втручатися в управління і розпоряджатися фінансовими ресурсами місцевого самоврядування. Але вони матимуть право припиняти дію актів місцевого самоврядування, якщо ті порушуватимуть Конституцію або закони України, з одночасним зверненням до суду. Частина загальнонаціональних і місцевих зборів буде залишатись в органах місцевого самоврядування, які будуть самі вирішувати, на що витратити гроші.

Нова Конституція дозволить людям на місцях самим обирати собі ту владу, яку вони хочуть, а не отримувати її з Києва. В областях і районах будуть обрані ради, які створять свої виконкоми і переберуть на себе повноваження управляти територією. Зміни до Конституції передбачають європейські стандарти децентралізації влади, адже надають регіонам більше можливостей контролювати своє майбутнє, дають більше повноважень у бюджетному процесі і більший рівень демократії на місцевому рівні. Крім цього, децентралізація також сприятиме зростанню економічного рівня регіонів.

За зразок в Україні береться досвід децентралізації в Польщі і Франції [10].

Зараз в Україні 24 області, 490 районів 10279 сільських рад. Планується, що залишиться 27 регіонів, 150-200 районів та 1500-2000 громад. Головне в децентралізації – право самостійно розпоряджатися фінансами. Польські гміни залишають 60 % зібраних податків, українські сільські ради мають 20 %, а після децентралізації матимуть 50-60 %. Останні кошти забезпечуватимуться місцевими зборами.

Від французької моделі ми запозичили майже все: від інституту префектів до централізованої моделі управління. У Франції префекта призначає і звільняє президент. В Україні також пропонується підпорядкувати префектів президенту.

Формування політичної нації, консолідаційної ідеології. Нація – одна із складних категорій у політичній науці. До істотних ознак нації, як правило, відносять спільність території, мови, культури, економічних зв'язків, самоідентифікаційних характеристик тощо [11]. Зрештою,

політична теорія визначає націю як політичну спільноту, яка об'єднує всіх громадян держави незалежно від їх етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Спільна державна мова, спільні символи, спільна лояльність до держави та її законів, спільні інтереси і надії на майбутнє стають новітніми сутнісними характеристиками нації, створюють її синонімічні доповнення – «політична нація», «нація–державна» [12].

Виходимо з того, що в Україні суб'єктом права на самовизначення проголошена не нація, яка дала назву країні, а народ у цілому, тобто не етнічна спільність, а полі етнічне громадянське суспільство.

Більш високою фазою розвитку нації є нація політична, тобто згуртування у спільних інтересах в одній державі різноетнічних громад на основі рівності громадянських прав і взаємоповаги [13]. Становлення української політичної нації можливе лише на загально цивілізаційних принципах громадянського суспільства, тоді, коли будуть створені економічні, соціальні, духовні умови, які працюють на націю. Лише їй під силу вивести з кризи економіку, науку, освіту, культуру, підняти на рівень державної українську мову, гарантувати вільний розвиток російської мови як мови міжнаціонального спілкування, мов національних меншин, стимулювати прагнення вивчати іноземні мови, передусім європейських країн.

Останнім часом в українському суспільстві розгорнулася гостра дискусія – про можливість від'єднання частини східних і південних регіонів від решти земель України. Суть дискусії: нехай проросійсько налаштовані області відійдуть і не висять баластом, заважаючи іншій частині країни розвиватися. Небезпека подібного підходу полягає в тому, що запуск подібного процесу від'єднання може призвести до розпаду країни. В умовах російської агресії на Сході України вкрай небажаним є погіршення відносин між громадянами України – українцями і росіянами. Тому владі варто уникати тем, які вносять розкол у багатонаціональне українське суспільство, українську політичну націю і ставить під загрозу цілісність України.

Отже, без формування політичної нації, подолання факторів, які не сприяють цьому процесу, становлення й утворення сильної держави принципово неможливо.

Утвердження інноваційно-технологічної моделі сучасної економіки. У процесі трансформації політичної та економічної системи в Україні йде пошук моделі ефективного розвитку економіки.

Як вважають експерти, в своєму економічному розвитку Україна повинна перейти від доктрини «навздогінного розвитку» до стратегії «випереджаючого розвитку», в основі якої інноваційно-технологічна модель змішаної економіки, де державне і приватне так чи інакше переплітаються. У зв'язку з цим, економіка України вимагає істотних структурних змін, а це неможливо без формування механізму відновлення цілісної національної, а не корпоративної економіки (за роки незалежності його так і не вдалося сформувати). Тому необхідна концепція економічних реформ, що передбачає перерозподіл приватних накопичень, спрямованих не на подальше збагачення їх власників (ідеться насамперед про олігархів), а на утвердження інноваційних технологій. Йдеться про те, щоб держава насправді стала на інноваційний шлях розвитку, активно втрутилася в сфері створення і впровадження інновацій, реального проведення модернізації.

У цьому випадку була б забезпечена куди більша ефективність (а головне – в інтересах усієї країни) використання результатів діяльності цих галузей, ніж тоді, коли цим займається і керує наш «ефективний» власник. Держава також ефективно забезпечила б безпеку праці та розвиток соціальної сфери підприємств [14].

Урахування інтересів усіх регіонів, зміцнення економіки, перемога над безробіттям, підвищення соціальних стандартів сприятиме тому, що на тлі поліпшення добробуту всі суперечності, які роз'єднують громадян країни на Схід і Захід, будуть забуті, або втратять свою гостроту. І надалі повинні бути здійснені назрілі соціально-економічні реформи, здатні змінити ситуацію в житті людей, а, отже, і об'єднати їх у відчутті патріотизму і гордості за те, що вони живуть у цій країні [15].

Стратегія зовнішньополітичної діяльності. Насамперед, стратегія зовнішньої політики повинна бути адекватною міжнародним і внутрішньополітичним реаліям.

На міжнародній арені Україна, зважаючи на її геополітичні характеристики, є помітним суб'єктом у світовій розстановці сил.

Водночас, Україна виступає й об'єктом інтересів провідних геополітичних гравців, у першу чергу – Європейського Союзу, Росії, США.

Європейський вибір України, намір стати членом Європейського Союзу був визначений на етапі формування основ зовнішньої політики нашої держави.

Українська політична еліта повинна усвідомити, що Росія й далі буде здійснювати економічний тиск, використовуючи як основний інструмент свої енергетичні ресурси, а Брюссель і Берлін будуть нарощувати політичні вимоги, прагнучи зі сторони визначити для себе конфігурацію української влади.

У майбутньому належить наполягати, щоб в Угоду про Асоціацію (якщо Угода буде ратифікована всіма країнами – членами ЄС) було включено пункт про перспективу членства України в ЄС. Також нам варто добиватись затвердження узгодженого плану дій з метою врегулювання проблем у торгово-економічному співробітництві з Росією та іншими членами Митного союзу, пов'язаних зі створенням зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

Китайська газета «Бейцзін ціннік бао» аналізуючи ситуацію, в яку потрапила сучасна Україна, наголошує: «До тих пір, поки Україна вважає Америку та Європу своїми союзниками, в країні продовжується кровопролиття. Ані США, ані Європа не збираються ризикувати заради України. Навпроти, вона для них не більше, ніж інструмент для здійснення своїх цілей. Для того, щоб подолати кризу, необхідно все ж спиратися на свої власні сили. Тільки так можна переломити ситуацію в Україні» [16]. Вихід один: Україна зобов'язана стати самостійним геополітичним гравцем, заклавши тим самим основу для успішного національного розвитку і зробивши надзвичайно важливий крок щодо створення системи регіональної безпеки [17]. Для цього слід мати модернізовану економіку і сучасну армію. Саме на це спрямовані кардинальні реформи до 2020 року, презентовані Президентом держави.

Використані джерела та література:

1. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку.– К.: Парламентське вид-во, 2002. – 327с.; Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 352с.; Політичний клас в сучасній Україні: специфіка

- формування, тенденції розвитку. – К. : Парламентське вид-во, 2010. – 336с.; Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти; Україна в контексте трансформації політичних систем в странах СНГ, Балтии, Центральной и Восточной Европы. – 2-е дополнительное издание. – К. : Наукова думка, 2010. – 302с.; Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2013. – 448с.
2. Див.: Захарова А. Порошенко: Год с булавой / А.Захарова, И.Солод // Сегодня. – 2015. – 22 мая.
  3. Джефферсон Т. Заметки о штате Виргиния // Антология мировой политической мысли. В 5 т. – Т.1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М., 1997. – С.535.
  4. Лінкольн А. Геттисберзька промова / А. Лінкольн // Невичерпність демократії. – К., 1994. – С. 80.
  5. Дубовик-Рахова А. Владимир Гройсман. Мы – парламентско-президентская республика и это не поддается ревизии / Дубовик-Рахова // День. – 2015. – 17-18 апреля.
  6. Див.: Силина Т. Украина в трех соснах: НАТО – Россия – ЕС / Т. Силина // Зеркало недели. – 2008. – 27 сентября.
  7. Береза А. Знай своє місце: Україна в рейтингах / А. Береза // Итоги недели. – 2013. – 9-15 января
  8. Див.: Редакция «2000». Честный взгляд в наше общее прошлое // 2000. – 2013. – 28 декабря-3 января.
  9. Див.: Тимофеев Виктор. «5 простых вопросов о децентрализации» // Комсомольская правда в Україні.-2015. – 27 августа, 3 сентября.
  10. Див.: Зеленик К. Раздача власти: опыт Европы // Сегодня. – 2015. – 15 октября.
  11. Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-е вид., доп і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 396с.
  12. Політологічний енциклопедичний словник. – Названа праця. – 396 с.
  13. Див.: Заруба О. Нація чи інтеграція? Про пошук національної ідеї в контексті євроатлантичної інтеграції / О. Заруба // Україна в європейському контексті. Гражданское общество и средства массовой информации. Пиар-деятельность в СМИ. – Луганск : Национальный пед. ун-т им. Т.Шевченко, 2004. – 128 с.
  14. Ульяновский А. Якорь спасения или соломинка для утопающего? К воссозданию Минпром политики / А. Ульяновский // 2000. – 2013. – 8-14 марта.
  15. Монтель де М. Как объединить Украину / Мишель де Монтель // Столичные новости. – 2010. – 16-22 января.
  16. Цит. за : Люзуцько С. Порошенко більше других зацікавлений в припиненні війни / С. Люзуцько // 2000. – 2014. – 5 сентября.
  17. Див.: Таракчи Н. Стать самостоятельным политическим игроком – иного не дано / Н. Таракчи // 2000. – 2012. – 23 сентября.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Асдінова Медіне Абібулаївна, студентка магістратури Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Богданович Іван Іванович, кандидат економічних наук, доцент, заступник директора з науково-організаційної роботи та загальних питань Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Будкін Віктор Сергійович, доктор економічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Васильєв Олександр Аркадійович, доктор технічних наук, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Метельова Тетяна Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Михальченко Микола Іванович, доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Набока Сергій Валерійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів, історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Орлова Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рудич Фелікс Михайлович, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Рудяков Павло Миколайович, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Толстов Сергій Валеріанович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Чекаленко Людмила Дмитрівна, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України

Шморгун Олександр Олександрович, кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

Наукове видання

**КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ
В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ
БАГАТОПОЛЮСНОГО СВІТУ:
ІСТОРИЧНІ УРОКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Відповідальний редактор: Рудяков П.М.

Технічний редактор: Стельмах В.О.

Підписано до друку 26.05.2016 р. Формат 60x84/16

Умовн. друк арк 15,1

Тірнітура Times New Roman

Наклад 100 екз. Зам.16-1887

Друк ППВФ

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕОСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАМІ України»

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»